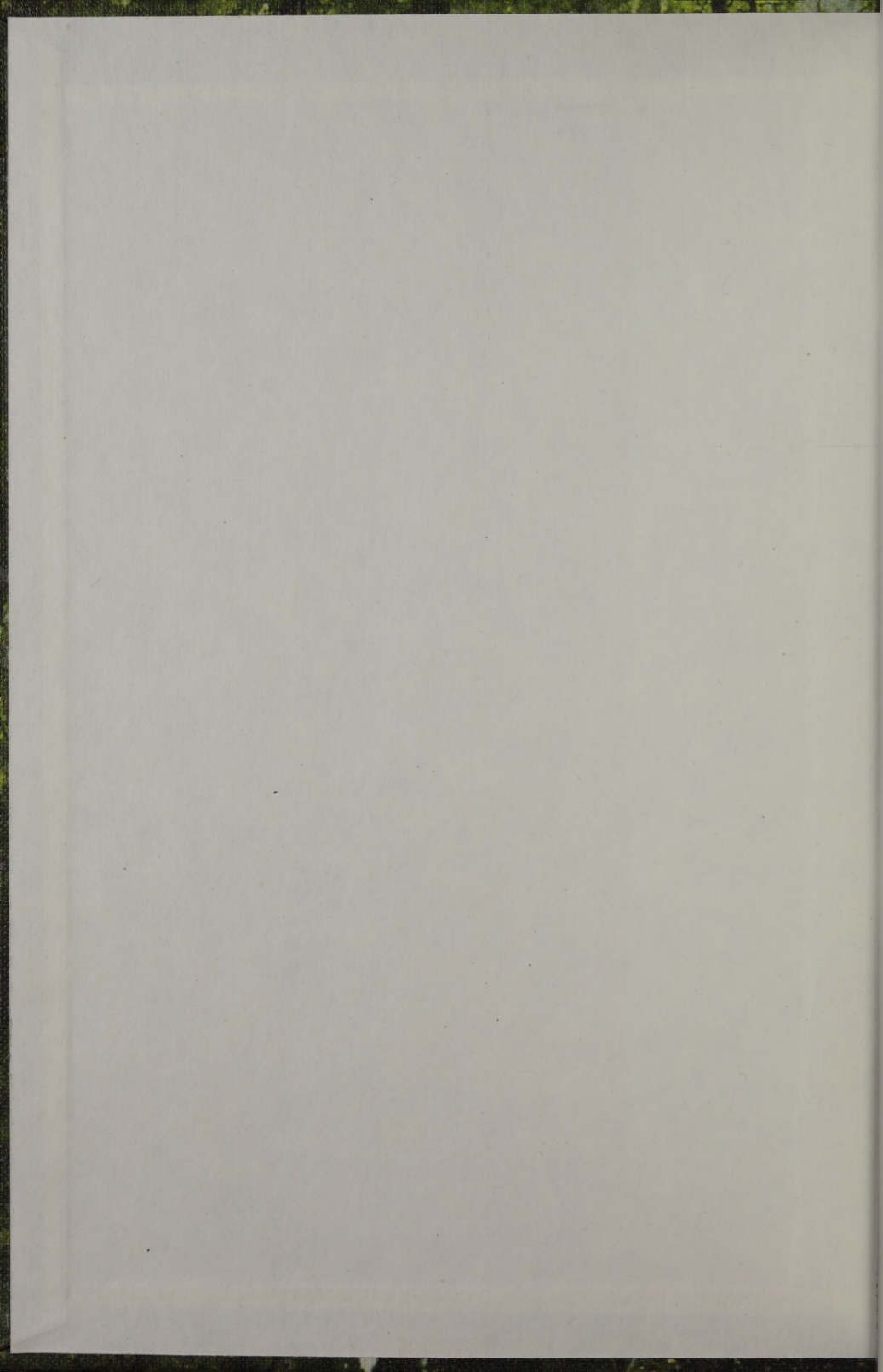

Tava *Enciklopēdija*
katrai ģimenei

labāka
gramata
par
Latviju

109 *jautājumi*
un atbildes

āplis

ENCIKLOPĒDIJA KATRAI ĢIMENEI

Tava Enciklopēdija
katrai ģimenei

labākā
grāmata
par ..
Latviju

109 jautājumi
un atbildes

Latvian

97-4

77

dukt. L

9

Tava *Enciklopēdija*
katrai ģimenei
labākā
grāmata
par
Latviju
109 *jautājumi*
un atbildes

āplis

UDK 030 (474.3)

Ta 932

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

9P 22846
0301009508

Autori:

Gaida Ābele, Rita Apine, Muntis Auns, Ilgonis Bērsons, Uldis Bormanis,
Arvids Briedis, Raimonds Cinovskis, Kārlis Dāvidsons, Viktors Grāvis,
Māra Janaus, Andris Jansons, Ģirts Kasparsons, Voldemārs Langenfelds,
Alfons Piterāns, Tarass Pūka, Dzintra Rūtenberga, Zandis Spuris,
Arnis Viksna, Edgars Vimba

Sastādītāja un redaktore **Dzintra Dāvidsone**
Mākslinieks **Vilnis Didrihsons**

Grāmatā izmantotas **Ādama Alkšņa** (1864–1897),
Artura Apiņa (1904–1975), **Johana Kristofa Broces** (1742–1823),
Artura Dubura (1899–1973), **Jura Krieviņa** (1933.),
Zigurda Zuzes (1929.) darbu reprodukcijas

Saturs

Vēsture

Kas bija Viestarta karaļvalsts? (<i>M.Auns</i>)	11
Kas bija Tālava? (<i>M.Auns</i>)	13
Kas un kāpēc aplenca Apūli? (<i>U.Bormanis</i>)	16
Vai Durbes kauja bija lielākā 13. gadsimta kauja Austrumbaltijā? (<i>U.Bormanis</i>)	18
Kā dzīvoja amatnieki? (<i>K.Dāvidsons</i>)	21
No 15. gs. liģeru brālības statūtiem	22
Kas bija pelēkās māsas un kālab pelēkas? (<i>A.Vīksna</i>)	22
Kā nāca mēris? (<i>A.Vīksna</i>)	23
Reizē ar mēri nāca Jānis Briesmonis (<i>teika</i>)	26
Par ko cēsinieki tiesājās 35 gadus? (<i>K.Dāvidsons</i>)	27
Kā radies Visagala nosaukums? (<i>K.Dāvidsons</i>)	28
Vai Pēteris I ir dibinājis Rīgas kara hospitāli? (<i>A.Vīksna</i>)	28
Ko latviešu tautas labā darījis Garlībs Merķelis? (<i>U.Bormanis</i>)	28
Kā Merķelis izāzēja Eversu? (<i>U.Bormanis</i>)	30
Ko nozīmē paruna: "Aizgājis pēc rīkstēm"? (<i>K.Dāvidsons</i>)	34
Kas bija "mājas pārmācīšana"? (<i>K.Dāvidsons</i>)	35
Par ko apcietināja studentus? (<i>K.Dāvidsons</i>)	36
Vai Rīgas ielās ir redzēti ziemeļbrieži? (<i>K.Dāvidsons</i>)	39

Kad Daugava bija kuģojama? (<i>K.Dāvidsons</i>)	.41
"Stāsti vēlreiz!" (<i>plostnieku anekdote</i>)	.45
Kas ir strūga un strūdzenieki? (<i>K.Dāvidsons</i>)	.45
Kas bija Daugavas loči? (<i>K.Dāvidsons</i>)	.48
Ko Pirogova darīja Rīgā? (<i>A.Vīksna</i>)	.49
Ko savai tautai devis Krišjānis Valdemārs? (<i>U.Bormanis</i>)	.51
Kas bija pulkvedis Hulio? (<i>U.Bormanis</i>)	.55
Kas bija Latvijas kara flotes flagmanis? (<i>U.Bormanis</i>)	.57
Kāds liktenis bija Latvijas zemūdenēm? (<i>U.Bormanis</i>)	.58
Kādi bija Latvijas kara flotes aizžogotājtraleri? (<i>U.Bormanis</i>)	.60
Vai Latvija spēja pretoties krievu okupācijai? (<i>U.Bormanis</i>)	.61
Kas ir Litenes traģēdija? (<i>U.Bormanis</i>)	.66
Kas cīnījās Mores kaujā? (<i>U.Bormanis</i>)	.70
Kāpēc Kurzēmē bija tik niknas kaujas? (<i>U.Bormanis</i>)	.72
Kas bija Jānis Kurelis? (<i>U.Bormanis</i>)	.74
Kas bija kurelieši? (<i>U.Bormanis</i>)	.75
Ko sauca par leģionāru dumpi? (<i>U.Bormanis</i>)	.79
Kas ir Zlēku traģēdija? (<i>U.Bormanis</i>)	.82
Par ko liecina "Akts Nr. 38.7.–14.1."? (<i>U.Bormanis</i>)	.84

Kultūra

Kādi "pasaules brīnumi" bija (un ir) Rīgā? (<i>U.Bormanis</i>)	.87
Kas bija laika karogs? (<i>G.Jansons</i>)	.89
Ko zinām par Rīgas bruģi? (<i>A.Briedis</i>)	.92
Vai Latvijā būvētas lidmašīnas? (<i>U.Bormanis</i>)	.93
Kad Rīgā parādījās automobiļi? (<i>A.Briedis</i>)	.96
No "Latviešu Avīzēm"	.98
Kas bija sniega kapsētas? (<i>K.Dāvidsons</i>)	.98
Kas bija Miķelis Skruzītis? (<i>K.Dāvidsons</i>)	.99
Ko godina Bergmaņa iela Rīgā? (<i>A.Vīksna</i>)	.101
Cik ievērojams ir Paula Stradiņa	
Medicīnas vēstures muzejs? (<i>A.Vīksna</i>)	.102

Kas penicilīnu atklāja pirms penicilīna? (<i>A.Vīksna</i>)	104
Kā radās Rīgas balzams? (<i>A.Vīksna</i>)	106
Kā radusies mūsu darba himna? (<i>I.Bērsone</i>)	108
Ulmanis pret Niedri: vai likteņa pirksts? (<i>I.Bērsone</i>)	110
Kādi bijuši Raiņa "Jāzepa" ceļi? (<i>I.Bērsone</i>)	112
Par ko Latviešu konversācijas vārdnīcai rakstīja Andrejs Upītis? (<i>I.Bērsone</i>)	114
Cik Gulbju ir latviešu rakstniecībā? (<i>I.Bērsone</i>)	117
Kas ir Aleksandrs Grīns? (<i>I.Bērsone</i>)	119
Kas un kāpēc aizliedza izrādi "Mālu Ansis"? (<i>I.Bērsone</i>)	120
Kāpēc un kā pazuda Vilis Veldre? (<i>I.Bērsone</i>)	122
Kā Kārlis Skalbe aizbrauca no Latvijas? (<i>I.Bērsone</i>)	124
Ko latviešu presē pirms 200 gadiem rakstīja par mīesas spēku vairošanu? (<i>R.Apine</i>)	127
Ko "Latviska Gada Grāmata" rakstīja par zirgiem? (<i>R.Apine</i>)	129
Kā sita ripas? (<i>R.Apine</i>)	130
Kā latvieši senatnē spēkojās? (<i>R.Apine</i>)	131
Ar ko slidoja mūsu senči? (<i>R.Apine</i>)	133
Kā tapa senākā sporta celtne Rīgā? (<i>R.Apine</i>)	135
Kur kārts smagatlētikas šūpulis Latvijā? (<i>R.Apine</i>)	138
Kur Rīgā varēja vērot zirgu skriešanās sacīkstes? (<i>R.Apine</i>)	140
Kā sportoja Jaunatnes Kristīgās Savienības biedri? (<i>R.Apine</i>)	142
Kas bija Latvijas pirmcikstonis? (<i>R.Apine</i>)	146
Kā Kaupena lode nogalināja pasaules spēkavīru? (<i>R.Apine</i>)	147
Kā izcilākais Latvijas soļotājs tika pie savām konfektēm? (<i>R.Apine</i>)	150

Daba

Kā un no kā ir cēlies Gaiziņkalns? (<i>V.Grāvītis</i>)	153
Gaiziņkalnā varējis sāli atrast (<i>teika</i>)	155
Kur var šķīst kramu? (<i>V.Grāvītis</i>)	155

Vai Rīga tiešām nogrimis ūdenī, kad tā būs gatava? (<i>V.Grāvītis</i>)	156
Kas ir hidrobioloģija? (<i>Z.Spuris</i>)	157
Rudēnu avots	159
Kas bija pirmais latviešu hidrobiologs? (<i>Z.Spuris</i>)	159
Pie Usmas ezera (<i>teika</i>)	160
Kā tapa Latvijas dziļākā ezera plāns? (<i>Z.Spuris</i>)	161
Cik reižu ir skaitītas Ežezera salas? (<i>G.Ābele</i>)	163
Dzīvības avotiņš (<i>nostāsts</i>)	166
Kas ir Sarkanā grāmata? (<i>Z.Spuris</i>)	167
Kas ir dendroloģija? (<i>T.Pūka</i>)	168
Kāpēc bērza lapu sauc par Dieva stabuli? (<i>teika</i>)	171
Kas izveidoja Skrīveru dendrāriju? (<i>T.Pūka</i>)	171
Kas ir vecākais Rīgas parks? (<i>T.Pūka</i>)	173
Kāpēc jāapgriež liepas? (<i>T.Pūka</i>)	175
Par liepām (<i>teika</i>)	176
Kas ir dižkoks? (<i>T.Pūka</i>)	176
Svētais ozols (<i>teika</i>)	177
Kas ir dinozauru laikabiedrs? (<i>T.Pūka</i>)	178
Kā radās mūsu Nacionālais Botāniskais dārzs? (<i>T.Pūka</i>)	179
Kāpēc dažiem kokiem rudenī nenobirst lapas? (<i>V.Langenfelds</i>)	181
No kurienes atnākuši jūras pilādži? (<i>R.Cinovskis</i>)	183
Pilādzis, sērmūkslis, cermūkslis, piliņģis, pucene... (<i>Latviešu tautas ticējumi</i>)	185
Vai esi redzējis ezereņu zemūdens pļavas? (<i>G.Ābele</i>)	186
Kā to saprast — skudra "paēdusi", bet sēkla dzīva? (<i>G.Ābele</i>)	188
Kādēļ skudrai pāržmaugts vidus? (<i>teika</i>)	189
Kurš zieds "kaujas" (<i>G.Ābele</i>)	190
Ko Latvijā dara Kaukāza milzis? (<i>G.Ābele</i>)	191
Kā nezāles tīrumos un dārzos ieviesušās? (<i>teika</i>)	193
Kas tā par čūskmēlīti, kas nav čūskas mēle? (<i>G.Ābele</i>)	194

Vai pazīsti vienu no mazākajiem kāpostu dzimtas augiem? (<i>G.Ābele</i>)	195
Kas ziemā zaļš tup kokā? (<i>G.Ābele</i>)	196
Vai esi dzirdējis kādu nostāstu par balto āmulī? (<i>G.Ābele</i>)	199
Kas ir ķērpji — augi vai sēnes? (<i>A.Piterāns</i>)	203
Cik sēņu sugu atrasts Latvijā? (<i>E.Vimba</i>)	204
Kas ir vējslotas? (<i>E.Vimba</i>)	206
Kad dzīvnieki ir agresīvi? (<i>Ģ.Kasparsons</i>)	207
Kas Latvijā ir lielākais dzīvnieks? (<i>Dz.Rūtenberga</i>)	211
Kā lācis cēlies? (<i>teika</i>)	212
Kas ir mazākais, bet negantākais plēsējs? (<i>Dz.Rūtenberga</i>)	213
No kā šūtas karaļu mantijas? (<i>Dz.Rūtenberga</i>)	214
Vai Baltijas jūrā mīt delfīni? (<i>Dz.Rūtenberga</i>)	215
Lielauces ezera klunkšķis (<i>teika</i>)	216
Kas ir tālceļošanas rekordists? (<i>Z.Spuris</i>)	217
Kā cēlies zutis un čūska? (<i>teika</i>)	218
Kādas ir pirmās ziņas par Latvijas putniem? (<i>M.Janaus</i>)	219
Kur ir visbagātākās putnu vietas Latvijā? (<i>M.Janaus</i>)	221
Ko ķer ar murdu uz sauszemes? (<i>M.Janaus</i>)	223
Sikspārnis (<i>teika</i>)	225
Kādi putni dzīvo Rīgā? (<i>M.Janaus</i>)	225
Kā skan gulbja dziesma? (<i>M.Janaus</i>)	227
Gulbja dziesma (<i>teika</i>)	230
Kāpēc dzērves dejo? (<i>M.Janaus</i>)	230
Vai zaļā vārna ir vārna? (<i>Z.Spuris</i>)	232
Kura ir Latvijas lielākā vabole? (<i>Z.Spuris</i>)	233
Vai spāres ir greisirdīgas? (<i>Z.Spuris</i>)	235

VĒSTURE

Kas bija Viestarta karaļvalsts?

Tērvetes Viestarts ir pirmais zemgaļu valdnieks, kurš minēts senajos dokumentos. 1205. gadā viņš ieradās Rīgā, lai slēgtu mieru ar vāciešiem un gūtu to atbalstu cīņai ar lietuviešiem. Viestarts tajā laikā nebūt nebija vecīgais vīrs ar bārdu, kādu reiz savā gleznā to attēloja Ludolfs Liberts, veidojot Senlatvijas valdnieku galeriju. Varam pieņemt, ka viņš bija ap 25 gadus vecs un — kas to zina — varbūt pat ne tik daudz. Tātad stiprs, drosmīgs, atvērts pārmaiņām, kas 13. gadsimta sākumā skāra ne tikai Baltiju, bet visu Ziemeļeiropu. Apliecinājums tam bija vēlme iepazīt vācu kara mākslu (drīz vien zemgaļi sāka lietot stopu), uzmanīgā, taču ne noraidošā attieksme pret katoļu misionāriem, ar kuriem Viestarts, šķiet, pavadīja sarunās ilgas stundas.

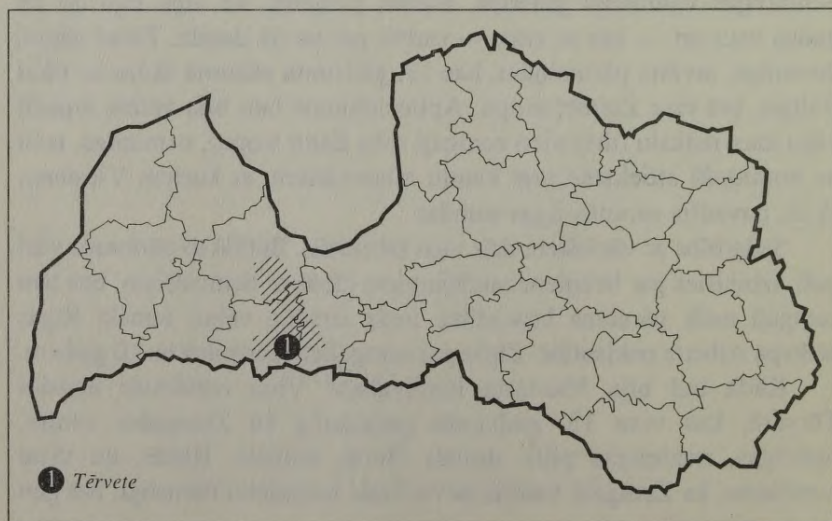
Sadarbība ar vāciešiem drīz vien izbeidzās. Būtībā to pārtrauca vāci paši, izbijušies par lielajiem zaudējumiem cīņās ar lietuviešiem, bez tam zemgaļi nedz pārņēma kristietību, nedz izrādīja vēlmi nonākt Rīgas bīskapa Alberta pakļautībā. Ziņas par zemgaļiem pārtrūkst uz 10 gadiem.

Kāda tad bija Viestarta karaļvalsts? Viņa rezidence atradās Tērvetē, kas visu 13. gadsimtu pazīstama kā Zemgales centrs. Spēcīgas, nozīmīgas pils atradās Dobē, Dobelē, Raktē, un visai iespējams, ka Zemgalē valdīja nevis kāda valdnieku dinastija, bet gan

ietekmīgākās labiešu dzimtas, no kuru vidus tika izraudzīts ķēniņš — uz mūžu vai zināmu laiku.

Bet Mežotne ar savu vareno pili un plašo pilsētu pie tās? 1219. gadā mežotnieši griezās pie bīskapa Alberta ar lūgumu aizstāvēt tos pret lietuviešiem, solot kristīties. Alberts tūdaļ pat ieradās Mežotnē, kristīja turieniešus un nometināja pili savus karavīrus. No jauna dzirdam par Viestartu: viņš ieradās ar karaspēku Mežotnē. Pili ieņemt gan nespēja, toties sakāva palīgspēkus, kas vāciem tuvojās gar Lielupi. Vācu garnizons steigšus savāca savu mantību pili un atgriezās Rīgā. Zemgale bija brīva.

Šajā gadījumā Viestarts parādās kā valdnieks, kura varā ir visa vai gandrīz visa Rietumzemgale un kurš pretendē uz varu arī Zemgales austrumos — uz Mežotnei pakļauto Upmales zemi. 1220. gadā Alberts sarīkoja pret Mežotni iespaidīgu karagājienu, kurā, pēc Latviešu Indriķa ziņām, piedalījās 8000 vīru (ticamāk, ka skaits bija dažas reizes mazāks, taču, vienalga, tiem laikiem iespaidīgs spēks). Priekšgalā stāvēja Zobenbrāļu ordeņa mestrs Folkvīns; bīskaps atradās kaut kur tālāk, jo zobenu viņš droši vien pats nevicināja. Karagājienā piedalījās arī Dānijas karaļa Valdemara II māsa Jutas dēls Alberts — Saksijas hercogs. Tas viss liecināja par pasākuma nopietnību.

Alberts niknā kaujā Mežotni ieņēma. Drīz atsteidzās Viestarts ar lietuviešiem (kādreizējiem naidniekiem!). Bet nu jau Viestarts bija sapratis, ar ko jābiedrojas.

Diemžēl Mežotne jau bija zaudēta. Kaut arī vāci pēc Mežotnes izlaupīšanas un nopostīšanas apmesties te neuzdrošinājās (Alberts kristīja mežotniešus un steidzās atpakaļ uz Rīgu), liekas, ka mežotnieši mēģināja turpmāk ar vāciem nenaidoties, lai nepiedzīvotu jaunu katastrofu. Tomēr 1225. gadā dibinātās Zemgales bīskapijas bīskaps Lamberts Mežotnei, kam vajadzēja kļūt par viņa rezidenci, nerādījās ne tuvumā.

Viestarts vēl 1225. gadā ieradās Rīgā uz sarunām, pāvesta sūtņa Modenas Vilhelma īpaši aicināts. Dažus gadus vēlāk mestrs Folkvīns trīs nedēļas pirmo reizi siroja viņa novados, pēc tam Viestarts sarīkoja karagājieni pret ordeni Aizkraukles novadā. Ar šiem notikumiem, kas risinājās ap 1228.–1230. gadu, ziņas par Viestartu pārtrūkst.

Viestarts valdīja Rietumzemgales novados — Tērvetē, Dobelē, Spārnē, Dobenē, Žagarē (tagad Lietuvā), Silenē — vismaz 25 gadus. Viņa karaļvalsts bija neliela, taču stipra un pastāvēja līdz pat 13. gadsimta beigām.

Kas bija Tālava?

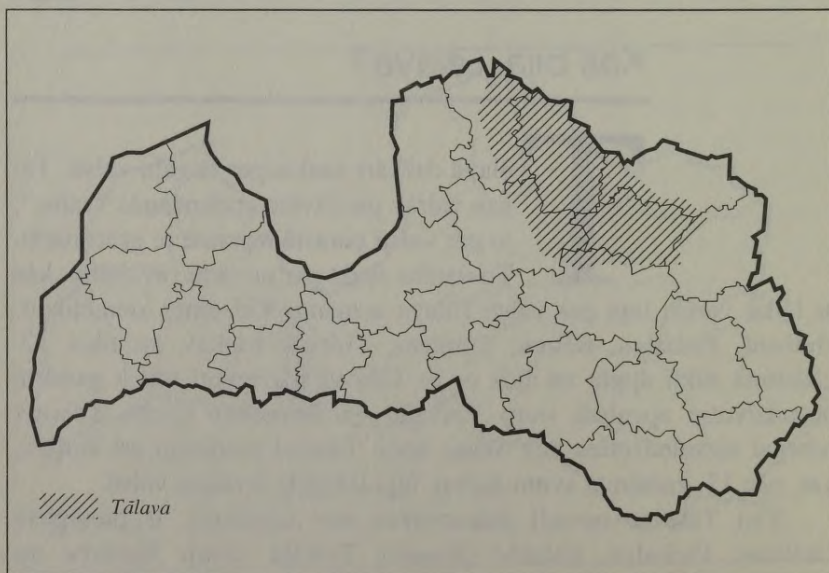
Tālava dažkārt saukta par latgaļu valsti. Tai gan vairāk piestāvētu apzīmējums “zeme”, jo par valsti parastā izpratnē te grūti runāt. To varētu saukt par novadu savienību, kas ar laiku varēja tapt par valsti. Tālava aizņēma Vidzemes ziemeļdaļu: Gulbeni, Piebalgu, Raunu, Smiltēni, Trikātu. Liekas, ka tikai 12. gadsimtā sākti apgūt un līdz ar to Tālavai pievienoti tolaik gandrīz neapdzīvotie apgabali starp Vaivadu un Burtnieku ezeru, Tālavas robežai aizsniedzoties līdz Sedas upei. Tālavai piederēja arī Autīne, kas, pēc 13. gadsimta avotu ziņām, bija iekļauta Jersikas valstī.

Visi Tālavas novadi dokumentos nav uzskaitīti. Ir pieminēta Gulbene, Piebalga, Satekle (Rauna), Trikāta. Starp Vaidavu un

Valmieru atradās Imeras novads, kurš, iespējams, bija pakļauts Trikātas kungam; arī Burtnieku apkārtnē bija Trikātas varā. Iespējams, ka atsevišķs novads bija ap Smiltēni un arī Dzērbeni, bet Aumeisteru — Gaujienas apvidū atkal varam vērot jauna novada veidošanos.

Tālavai nebija vienota centra. Novadu savienība — tā ir novadu vienošanās par kopīgu sadarbību dažādu jautājumu risināšanā, kas visbiežāk nozīmēja kopīgas karagaitas un kopīgu zemes aizstāvēšanu. Līdz ar to nebija viena “ķēniņa”, bet tādu vajadzības gadījumā (piemēram, kā karavadoni karagājienā) varēja uz zināmu laiku izvēlēties no novadu kungu vidus. Liela nozīme bija vecāko, t.i., novada dižciltīgo, sapulcei.

No Tālavas kungiem ir zināms Satekles Rūsiņš, kurš valdīja Raunas Tanīsa kalna pili. Viņu nonāvēja vācieši Autīnes sacelšanās laikā 1212. gadā, kad Rūsiņš kā viens no sacelšanās vadoņiem kopā ar lībiešiem aizstāvēja Satezeles pili. Cits Tālavas valdnieks bija Trikātas Tālivaldis. Tālivaldim bija vairāki dēli — Rameķis, kurš bieži pieminēts kā karaspēka vadonis, Varibuls un Drivinaldis. Minēti arī vairāki novada vecākie, piemēram, Beverīns, Dote un Paike. Bet kur gan atradās teiksmainā Beverīna? Tā acīmredzot meklējama Imeras

novadā un līdz ar to bija Imeras centrs. Kļūdās tie, kas domā, ka Beverīnai vajadzēja būt īpaši nozīmīgam un spēcīgam centram, — tas vienkārši visai bieži pieminēts Indriķa hronikā. Imeras apkārtnē pats Indriķis darbojās kā misionārs, bet daudz nozīmīgākus centrus viņš nemaz nepazīna. Iespējams gan, ka kādu personīgu īpašību un arī stratēģiski svarīga novada novietojuma dēļ (robeža ar igauņu zemēm) īpašu vietu Tālavas valdnieku vidū ieņēma Tālivaldis ar dēliem, tomēr viņš bija tikai Tālavas ziemeļdaļas valdnieks un kļuvis plašāk pazīstams vienīgi savas un hronista Indriķa pazīšanās dēļ.

Jersikas novadus bija iekārojis Polockas kņazs, bet par Tālavu aktīvi interesējās Pleskavas un Novgorodas kņazi. Tie ievāca Tālavā meslus, taču neregulāri, par ko liecina vairākkārtēji krievu iebrukumi igauņu un latgaļu zemēs 12. gadsimtā, lai šo meslu kundzību atjaunotu. Īpaši liels bija karagājiens 1180. gadā, tomēr arī tad krievu vara Tālavā nenodibinājās. Zināmas sekmes bija pareizticības izplatīšanā — piemēram, Tālivaldis bija pareizticīgais. Tomēr šī kristīšanās bija vairāk formāls, politisks akts, par ko liecina tas, ka Imeras latgaļi, vēlāk pieņemot katoļticību, tam prasīja savu pagānisko dievu piekrišanu.

Sākoties vācu agresijai, tālavieši (vismaz daļa) ar vāciešiem sadarbojās — gan tādēļ, ka naidojās ar igauņiem, gan droši vien cerot noturēties pret pleskaviešu un novgorodiešu uzmākšanos. Tiesa, dažkārt šī “draudzība” kļuva apgrūtināša, jo vāci vēlējās paši uzkundzēties Tālavas novadiem, kas tiem arī izdevās.

Atskaitot Autīnes sacelšanos, nozīmīgākas cīņas ar vāciem Tālavā nav minētas. 1214. gadā Tālivalža dēli kļuva par bīskapa Alberta vasaļiem, bet 1224. gadā Tālavas novadus bīskaps un Zobenbrāļu ordenis sadalīja savā starpā.

Kas un kāpēc aplenca Apūli?

Vikingi no 7. līdz 11. gadsimtam guva labus panākumus dažādu Eiropas zemju aplaupīšanā, iekarošanā un pakļaušanā. Viņiem pat izdevās izveidot stabilus valstiskus veidojumus Normandijā, Anglijā un Dienviditālijā. Pēc dažu vēsturnieku domām, arī senā Krievzeme ir viņu zobena darinājums.

Tomēr Kurzemē viņiem tik labi neveicās. Neliela gotlandiešu kolonija pie Grobiņas gan kādu laiku pastāvēja, bet tikai tik ilgi, kamēr prata ar šīs zemes pamatiedzīvotājiem mierā sadzīvot. Par vikingu cīņām ar kuršiem ir saglabāties diezgan daudz rakstītu materiālu. Tos gluži nevarētu nosaukt par dokumentiem, jo liela daļa no tiem ir skandināvu sāgu pieraksti un visai nosacīti traktējami hronistu sacerējumi. Tomēr citi vēstures avoti visumā apstiprina tajos sniegto notikumu atainojumu.

Rimberts savā hronikā "Svētā Anskara dzīve" apraksta dažas epizodes no šīm cīņām, kas saistītas ar kuršu pilskalna aplenkšanu Apūlē 855. gadā. (Apūle — tagad Apole Lietuvas teritorijā pie Skodas.)

Ap 852. gadu dāņu valdnieks Horeks, kurš pirms tam bija veiksmīgi sirojis Ziemeļvācijā, savāca lielu floti un iebruka Kurzemē. Kaujā dāņi cieta smagu sakāvi, un kurši iznīcināja pusi (vai lielāko daļu) no dāņu flotes, turklāt uzvarētāju rokās palika bagātīgs kara laupījums. Horekam gan izdevās paglābties, tomēr pašu zemē viņu par valdnieku vairs neatzina.

Kad par šo dāņu neveiksmi uzzināja zviedru karalis Ūlavs (jeb Olefs), viņš sapulcināja lielu karaspēku un savukārt devās uz Kurzemi. Negaidītā uzbrukumā tie ieņēma, izlaupīja un nodedzināja Jūrpili, bet pārāk liels viņu guvums šeit nebija. Tad viņi nolēma doties uz Apūli, kas atradās piecu dienu gājiena attālumā no Jūrpils, jo Apūle bija ievērojams kuršu dienvidu novadu administratīvais un aizsardzības joslas centrs un tur varēja cerēt gūt bagātīgāku laupījumu.

Pēc deviņu dienu kaujām pils aizvien vēl nebija ieņemta, zviedri sāka prasīt padomu dieviem, bet viņu dievi negribēja tos uzklaustīt. Vienīgi Kristus izteica vēlēšanos tiem palīdzēt. Saņēmuši tādu atbalstu, jaunākie zviedru karotāji gribēja nekavējoties doties uzbrukumā. Tomēr

Ādams Alksnis. Mājup.

vecākie uzsāka sarunas ar kuršiem, un tiem izdevās atpirkties, atdodot visu dāņiem iepriekš atņemto laupījumu, kā arī pusmārciņu sudraba no katra pils iedzīvotāja un 30 ķilniekus no visa pilsnovada; bez tam kurši piekrita maksāt nodevas, kādas esot maksājuši agrāk.

Šīs epizodes apraksts visai skaidri parāda, ar kādām mainīgām sekmēm risinājušās cīņas. Savukārt kurši vēlāk devušies atbildes vizītē zviedru krastā, kur arī postījuši pilsētas un guvuši bagātu laupījumu. Lai aizsargātos no kuršiem, zviedri tāpat bija spiesti celt nocietinājumus, un nebūt nav izslēgts, ka arī Gotlandē un Zviedrijā ir savukārt bijušas kuršu kolonijas, kuras tāpat nav spējušas ilgi pastāvēt.

Arheoloģiskajos izrakumos Apoles pilskalnā, ko Lietuvā veica 20. un 30. gados, konstatēts, ka šeit tiešām līdz 13. gadsimtam atradusies stipri nocietināta kuršu apmetne. Atrasts daudz bultu un šķēpu galu, kas liecina, ka ap to vairākkārt bijušas sīvas cīņas. Interesanti, ka pils aizsargvalnis bijis veidots no akmeņiem, balķiem un blietēta māla. Protams, tas vēl nav mūris mūsdienu izpratnē (kurā ķieģeļus un akmeņus saista ar kaļķu javu), tomēr stiprības ziņā no tā tikai nedaudz atpalicis.

Vai Durbes kauja bija lielākā 13. gadsimta kauja Austrumbaltijā?

Viduslaiku hronikās parasti nav datu par karojošo armiju lielumu. Slavenākie bruņinieki var būt pieminēti vārdā, smalki aprakstīti viņu ģerboņi un raduraksti, bet, cik bruņotu vīru tos pavada, tas tā arī paliek nezināms.

Zināms tikai, ka katru bruņinieku pavadīja vismaz neliela svīta. Bez pavadoņiem nemaz nevarēja iztikt, jo ātri uzvilkt smagās kaujas bruņas bez palīdzības nebija iespējams. Tāpēc katram bruņiniekam līdzī jāja ieroču nesējs un zirgu kopējs. Diezgan bieži svītai pievienojās kāds bruņinieka draugs, kuram pašam nebija sava ieroču vīra, un dižciltīgi mācekļi, kuri vēl nebija iesvētīti bruņinieku kārtā.

Tāpēc bagātajiem bruņiniekiem varēja būt daudz pavadoņu, tomēr ne visi no tiem piedalījās kaujā. Par naudu varēja noligt arī algotņus, it īpaši, ja bija gaidāms bagāts laupījums. Tam visam pa vidu maisījās viņu kalpi, sievas, bērni, piegulētājas, jokdari un mūki. Te nu var senos hronistus saprast, jo ko gan te var saskaitīt!

Daudz labāks stāvoklis nebija arī ar ordeņa brāļiem. Katru no viņiem kaujā pavadīja ordeņa pusbrāļi (kandidāti) un ordeņa kalpotāji — pārāk lielu svītu viņi kā reliģiski militāras organizācijas locekļi nevarēja atļauties. Tomēr katrs no viņiem parasti komandēja veselu kaujas vienību no zemessargiem, uzaicinātajiem un "līdzjutējiem". Jo labāk sagatavots bija karagājienis, jo vairāk spēku bija katra ordeņa brāļa pakļautībā. Ir lasīts, ka ikviens no viņiem būtu pielīdzināms mūsdienu pulkvedim ar savu pulku, tomēr tas acīmredzot ir pārspīlējums.

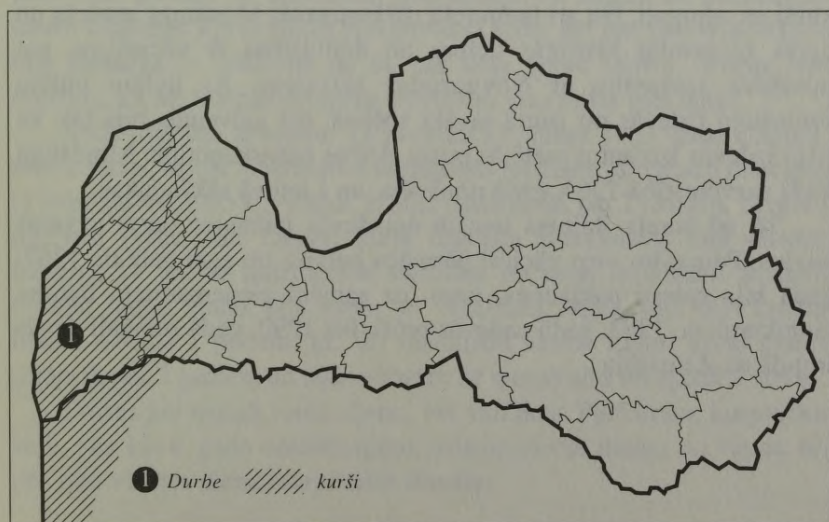
Livonijā katru gadu notika vismaz pa vienam lieliem karagājienu, kurus rīkoja gan ordenis, gan žemaiši (lietuvieši), gan krievi, gan — kamēr vēl nebija zaudējuši neatkarību — kurši un zemgaļi. Bet uz gadsimta kaujas nosaukumu varētu pretendēt trīs lielākās sadursmes: Saules kauja, kurā krita 48 zobenbrāļi, Durbes kauja ar 152 kritušajiem livoniešiem un Ledus kauja, kurā esot krituši

vismaz 400 dāņu un livoniešu kopā. Cik pavisam tajās bija karotāju, nākas novērtēt ar netiešām metodēm.

Piemēram, ja kauja notika pēc ilgāka pārtraukuma, tajā bija potenciāli vairāk dalībnieku, kas alka pēc “ilgi nesaņemtās” savas laupījuma daļas. Tas noteikti attiecināms uz Saules kauju, jo pirms tās pāvests 5 gadus nebija izsludinājis krusta karagājienu pret pagāniem. Tāpēc 1236. gadā Žemaitē iebruka, domājams, vismaz 15 000–20 000 vīru, ieskaitot arī algotņus, pilsoņus, vietējo cilšu rekrūtus, pat 200 pleskaviešus.

Un otrādi — slavenā Ledus kauja nevarēja būt izcili daudzskaitlīga; kaut arī tajā piedalījās gan livonieši, gan dāņi, gan igauņi, nekāda lielā bruņinieku, svētceļnieku un laimes meklētāju pieplūduma aprīlī vēl nevarēja būt.

Durbes kaujai 1260. gada 13. jūlijā ir savas īpatnības, kas dažiem vēsturniekiem ļauj apgalvot, ka tā tiešām varējusi būt lielākā kauja Austrumbaltijā visā 13. gadsimtā. Pirmkārt, iepriekšējā gadā žemaiši bija sakāvuši Kuldīgas komtura spēkus pie Skodas. Ņemot vērā draudošo stāvokli, Livonijas ordeņa mestrs Burhards Hornhauzens gatavoja lielus spēkus, lai atjaunotu vācu virskundzību visā Dienvidkurzemē un Rietumžemaitijā.

Bez pašu savāktajiem spēkiem Livonijā ieradās Igaunijas dāņi ar igauņu pulkiem, Vācu ordeņa spēki no Rītrūsijas, sembieši un letgaļi. Otrkārt, kad žemaiši ielauzās Kurzemē, saņemot daudz kuršu mantu un gūstekņu, ordeņa karaspēkam pieslējās arī kurši. Protams, viņi cerēja, ka pēc uzvaras dabūs atpakaļ žemaišu sagūstītās sievas un bērnus, kā arī atņemto īpašumu.

Nav īsti zināms, kāpēc, bet vācieši to atteicās apsolīt — pēc vienām ziņām, tie likuši priekšā izpirkuma maksu, pēc citām — tas neesot darīts tāpēc, ka, lūk, Vācu ordeņa brāļi to taču uzskatīšot par kopējo laupījumu, kas tātad sadalāms vienlīdzīgi.

Pie šādiem noteikumiem, kaujai sākoties, kurši jau pašā sākumā pārtrauca cīņu; pēc citām ziņām, viņi nēmuši aktīvu dalību kaujā žemaišu pusē. Kuršu piemēram drīz sekoja arī igauņi un letgaļi. Ar to arī kaujas liktenis bija izšķirts. Vāciešus un viņiem uzticīgus palikušos pulkus smagi sakāva.

Kaujā krita arī pats ordeņa mestrs, Vācu ordeņa maršals, vairāk nekā 150 bruņinieku, daudz dāņu vasaļu, sembieši, piejūrieši... Kopējos zaudējumus lēš vairākos desmitos tūkstošu — un varbūt tas nemaz nav pārspīlēts.

Durbes kaujai bija plaša rezonanse — sākās vispārēja jau pakļauto prūšu sacelšanās. Aktīvi uzstājās sāmi, noslēgtās vienošanās atmēta kurši un zemgaļi. Nu arī lietuviešu dižkunigaitis Mindaugs atteicās no agrāk pieņemtās kristīgās ticības un draudzības ar vāciešiem, pat noslēdza savienību ar Novgorodas krieviem. Ar lielām pūlēm vāciešiem izdevās no jauna savākt spēkus, bet galvenais bija tas, ka tiem izdevās izmantot pretējās puses rīcības nesaskaņotību. Mindaugu kādā sazvērestībā 1263. gadā nonāvēja, un Lietuvā sākās jukas.

Tā arī šoreiz Baltijas tautām neizdevās izmantot savas uzvaras augļus. Pamazām vien vācieši pārmāca kuršus, un galu galā tie 1267. gadā bija spiesti pakļauties, tiesa, uz samērā pieņemamiem līguma noteikumiem. 1283. gadā padevās prūši, bet 1290. gadā zemgaļi devās trimdā uz Žemaitiju.

Kā dzīroja amatnieki?

Amatnieku cunftes regulāri (vai nu ik gadu, vai pārgadus) rīkoja gada sapulci, kam sekoja dzīres. Dzīres jeb amatu kāzas rīkoja arī katrs jaunais meistars pēc nosaukuma iegūšanas.

Amatu dzīres noritēja pēc stingriem priekšrakstiem. Cunftes meistari katru reizi ievēlēja divus dzīru pārziņus, kas gādāja par telpām, norisi, iekasēja dalības naudu, kārtoja rēķinus.

Dzīrēs bija obligāti jāpiedalās visiem cunftes meistariem. Ja kāds dzīrēs neieradās, tas maksāja pusi no dalības maksas, bet, ja kāds sāka strīdēties pretī, tad tam lika samaksāt pilnu taksi. Taču, ja bija kāds meistars, kas vecuma vai nabadzības dēļ dalības maksu nespēja samaksāt, tam šī maksa tika atlaista un viņš varēja dzīrot par velti.

Kad dzīru pārzinis, paceldams pirmo kausu, dzīres atklāja, bija jāizbeidz jebkādi strīdiņi vai kurnēšana, bet ieročus vispār nedrīkstēja līdz ņemt vai bija jāatstāj aiz durvīm. Vīnus amatnieki lietoja ļoti maz, turpretī alus tika sagādāts mucām. Taču dzīru dalībniekiem bija jāuzvedas godam un apdzerties nedrīkstēja. Ja kādam no pārliecīgas kausu cilāšanas kļuva slikti, bija jāmaksā sods. Arī par alus izlaistīšanu bija jāmaksā — atkarībā no tā, cik liela peļķe izlieta. Šrāgās bija noteikts, ka arī līdzpaņemtajām sievietēm jāuzvedas pieklājīgi.

Sodu maksāja ar vasku. Tā zvejnieku brālības 1403. gada noteikumos ir sacīts, ka par neierašanos sanāksmēs un dzīrēs jāmaksā 6 mārciņas (1 mārciņa = 0,4095 kg) vaska, ja bijis jānāk tuvāk par 2 jūdžēm. Turpretī liģeriem (vācu val. *Lieger*, kāda tirgotāja priekšstāvis citā pilsētā; faktors), kā jau ar tirdzniecību saistītam un tāvad turīgākam amatam (turklāt liģeru amats bija viens no vecākiem Rīgā), sodi bija krietni lielāki — līdz 1 podam, t.i., 20 mārciņām vaska. Liģeri savas dzīres rīkoja ik pēc 2 gadiem un tajās nodzēra 2 mucas alus un apēda 2 vēršus.

Dzīres jau neilga vienu dienu, bet vairākas. Piemēram, kurpnieku zelli, pēc 1414. gada noteikumiem, dzīroja piecas dienas no vietas, un pēc tam vēl trīs dienas turpinājās atsvēte.

No 15. gs. liģeru brālības statūtiem

— *Kas mūsu gildē tik daudz alus izlej, ka to nevar apsegt ar kājas pēdu, tam jāmaksā mārciņa vaska.*

— *Ja dusmīgā prātā viens brālis otram aplej drēbes ar alu, tam jāmaksā 5 mārciņas vaska.*

— *Ja kāds brālis otram ieļej alu acīs vai iesit ar krūzi pa galvu, tam jāmaksā puspods vaska.*

— *Ja kāds brālis ir tik daudz dzēriena ieņēmis, ka to turpat jālaiž atpakaļ, tad jāmaksā 5 mārciņas vaska.*

— *Ja kāds brālis savu sievu atstājis mājās vai tā dibinātu iemeslu dēļ nevar mielastā ierasties, tad tai jāšūta mājā 4 krūzes alus.*

Kas bija pelēkās māsas un kālab pelēkas?

Laikam nav cildenākas profesijas, kuras nosaukumam izmantots tik cilvēcīgais un mīlais vārds — māsa, kas pats par sevi nāk mums līdzī no cilvēces rītausmas.

Medicīnas māsa, žēlsirdīgā māsa, diakoņu māsa, māsa mūķene, pelēkā māsa un vienkārši — māsa, māsiņa. Medicīnas māsa — padomju laikā, žēlsirdīgā māsa — no 19. gadsimta vidus, klostēru māsa — jau vairāk nekā tūkstoš gadu.

Vai zināt, kā sauca pirmo māsu Rīgā? Viņas uzvārds ir saglabājies 1295. gada dokumentos — tā bija pelēkā māsa Menborha. Un vēl šodien ir saglabājusies pelēko māsu patversmes ēka Rīgā, Konventa sētā, Kalēju ielā 9/11, 2. korpuss. Kā liecina piemiņas plāksne, ēka celta 1488. gadā un pārbūvēta 1860. gadā.

Pelēko māsu vārds cēlies no pieticīgā pelēkā apģērba, kas tām bija jānēsā; viņas sauca arī par begīnēm. Pelēkās māsas pirmoreiz parādījās 12. gadsimtā Brabantē (tagadējā Beļģijā). Viņu kustība drīz aptvēra Nīderlandi, Vāciju, Spāniju, Itāliju, Poliju, līdz nonāca Baltijā. Tā bija

pasaulē vecākā, pirmā laicīgā (ne garīgā, reliģiskā) sieviešu organizācija. Māsas darināja rokdarbus, rikoja dažādus labdarības vakarus, vāca ziedojumus un dalīja dāvanas, aizlūdza par mirušiem, taču svarīgākais viņu darbalauks bija slimnieku, kropļu, bāreņu, ubagu un citu dzīves pabērnu aprūpe.

Pelēko māsu kopienā pēc piemērotības pārbaudes uzņēma kandidātes, ne jaunākas par 15 un ne vecākas par 30 gadiem. Šo vecumu ievēroja tāpēc, ka viņām bija jāmacās, jāapgūst zināšanas, lai vēlāk (arī pēc 30 gadu vecuma) varētu sekmīgi veikt brīvprātīgi izvēlēto cildeno darbu. Māsas solījās atteikties no laicīgiem priekiem un dzīvot pieticīgi (arī tāpēc — pelēkās māsas), savu dzīvi veltot cietējiem. Kopienā parasti apvienojās dzīves izstumtas sievietes (atraitnes, vecmeitas), taču noteikumi nebija pārāk stingri. Ja, piemēram, uzsmaidīja mīlestība, māsa drīkstēja izstāties no kopienas, apprecēties, dzīvot laimīgu ģimenes dzīvi un audzināt bērnus. Kaut gan jāpiebilst, ka vēstures gaitā begīņu dzīve tik rāmi vis nav ritējusi. Tās ir tikušas apvainotas panteistiskās ķecerībās un izlaidīgā dzīvē. 1311. gadā pāvests Klements V pat aizliedza begīņu organizāciju darbību, taču Jānis XXII, nācis pie varas, 1318. gadā tām atkal atļāva darboties.

Rīgā pelēkās māsas 13. gadsimta beigās apmetās Pētera baznīcas apkaimē. Kopienu vadīja vecākā māsa (maģistre, oberiene). Sākotnēji viņas slimniekus kopa mājās, vēlāk, 15. gadsimtā, kopienai kļūstot turīgākai, izveidoja savu hospitāli.

Pelēko māsu kustība Rīgā pastāvēja līdz 16. gadsimta sākumam, kad Reformācijas gaitā viņu mītni pārvērtā par meiteņu skolu.

Kā nāca mēris?

Hronistu pierakstos ir samērā maz ziņu par tādām viduslaikos parastām infekcijām kā bakām, tifu, dizentēriju, bērnu lipīgām slimībām. Toties mēris kā svešzemju viesis par sevi atstājis šaušalīgas ziņas. Tomēr jāpiebilst, ka mēris jaukts arī ar citām sērgām, jo par mēri tolaik sauca visas slimības

ar strauju izplatību un augstu mirstību.

Pirmā lielākā mēra epidēmija, kas ieradies reizē ar badu (tas arī vēlāk raksturīgi), rakstos minēta 1211. gadā. No Turaidas apvidus sērga izplatījusies pa visu Latviju, un pagānu (lībiešu un latgaļu) liķi ilgi gulējuši neaprakti.

Turpmākos piecos gadsimtos mēris Baltijā plosījies it bieži. Kāda plaša sērga — atkal kopā ar badu un neražu — bija 1315. gadā un divos turpmākajos gados, kad nomiris tik daudz cilvēku, ka vairs nav bijis, kas apstrādātu laukus. Bada dzīti, ļaudis pastrādājuši šausmu darbus — uzturā lietojuši parasti neēdamus dzīvniekus, ieslēguši bērņus pirtīs un ļāvuši nomirt, lai nebūtu jāraugās to ciešanās, un, ja var ticēt hronistam, parādījies pat kanibālisms.

Noteiktāki dati par sērgas raksturu attiecas uz 1351. gadu. Pētnieki vairs nešaubās, ka toreiz Baltijā ieradies īstais mēris jeb melnā nāve. Šajā epidēmijā sevišķi cieta Rīga.

1418. gada sērgas galvenās pazīmes bija asins splaušana, durošas sāpes zem lāpstiņām un kakla dziedzeru piepampums. Turpmāk mēris Latvijā viesojies 1504. un 1505., no 1577. līdz 1580., no 1601. līdz 1603. un 1623. gadā, ik reizi līdzī paņemot tūkstošiem cilvēku dzīvību.

Tāpēc nācās domāt par pilsētu sanitāro labiekārtošanu. Sanitārie noteikumi un likumdošanas akti pamazām aptvēra visas Latvijas pilsētas, lai gan pagaidām primitīvi un maz līdzēt spējīgi. 1606. gada sanitārās policijas noteikumi Jelgavā, piemēram, paredzēja, ka diviem pilsētas maģistrāta locekļiem jāuzrauga kārtība tirgū, namos, ūdensapgādē un tamlīdzīgi. Turpmāk lopi tirgū bija jānogādā dzīvi, pēc apskates uz vietas jānokauj, jānodirā un ādas jāapzīmogo. Katram namīpašniekam gar savu zemesgabalu ielas pusē bija jāierīko koka trotuārs. Katras ielas iedzīvotāji kopīgiem spēkiem izraka aku sabiedriskai lietošanai. Krogos un dzertuvēs venerisko slimību profilakses nolūkos (sifiliss pie mums bija pazīstams vismaz no 1518. gada) drīkstēja strādāt ne vairāk kā divi godīgi precēti pāri katrā. Vientuļām sievietēm krogos strādāt bija liegts, par to draudēja smags sods — pēriens vai izraidīšana no pilsētas.

Tomēr pēc laika mēris atkal bija klāt. 1655. gadā izcēlās zviedru un poļu karš, un pēc diviem gadiem sākās jauna plaša mēra epidēmija. Par tās patiesajiem apmēriem spriest grūti, jo nebija, kas reģistrētu

mirušos, taču nāves plauja bija baismīga. Rīgā nomira 7 rātskungi, 12 mācītāji, domskolas rektors, 3 skolotāji un 153 skolnieki, Lielās ģildes eltermanis un 16 vecākie, bet pavisam kopā — 16 tūkstoši cilvēku (tātad gandrīz visi pilsētnieki). Jelgavas draudžu metriku grāmatas liecina, ka mirušo skaits 1657. gadā bijis 15 reižu lielāks nekā citos gados. Bet Valmierā 1657. gadā pēc mēra dzīvi palikuši tikai divpadsmit cilvēki.

Tautas ticējumi liecina, ka mēris nācis cilvēka (retāk kāda kustoņa) izskatā, baltās drēbēs, citreiz jājis uz balta zirga, kuram pakaļ lidojuši balti putniņi. Pienācis pie kādas apdzīvotas vietas, mēris izšķīstījis savu grāmatu, aizsitis to ciet un klusēdams devies tālāk. Dažreiz mēris nostājies kalniņā, iebēris taurē baltus putekļus un izpūtis tos gaisā. Mēri varējis aizdzīt, sitot ar stibu pa lieliem. Zintnieki pratuši mēri iedzīt salmu kūlī, kuru tad sadedzinājuši, bet no rīta skatījušies, vai pelnos nav palikušas kādas pēdas, — tad šo vietu tūlīt vajadzējis atstāt. Lai mēris aizietu garām, vajadzējis turēt melnus zirgus, melnas govīs un melnas vistas. Kāda cita metode iesaka uz pannas kvēpināt vecas ādas un saku siksnas, pie reizes runājot vārdus: "Mēra Indriķi! Nenāc manā mājā! Man ir divi melni suņi, divi melni kaķi, tie tevi ēdis, tie tevi plēsīs, tie tavus kauliņus skrubinās!" Kad sērga tomēr pielipusi, dziedniecībai izmantoti sakaltuši un saberzti žurku kauli.

Tālaika ārsti domāja, ka karš un bads paši par sevi mēri radīt nevarot, taču tie bojājot gaisu, sevišķi aplenktās pilsētās. Jo putni, mērim sākoties, parasti aizlaižoties prom, kas novērots arī Rīgā. Par labāko līdzekli pret mēri ieteikta aizceļošana no sērgas piemeklētiem apgabaliem, taču tas varēja veicināt mēra tālāku izplatību. Galvenais tomēr esot drosme un aukstasinība, vispirms saslimstot baiļu māktie. Dziedniecībai ieteikti kampars, vērmeles un asins nolaīšana.

Mūsdienās par dažiem rīkojumiem un ieteikumiem var pasmaidīt, kaut gan viens otrs noderīgs padoms arī tajos bija. Runājot par tālaika ārstu pūliņiem, jāņem vērā, ka mēra izraisītāju sīkbūtni atklāja tikai 1894. gadā. Un tikai pēc tam ar skaidru pārliecību varēja teikt, ka ārkārtīgi bīstamo slimību parasti pārnēsā žurkas, kas inficē cilvēkus ar

vairāku sugu blusu starpniecību. Cilvēkiem mēris izpaužas divās formās — kā bubonu mēris, kad inficēšanās notiek caur ādu un slimībai raksturīgs sāpīgs limfmezglu iekaisums, un kā plaušu mēris, kad ar to aplīp caur elpošanas ceļiem, kam seko plaušu karsonis ar ātru un tikpat kā neizbēgamu nāvi.

Pēdējā mēra epidēmija Latvijā plosījās 1710. gadā. Tā bija baismīgākā no visām nāves plaujām (arī karus ieskaitot) un līdz pat mūsdienām tiek saukta par Lielo mēri. Mēra upuru kapu kalniņi atrodamī ikvienā Latvijas novadā. Aptuveni var lēst, ka bojā gājuši gandrīz puse Latvijas iedzīvotāju, bet daudzas vietas vispār palikušas bez ļaudīm. Patiesi baisa liecība par to ir saglabājusies Mazirbes mēra akmeņos iekaltajos tekstos.

Pasaulē pēdējā lielā mēra epidēmija plosījās 1894. — 1903. gadā, kad gāja bojā miljoniem cilvēku. Taču mēra uzliesmojumi notiek joprojām.

Reizē ar mēri nāca Jānis Briesmonis

Teika

Lielajiem kariem plosoties pa Vidzemi un pēdīgi nākot Jānim Briesmonim, sācis plosīties mēris. Raunas apkārtnē un pašā Raunā, kura tajos laikos bijusi brīnum liela — no Baiškalna muižas līdz Cīruļkalnam un no Marīkalna līdz Cimzai, izmiruši visi cilvēki, tikai divi vien palikuši dzīvi: viens vīrietis pie Marīkalna un viena sieviete aiz Cīruļu mājas uz austrumiem. Tie tad nu sagājuši kopā un cīnījušies ar badu un trūkumu. Tajos laikos cilvēki mētājušies miruši gar ceļmalām un siena kušķiem mutēs. Bads bijis šausmīgs, ka pat liķi tikuši ēsti un visi dzīvnieki un lopi. Dievs latviešus piemeklējis. Raunas pils visa līdz pamatiem nopostīta, bet pagrabi atradušies pilni ar zelta un citām dārgām mantām, kuras turpat palikušas, pils mūriem sagāzoties.

Par ko cēsinieki tiesājās 35 gadus?

1747.

gadā Krievijas imperatore Elizabete Petrovna uzdāvināja kancleram grāfam Aleksejam Bestuževam-Rjuminam Cēsu pils muižu. Lai gan dāvinājuma aktā Cēsu pilsēta nebija minēta, grāfs uzskatīja, ka Cēsis ir viņa īpašums.

1748. gada 3. augustā Cēsis izcēlās liels ugunsgrēks, un pilsētas pusstundā nodega. Bojā aizgāja arī rātsnams, kurā glabājās pilsētas arhīvs. Liesmām par upuri krita arī 34 cilvēki.

Pēc ugunsgrēka grāfs neļāva atjaunot nodegušās ēkas, bet labību, alu un degvīnu ļāva pirkt tikai no viņa par augstām cenām, traucēja strādāt amatniekiem. Kad pilsētnieki pretojās, viņš lika ielas apsēt ar auzām un piedraudēja ar nāvessodu, ja kāds tām ķersies klāt.

Jau tajā pašā gadā cēsinieki uzsāka pret grāfu Alekseju Bestuževu-Rjuminu prāvu par to, ka viņš tiem nodara materiālos zaudējumus un neļauj pilsētai atgūties no ugunsnelaimes. Prāva ilga 35 gadus. Un tikai vienu reizi — 1758. gadā, kad grāfs bija kritis nežēlastībā, viņu apvainoja valsts nodevībā, — cēsinieki tiesā spēja pierādīt, ka Bestuževs-Rjumins desmit gadu laikā Cēsīm nodarījis zaudējumus par 73 134 Alberta dālderiem un 33¼ grašiem, un saņemt kā atlīdzību nepilnu pusi no šīs summas. Taču pēc Katrīnas II nākšanas tronī A. Bestuževs-Rjumins atkal tika iecelts par feldmaršalu un piedzītā nauda cēsiniekiem bija grāfam jāatmaksā ar 50 procentu uzviju.

1783. gadā Katrīna II cēsinieku daudzkārtējās sūdzības noraidīja galīgi, un viņi saviem zaudējumiem varēja pieskaitīt vēl vairākus tūkstošus dālderu tiesu izdevumiem.

Kā radies Visagala nosaukums?

M adonas rajonā Meirānu pagastā pie Brāķeru mājām ir Visagala pilskalns — ar valni pret kalnāju un jau sen izzudušām terasēm nogāzēs. Necik tālu ir ezers, kam arī Visagals vārdā. Bijušās Meirānu muižas teritorijā atrodas arheoloģijas piemineklis — Kara kapi, kas daļēji pētīti 1927. gadā. Kā radies Visagala nosaukums, par to stāsta teika.

Visagals

Teika

Visagalā agrāk bijusi augstākā tiesa. Tur nākuši tiesāties no tāliem apvidiem. Kad citur kādu notiesājuši, tad varējis vēl Visagalā pārsūdzēt. Visagalā tiesas spriedumu vairs nevarēja pārsūdzēt, jo te bijis visām tiesām gals — Visagals.

Pēc cita varianta, *Visagalā zviedri ar turkiem beiguši karot, no kā tad Visagals dabūjis savu nosaukumu, ka visam ir gals.*

Vai Pēteris I ir dibinājis Rīgas kara hospitāli?

P adomju armijai 1994. gadā atstājot Latviju, radās problēma, ko iesākt ar Rīgas kara (289. kara apgabala) hospitāli. Līguma projektā bija ieteikts to izmantot militār-pensionāru ārstēšanai. Skanēja pat argumentācija — hospitālis ir Krievijas armijai piederīgs, jo to dibinājis imperators Pēteris I. Uz hospitāļa galvenās ēkas fasādes tik tiešām bija teksts “Osnovan v 1710 g.” (dibināts 1710. g.). Cik pamatots ir šis apgalvojums?

Vēsturiskajā literatūrā ne cara, ne padomju laikā līdz pat 1958. gadam nekur netika minēts, ka Rīgas kara hospitālis būtu dibināts 1710. gadā. Toties ir minēts, ka jau 17. gadsimtā Rīgā ir darbojies zviedru hospitālis, kura personāls pēc Rīgas krišanas 1710. gadā aizgājis kopā ar Zviedrijas armiju. Varbūt zviedru hospitāļa vietā ierīkots Krievijas armijas hospitālis? Taču neviens pētnieks līdz šim nav atradis cara ukazu vai kādu citu rīkojumu par Rīgas kara hospitāļa dibināšanu 1710. gadā, lai gan tādi ir par Maskavas hospitāli 1707. gadā, Pēterburgas — 1710. gadā, Kronštates — 1717. gadā u.c. Pastāvēja pārvietojamie un stacionārie hospitāļi. Pirmie atradās armijas sastāvā un kauju laikā gāja tai līdzī, otrie veica pastāvīgu darbību kādā noteiktā vietā.

Un patiesi — Krievijas armijas sastāvā, kas 1710. gadā ieņēma Rīgu, bija pat trīs hospitāļi, nevis viens. Tie aizgāja kopā ar armiju, bet palikušais garnizons labu laiku iztika bez pastāvīga hospitāļa. Tagadējā Rīgas kara hospitāļa celtniecība pie Brasas tika uzsākta 1750. gadā, un tas iesvētīts (atklāts) 1754. gadā — tāpat ne vairs Pētera I laikā.

Paliek jautājuma otra puse — kālab uz tagadējā hospitāļa galvenās ēkas (celta 1833. gadā pēc Pēterburgas arhitekta A. Štauberta projekta) ir gadskaitlis 1710 un kad tas tur parādījies? Atbilde — relatīvi nesen un kopā ar nopietnu vēstures datu viltojumu.

Piecdesmito gadu beigās šovīnistiski noskaņotu Rīgas kara hospitāļu virsnieku grupa gatavojās atzīmēt 250. gadadienu, kopš Krievijas karaspēks izcirtis logu uz Eiropu. Tā kā pat tālaika apstākļos tas radītu nevēlamu rezonansi, nolēma aprobežoties ar ideju par šķietamu hospitāļa jubileju. Pēc hospitāļa priekšnieka A. Haldina rīkojuma vēsturiskās izpētes darbu veica V. Remorovs. Viņam patiešām izdevās sadzīt rokā Pētera I vēstuli, kura rakstīta 1710. gada 23. maijā un kurā ir teikts, ka “vezumnieki ar zālēm nosūtīti uz Rīgu”. Tas arī bija viss, pārējais — dažnedažādi sadomājumi. Jubileja 1960. gadā notika — hospitāli izremontēja un fasādē parādījās maldinošais gadskaitlis. Kā jau jubilejā pienākas, bija dažādi apbalvojumi, bet A. Haldins un vēl pieci hospitāļa virsnieki kļuva par LPSR Nopelniem bagātiem ārstiem. Vēlāk V. Remorova “atklājums” tika ierakstīts enciklopēdiskos izdevumos, no kuriem tas vairs nav pat ar cirvi izcērtams!

Rīgas kara hospitāļa vēsture ir ļoti bagāta. Šoreiz atzīmēsim tikai to, ka no 1919. līdz 1940. gadam tajā atradās Latvijas armijas kara slimnīca, kas atjaunota 1995. gadā. Taču kāds no Krievijas imperatoriem ar hospitāli tomēr ir bijis saistīts! 1825. gadā tajā ieradās Aleksandrs I, un nedaudz vēlāk pie hospitāļa virtuves sienas tika pielikta piemiņas plāksne: “Valdnieks Imperators Aleksandrs I Visaugstākā Slimnieku Apmeklējuma laikā šai Hospitāli Labvēlējās šeit paēst no Viņa Ēdiena 1825. gada 8. jūlijā.” Plāksne nav saglabājusies.

Ko latviešu tautas labā darījis Garlībs Merķelis

No visiem Baltijas vācu apgaismotājiem, kas darbojušies Latvijā dzimtbūšanas atcelšanas periodā, vislielākā ietekme ir bijusi Garlībam Helvigam Merķelim (dzimis 1769. gada 1. novembrī Lēdurgā, miris 1850. gada 9. maijā Katlakalnā).

Merķelis krasi atšķīrās no citiem sava laika vācu humānistiem ne vien ar kvēlo cīņu pret zemnieku nežēlīgo ekspluatāciju un saimniecisko apspiestību, bet arī ar to, ka pratis saskatīt latviešu kultūras mantojumu pagātnē, tā saglabāšanas nepieciešamību tagadnē un attīstības iespējas nākotnē.

Garlība tēvs Daniēls Merķelis bija viens no progresīvākajiem sava laika mācītājiem, tomēr drīz pēc dēla piedzimšanas savu humāno uzskatu un arī vājā veselības stāvokļa dēļ spiests aiziet pensijā un pārcelties uz dzīvi pie amatabrāļa Lindes Vecpiebalgā. Materiālo grūtību dēļ arī dēls nedabūja pabeigt izglītību (Merķeļa ģimenē bija septiņi bērni).

Pēc tēva nāves 1782. gadā pusaudzis gandrīz trīs gadus dzīvo Zādenes muižā, ko nomāja viņa māte, un nododas pašizglītībai, apgūdam franču, angļu, itāļu un latīņu valodas (spriežot pēc viņa vēlāk izmantotajiem avotiem, pratis arī poļu, krievu, zviedru un vairākas citas valodas). Tomēr agrās jaunības gados G. Merķelis visvairāk ierosmes guvis tēva atstātajā bibliotēkā, kur bija bagātīga

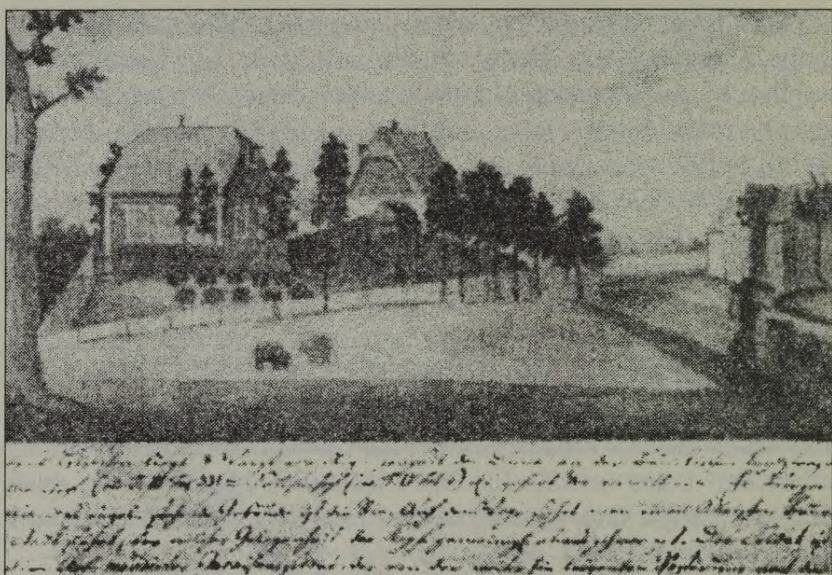
Rietumeiropas apgaismotāju darbu kolekcija. 1785. gadā Merķelis otrreiz iestājās Rīgas Domskolā, bet arī šoreiz to nepabeidza, jo nepilnu 17 gadu vecumā bija jāsāk pašam pelnīt. Nozīmīgākās bija mājskolotāja darba vietas, vispirms Liepupes mācītāja ģimenē (1788.–1792. g.), pēc tam Annas muižā Nītaures draudzē (1793.–1796. g.). Te viņš varēja pilnībā iepazīties gan ar tā laika muižnieku ģimenēs valdošajiem uzskatiem un tikumiem, gan ar zemnieku bezcerīgo un beztiesisko stāvokli.

Jau Annas muižā G. Merķelis sāka rakstīt grāmatu par dzimtbūšanas ļaunumu Vidzemē. Lai aizstāvētu latviešu zemniekus, Merķelis tajā pretstata paša novērojumus ar lielo franču brīvdomātāju idejām, kā rezultātā radās grāmata “Latvieši, īpaši Vidzemē, filozofiskā gadu simteņa beigās. Papildinājums zinātnei par tautām un cilvēkiem” (vācu valodā). Lai darbu izdotu, G. Merķelis 1796. gadā devās uz Vāciju, kur tajā pašā gadā tā arī iespiesta (titullapā ieviesusies kļūda — norādīts 1797. gads).

Autora idejas Vācijā krita auglīgā augsnē, sagādājot tam atzīta rakstnieka slavu, bet Vidzemē — nīstama muižturības iekārtas grāvēja reputāciju.

Garliha Merķeļa dzīvesvietas Latvijā

Depkinu muižiņa, kur dzīvojis Garlis Merķelis

Vācijā Merķelis nodzīvoja 10 gadus, papildinādams izglītību un intensīvi darbodamies literatūrā un publicistikā. Viņš studē medicīnu un dabaszinātnes Leipcīgā, Jēnā, Frankfurtē pie Oderas, kur 1801. gadā ieguvis filozofijas doktora grādu un kādu laiku lasījis lekcijas estētikā. Tieši šis laiks ir visražīgākais G. Merķeļa radošās darbības periods, kad radušies gandrīz vai visi viņa nozīmīgākie un apjoma ziņā lielākie darbi: “Hjūma un Ruso darbi par pirmatnējo līgumu līdz ar apcerējumu par dzimtbūšanu — veltījums Vidzemes dzimtkungiem” (1797. g.), polēmiskie “Papildinājumi “Latviešiem”” (1798. g.), divsējumu “Vidzemes senatne” (1798., 1799. g.), romāns “Atgriešanās dzimtenē” (1798. g.), otrais un papildinātais izdevums “Latviešiem...” (1800. g.) un teika “Vanems Imanta” (1802. g.).

Tomēr pēc 1800. gada Merķelis aizvien vairāk pievēršas publicistikai, dibinādams un pat vienlaicīgi vadīdams vairākas avīzes Berlīnē un citās vācu pilsētās. Uzskata, ka tieši viņš ir modernā feļetona, teātru dienas apskata, literatūras kritiskā apcerējuma tradīciju iedibinātājs. Drīz vien G. Merķelim radās jauns mērķis viņa publicistikas bultām: tas ir Napoleons I, kas, Merķeļa vārdiem runājot,

bija “uzurpējis tautu brīvības alkas”.

Kad Napoleons sagrāba Vāciju, Merķelis 1806. gadā atgriezās Latvijā, kur tūlīt organizē un vada vairākus laikrakstus vācu valodā, turpinādam presē cīņu pret Napoleonu. Ievērojamākie Merķeļa izdotie preses izdevumi Latvijā bija “Papildinājumi “Brīvdomātājam”” (1807. g.), “Vērotājs” (1807.–1831. g.), “Provinces lapa Kurzemei, Vidzemei un Igaunijai” (1827.–1838. g.) ar literāro pielikumu.

Pēc kara G. Merķelis atkal pievēršas zemnieku stāvoklim Vidzemē. 1814. gadā izdotajā apcerējumā “Pierādījums, ka iznāk uz pusi lētāk muižas apstrādāt ar algotiem strādniekiem nekā ar dzimtcilvēkiem” viņš kritizē dzimtbūšanu arī no valstiskuma viedokļa.

Uz īsu laiku G. Merķelis mēģina atgriezties Berlīnē, tomēr te viņš ar izbrīnu konstatē, ka zemnieku atbrīvošanas idejas tālajā Baltijā un arī apgaismošanas idejas pašā Vācijā gandrīz nevienu vairs neinteresē: sākusies reakcija.

Tāpēc 1817. gadā Merķelis galīgi atgriežas Baltijā (šeit viņš jau 1807. gadā bija apprecējies un nopircis Depkinu muižiņu Katlakalnā). Uz lielo zemnieku brīvlaišanu Igaunijā (1816. g.), Kurzemē (1817. g.) un Vidzemē (1819. g.) Merķelis reaģē ar sajūsmu, sarakstīdams un nosūtīdams caram Aleksandram I vēsturisku apcerējumu “Brīvie latvieši un igauņi” (1820. g.), kurā glorificē labo valdnieku pūles atvieglot zemnieku stāvokli. Cars jutās aizkustināts un piešķīra autoram mūža pensiju. Šeit gan jāpiezīmē, ka Merķelis nebūt neizprata lietu īsto stāvokli — ka visa zeme kļuva par muižnieku īpašumu, bet zemnieks ieguva tikai tā saukto putna brīvību.

G. Merķelis sarakstījis autobiogrāfiju “Manas dzīves tēlojumi un raksturojumi” (1839., 1840. g.) divos sējumos, bet nav to pabeidzis. Blakus biogrāfiskajiem momentiem te arī daudz vērojumu par tā laika sabiedrisko dzīvi.

Lai gan Merķelis nerakstīja latviešu valodā, ir ziņas, ka jau 1802. gadā par viņa darbiem zinājuši Kauguru nemiernieki. Latviski viņa darbi tiek tulkoti un izdoti tikai 1905. gadā. Bet jau 19. gadsimta beigās tieši viņa darbos daudz ierosmes smēlušies latviešu rakstnieki un tautas atmodas darbinieki, aizgūdami ne vien brīvības idejas, bet arī sižetus, tēlus, patētisko stilu.

Tieši rosinājumi vērojami A. Pumpura balādē “Imanta”, eposā

“Lāčplēsis”, F. Brīvzemnieka balādē “Krīvu krīvs”, Raiņa lugā “Uguns un nakts”, Ā. Alunāna lugā “Mūsu senči” un citos.

Rīgas latviešu biedrība 1869. gadā Katlakalna kapos uzcēla Merķelim pieminekli ar uzrakstu: “*Par piemiņu no pateicīgiem latviešiem*”.

Kā Merķelis izāzēja Eversu?

Garlībs Merķelis ar savu cīņu par latviešu tiesībām un dzimtbūšanas atcelšanu nebija vis iemantojis apspiedēju mīlestību. Kad Tērbatas universitātē kļuva vakanta vēstures profesora vieta, arī G. Merķelis pieteicās kā viens no pretendentiem. Bet toreizējais universitātes rektors Everss*, kas jau tā neizcēlās ar progresīviem uzskatiem, šoreiz darīja visu, lai Merķelim šī vieta netiktu. Jo viņš dzīvi stādījās priekšā, kādu vēsturi studentiem varētu mācīt nākamais profesors un kāda būtu augstdzimušo vāciešu reakcija.

Saūti par rektora rīcību, G. Merķelis avīzēs publicēja pamfletu, ka Tērbatas universitātē esot parādījusies bīstama slimība *die Bandkrankheit*, ar kuru jau aplīpuši vairāki profesori un kas sevišķi apdraud jaunatni. Asprātība dibinājās vārdu spēlē — minētais saliktenis vācu valodā nenožīmēja neko citu kā “lentes slimība”, tomēr sadzīvē to parasti izprata kā “saslimšanu ar lenti”.

Tā to saprata arī rektors. Nobijies ne pa jokam, ka gādīgie vecāki, bažīdamies par savu dēlu veselību, nelaidīs vairs tos uz Tērbatu studēt,

*Johans Filips Gustavs fon Everss dzimis 1781. gada 4. jūlijā Vestfālē, miris 1830. gada 20. novembrī Tērbatā. Vācu izcelsmes krievu vēsturnieks, Pēterburgas ZA goda akademiķis no 1826. gada. J. Everss kādu laiku strādāja par māj skolotāju Vidzemē (no 1803. gada). Tērbatas universitātē no 1810. gada vadījis Krievijas ģeogrāfijas, vēstures un statistikas katedru, no 1818. gada līdz savai nāvei šīs universitātes rektors. Publicējis darbus “Rusu vēsture” (1816. g.) un “Senākās krievu tiesības to vēsturiskā aspektā” (1826. g.). Abi šie un vēl citi darbi publicēti vācu valodā, drīz tulkoti krieviski un atstājuši jūtamu ietekmi krievu valstiskā historisma attīstībā.

viņš tūlīt publicēja avīzēs oficiālu atspēkojumu un ņēmās plaši publiski skaidrot, ka Tērbatā vēl neviens ārsts saslimšanu ar lentes tārpu neesot konstatējis, profesori visi esot veseli un studentu vidē šī kaite jau nepavisam neesot manīta.

Nu Merķelis avīzēs paskaidroja, ka viņš arī nemaz neesot domājis tos lenteņus, kas dzīvo cilvēka iekšās, viņam bijis prātā tas lentes tārps, ko ārēji pār plecu liek un ar ordeņiem apkarina un kas padara cilvēku iedomīgu un nejūtīgu pret līdzcilvēku ciešanām un vajadzībām. Šis tārps gan esot piemieties daudziem profesoriem un pašam rektoram arī, kas visi dzenoties pēc dažādām goda zīmēm.

Tagad sabiedrība nostājās Merķeļa pusē, bet rektors, kas tā bija pasteidzies ar neveiklo taisnošanos, nokļuva nepatīkamā situācijā gan profesoru, gan studentu acīs. Tērbatā bieži pārrunāja J. Eversa "teicamo" veselības stāvokli un viņam pašam mēdza arī nevainīgi apjautāties, kā viņš labi jūtoties.

Tā G. Merķelis it veikli bija pratis mazliet iegriezt savam nelabvēlim.

Ko nozīmē paruna: "Aizgājis pēc rīkstēm"?

1765. gadā Katrīna II atjaunoja zemniekiem tiesības par saviem kungiem sūdzēties tiesu iestādēs.

Kad 18. gs. otrajā pusē tika palielinātas zemnieku klaušas, tie arī aizvien biežāk griezās gan tiesā, gan pie gubernatora vai pat pie paša ģenerālgubernatora meklēt taisnību. Lai arī reti, tomēr reizēm šo sūdzību dēļ vācu baroniem radās nepatīkšanas. Tā, piemēram, Vidzemes gubernatora Bekleševa 1784. gada 31. maija rīkojumā pagasta tiesām teikts: "Zemnieku sūdzību gadījumos ne tikai pamudināt zemniekus būt pienācīgi paklausīgiem, bet ieskaidrot viņiem šo pienākumu vairāk ar pārliecināšanu nekā ar sodiem, kā arī dot muižai norādījumus pamatotās sūdzības ņemt vērā un zemniekus apmierināt."

Taču zemnieki jau likumus nezināja, bet noligt advokātu vai sarunāt citu “aizrunātāju” zemniekam nemaz nebija tiesību. Un tā zemnieks savu sūdzību tiesai izstāsta stostīdamies un drebēdams, bet barons viņam pretī ir atsūtījis mācītu advokātu, kurš ar viltīgiem jautājumiem itin viegli sūdzētāju var “iedzīt stūrī” un padarīt par vainīgo. Tiesa, saprotams, nospriež, ka sūdzība nav pamatota. Un, kā rakstīja Garlībs Merķelis: “Ja zemnieks, kas likumu nevar zināt un kam neviens nedrīkst dot padomu, zaudē tiesu, kuru tas neprot aizstāvēt, tad viņu stiepj uz baznīcu, uzkar aiz rokām pie staba un saplosa ar drausmīgu pātagu vai arī pieķer pie ķerras.”

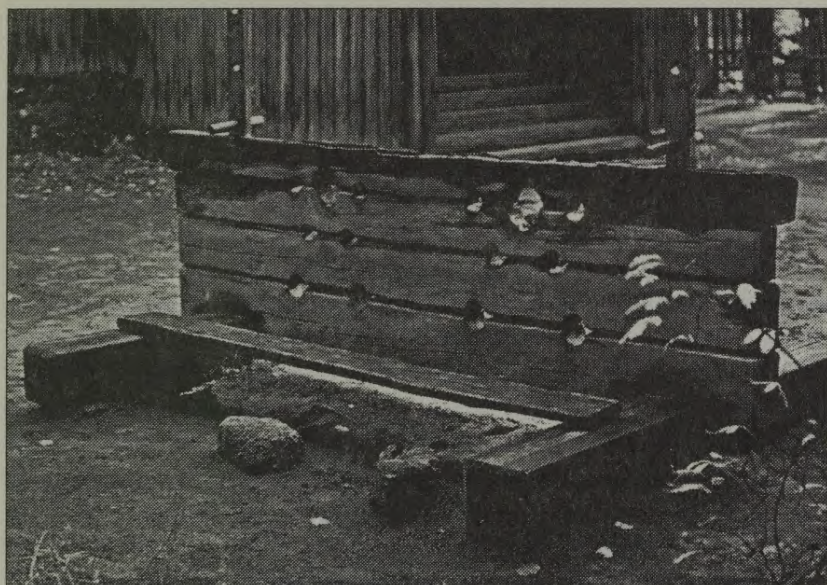
Ja sūdzību vienlaikus iesniedza vairāki zemnieki, tad to kvalificēja kā zemnieku dumpi un sūdzības iesniedzēji bija sodāmi kā dumpinieki. Vienīgais izņēmums šādā gadījumā, kā noteica likums, bija tad, ja sūdzību iesniedza visi (!) novada iedzīvotāji...

Par tā saucamajām nepamatotajām sūdzībām zemniekus sodīja ar miesas sodiem pilnīgi likumīgi. 1794. gadā Vidzemes un Igaunijas muižniekiem un muižu pārvaldniekiem tika izdota “Policijas rokasgrāmata..”, kurā teikts: “Ja zemnieks sūdzējies bez pamata un veltīgi, tad, lai viņš labotos un citiem par brīdinājumu, viņš sodāms, un proti, pirmo reizi ar desmit pāriem rīkšu, otru reizi ar divdesmit pāriem, bet trešo reizi viņš uz vienu gadu nododams cietokšņa darbos.” Šis noteikums bija paredzēts Vidzemes landtāga 1797. gada lēmuma 25. paragrāfā.

Tā radās latviešu paruna : “Viņš aizgājis pēc rīkstēm.”

Kas bija “mājas pārmācīšana”?

Baltijas pamatiedzīvotāji igauņi un latvieši, kā teicis Garlībs Merķelis, bija “tautu rindā nulles”. Par nepaklausību vai maziem pārkāpumiem vācu muižnieki pret viņiem bija tiesīgi lietot tā saukto mājas pārmācīšanu. Līdz 1765. gadam viņi šīs tiesības izmantoja bez jebkādiem ierobežojumiem. To 1765. gadā Vidzemes muižniecības landtāgā teiktajā runā atzinis arī ģenerālgubernators J. Brauns: “Pārmēriba sodīšanā .. ir tik liela, ka sodīto cilvēku kļiedzieni .. ir dzirdami līdz pat tronim.” Par vismazākajiem pārkāpumiem dzimtļaudis

Soda sieksta. Rekonstruēta pēc 20. gs. sākumā Bukultu muižā saglabājušās siekstas. Atrodas Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā Usmas baznīcas priekšā

ar rīkstēm sit “tik ilgi, kamēr vēl kāds rīkstes stumburs ir vesels un kamēr āda un miesa krīt nost. Zemniekus nedēļām un mēnešiem, bieži vislielākajā aukstumā, tur klētīs dzelžos un bluķos pie ūdens un maizes.”

Landtāgs bija spiests pieņemt lēmumu par ierobežojumiem mājas pārmācības lietošanā. Pēc šī lēmuma par maziem pārkāpumiem varēja sodīt ar pātagu, bet par lielākiem — pretošanos, nepaklausību — ar rīkstēm. Tika noteikts, ka rīkšu nedrīkst būt vairāk par desmit pāriem, bet sist ar katru pāri drīkst tikai trīs reizes.

Taču pātaga parasti bija collu plata siksna pirksta biezumā ar koka kātu. Un ar desmit pāriem izmērcētu rīkšu varēja sodīt vai ik pārdienas. Lēmums muižniekiem aizliedza mājas pārmācības kārtībā zemniekus turēt ieslodzījumā ilgāk par 24 stundām. Taču, “ja nodarījuma izmeklēšana prasa ilgāku laiku”, tad šo ieslodzījumu bija atļauts pagarināt. Un “policijas rokasgrāmatā muižniekiem..” varam izlasīt, ka šajos gadījumos sodīšanā tomēr vajagot “ievērot kristieša atturību”.

Mājas pārmācību muižnieki lietoja ne tikai pārkāpumu gadījumos, bet arī tad, ja zemnieki nepakļāvās viņu iegribām, arī ja kāda

dzimtcilvēka meita vai sieva atteicās kļūt par sava kunga piegulētāju. Kāds Vidzemes muižnieks līcis pērt kādu kurlmēmo, jo viņam līcies, ka kurlmēmais tikai par tādu izliekas. Vīrieti pātagoja tikmēr, kamēr tas no sāpēm nomira.

Pret dzimtcilvēku mocīšanu krasi iestājās Garlībs Merķelis. Viņš savos darbos apraksta daudzus gadījumus, kad muižnieki ir izmantojuši “mājas pārmācīšanas” varu. Grāmatā “Latvieši” Merķelis raksta, ka muižniece fon Klota pārmācījusi 13 gadus vecu latviešu meiteni par to, ka tā, pēc muižnieces domām, nav pietiekami smalki vērpusi. Fon Klota aptinusi meitenes pirkstus ar pakulām un tās aizdedzinājusi. Pēc tam meitene pērtā līdz asinīm, viņas brūces apkaisītas ar sāli, meitene ieslodzīta aukstā pagrabā, kniebuši un dūruši viņas ķermeni ar uguni nokaitētām knieblēm un adatām, likuši ar basām kājām stāvēt uz linu sukām. Ja meitene nebūtu nomocīta līdz nāvei un šai sakarā pret fon Klotiem tomēr nenotiktu tiesas prāva, tad neviens par šīm sadistiskajām izdarībām neuzzinātu.

Muižnieki bija pat tiesīgi nosūtīt savus dzimtcilvēkus uz cietoksni spaidu darbos. Kā raksta Merķelis, “sodu, ko citās zemēs drīkst uzlikt vienīgi tiesa ar valdnieka piekrišanu, Vidzemē uzliek muižnieki paši ar savu augstāko varu..”. Draugu brīdināts, ka muižniecība viņam to nepiedos, Merķelis atbildējis: “Vienam tas viss ir jāuzņemas.” Taču veselus desmit gadus Merķelis nedrīkstēja dzimtenē rādīties — Baltijas muižnieki bija solījušies viņu iznīcināt “kā traku suni”.

Muižnieki apgalvoja, ka Merķeļa minētie fakti par “mājas pārmācīšanu” esot pārspīlējumi un meli. Lai glābtu baronu godu, H.F. Tībe 1804. gadā izdeva sacerējumu ar tieši tādu nosaukumu — “Vidzemes un Igaunijas goda glābšana”, kurā pūlējās Merķeli atspēkot, taču, piemēram, Tērbatas Universitātes tiesību profesors Edgars Lēnings, rūpīgi izpētījis tiesu materiālus, žurnālā “*Baltische Monatsschrift*” (“Baltijas Mēnešraksts”) 1880. gadā rakstā “Zemniecības atbrīvošana Vācijā un Vidzemē” atzina, ka Merķeļa minētie dati nav apgāžami. Vēl pēc vairāk nekā pusgadsimta arhīvu materiālus pārbaudīja vēsturnieks akadēmiķis Jānis Zutis (1893–1962) un vēlreiz pārliecinājās, ka G. Merķeļa aprakstītie fakti par meitenes spīdzināšanu atbilst patiesībai. Savā darbā “Baltijas jautājums 18. gadsimtā” (1951) viņš Klota prāvai un zemnieku nemieriem 18. gs. 70. gados veltījis veselu nodaļu.

Par ko apcietināja studentus?

Kad 1789. gadā sākās Lielā franču revolūcija, Baltijas guberņās tika izdoti stingri priekšraksti uzraudzīt visus iebraucējus un apkārtklejojošos cilvēkus, “.. lai caur svešām, slepeni ienākušām un aizdomīgām personām tautā netiktu izplatītas kaitīgas ziņas”. Baltijas ģenerālgubernators Brauns 1791. gadā pat izdeva instrukciju, kādas lietas nav atļauts ievest Rīgā: “.. visas galantērijas preces, kā vādekļus, tabakas dozes, adatas, kas izgatavotas zobenu, šauteņu, pistoļu un lielgabalu veidā. Aizliegti arī vara grebumu iespieddarbi, kuros atainoti tagadējie notikumi Francijā, tāpat grāmatas, kas ilustrētas ar šādiem attēliem.”

Vidzemes vietniecības valde uzdeva visas šaubīgās personas apcietināt un apsardzībā nosūtīt uz Rīgu. Daugavgrīvas komandants 1789. gada rudenī apcietināja un nosūtīja uz Rīgu kādu latvieti — Lorenci Balodi, 37 gadus vecu, kas lasot latviski un runājot angliiski, bet kam neesot pases. Viņš it kā pirms 28 gadiem esot atnācis uz Bolderāju no Mežamuižas Kurzemē, braucis uz ārzemju kuģiem, tad atgriezies, dzīvojis Rīgas tuvumā kādā Daugavas salā. Bolderājā ieradies meklēt darbu.

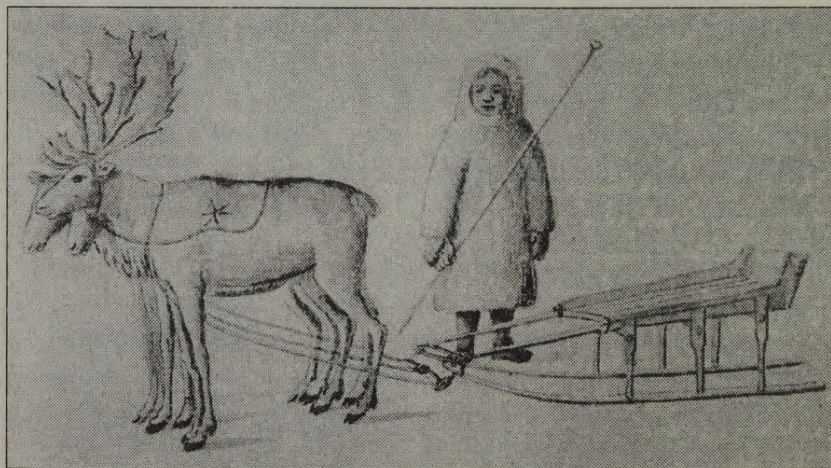
Raksturīgs ir gadījums arī ar diviem krievu studentiem — Kolokoļņikovu un Ņevzorovu, kuri 1792. gada pavasarī atgriezās dzimtenē no Getingenes universitātes caur Berlīni uz Rīgu. Krievijas sūtņa Berlīnē brīdināta, Katrīna II par šiem studentiem rakstīja ģenerālgubernatoram Braunam uz Rīgu: “Pastāv aizdomas par viņu aplamajiem principiem un mācībām, kā arī par nodomu izplatīt Krievijā šī ļaunuma sēklu.” Katrīna II pavēlēja Braunam pārbaudīt minēto studentu grāmatas, manuskriptus un vēstules. Brauns šo rīkojumu izpildīja ar lielu centību un savā raportā Katrīnai II rakstīja: “Studentiem muitas apskatē atņemtas grāmatas latīņu un vācu valodā, tāpat universitātes lekciju piezīmes. Lai nerastos pārpratumus un neatstātu nepamanītu ko svarīgu, tad nosūtu to visu Jūsu Augstībai caurskatīšanai. Studenti pagaidām aizturēti, paskaidrojot, ka šeit nav latīņu un vācu valodas lietpratēju.” Taisnības labad gan jāpiebilst, ka

Rīgā atradās pietiekami daudz labu vācu un latīņu valodas pratēju. Pēc vairāk nekā divām nedēļām pienāca Katrīnas II rīkojums: "Sakarā ar atsūtītajiem papīriem pavēlam Rīgā aizturētos studentus sūtīt drošā apsardzībā uz Pēterburgu." Savukārt Katrīnas II favorīts kņazs Zubovs rakstīja Braunam vēl tuvāku instrukciju: "Pristavam ar studentiem iebrukt Pēterburgā vakarā, tad ierasties pie manis pēc tālākiem rīkojumiem." Apcietinātie studenti Kolokoļņikovs un Ņevzorovs Pēterburgā tika ievietoti Šliselburgas cietoksnī, kur pēc nopratināšanas pirmais pēkšņi nomira, bet otrs zaudēja prātu.

Vai Rīgas ielās ir redzēti ziemeļbrieži?

Izrādās, ka ir! Ar ziemeļbriežu pajūgiem savulaik Rīgā vairākkārt ieradušies ņenci. Tā Johans Kristofs Broce savā rokrakstu krājumā "Livonica" raksta: "1784. gada janvārī Rīgā ieradās vairāki ņenci (*Samojeden*) ar apmēram 20 ziemeļbriežiem, kurus viņi te pārdeva." J. Broce ir uzzīmējis ņencu, kurš Rīgā bija ieradies

Ņencs ar ziemeļbriežiem Rīgā. J.K. Broces zīmējums

1786. gada pavasarī. Broce raksta, ka ņencs ir maza auguma, sarkanu seju, bez bārdas, tikai ar retiem matiem uz virslūpas un zem zoda. ņenca virssvārcis ir no ziemeļbriežu ādām sašūts maiss. Ziemeļbriežus ņencs vada ar tievu nūju. Ja tiem jāapstājas, ņencs uzsauc: "Horda!" Saku vietā briežiem ap kaklu aplikta plata siksna, pie kuras piestiprināta otra — šaura siksna, kas izvilktā dzīvniekiem starp kājām.

Kad Daugava bija kuģojama?

Daugava kā starptautisks satiksmes ceļš ir bijis zināms jau 5. gadsimtā (tad to sauca par Austrumu ceļu), īpašs uzplaukums bija vikingu laikos (793–1030), kad

Daugavu dēvēja par ceļu no varjagiem uz grieķiem. Par vikingu piestātņi uzskata Jersiku (senāk *Gerzeke*, no skandināvu *gercki* — tirgotāji, kas ceļo uz Krieviju). Par viņu braucieniem liecina vairāki rūnu akmeņi. Uz kāda akmeņa lasāms: "Sumurs cirta šīs rūnas par piemiņu Steinam, kas mira austrumos pie Daugavas." Daugavas ielejas senvietās ir lielā daudzumā atrasta arī arābu nauda dirhemi, bet arābu hronista Ibn al Vardi rakstos ir ziņas par Tālavu.

Taču sevišķu nozīmi kā rosīgs tirdzniecības ceļš uz Gotlandi, Ziemeļvāciju u.c. zemēm Rietumos Daugava iegūst, sākot ar 12. gadsimtu, kad izveidojās baltkrievu, krievu un ukraiņu tirdzniecības un amatniecības centri Polocka, Vitebska, Smoļenska, Šklova, Kijeva u.c. Un Rīga šīm pilsētām kļuva par vārtiem uz Baltijas jūru. Lai turētu savās rokās šo vārtu atslēgu, bīskaps Alberts 1201. gadā dibina Rīgas pilsētu lībiešu apmetnes vietā pie Rīdziņas upes, kur jau bija laba osta upju kuģiem (tagadējā 13. janvāra ielas rajonā), kā arī Baltijas jūra (Rīgas līcis) pienāca gandrīz vai pie pašas pilsētas. Daugava ietecēja jūrā pie Vecāķiem (tag. Vecdaugava), bet tagadējās Daugavas ietekas vietā atradās lēzens kāpu valnis. Tepat netālu jūrā ieplūda arī Lielupe un Gauja, kas tāpat bija labi kuģojamas upes. Bez tam pie Rīgas sanāca sauszemes ceļi — ceļš no Daugavas grīvas caur Kursu un Žemaitiju

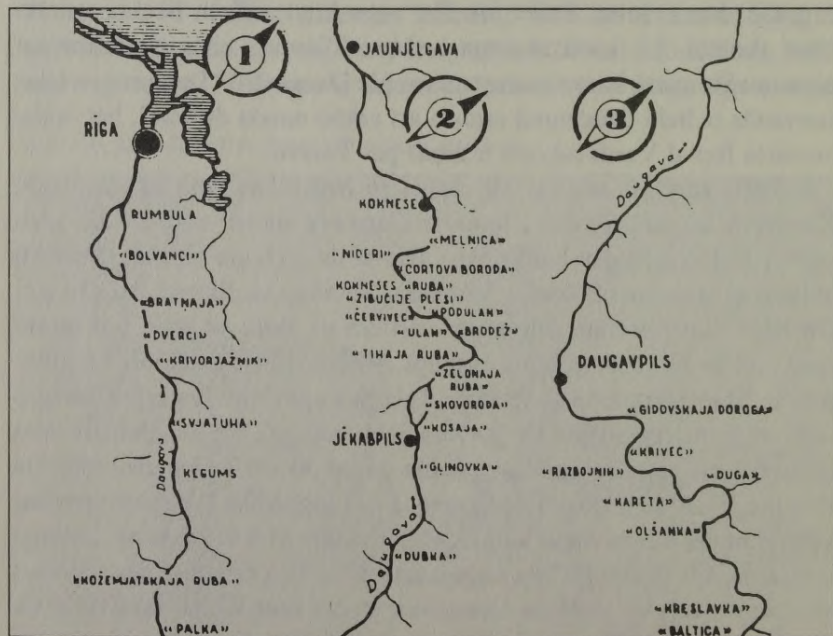
uz Prūsiju, ceļš caur Vidzemi uz Tērbatu, Pleskavu un Novgorodu, ceļš caur Bausku uz Lietuvu, ceļš uz Pērnavu gar jūrmalu, ceļš gar Daugavas labo krastu uz Vitebsku un Polocku. Kā jau tautasdziesmā teikts:

*Lieli ceļi, mazi ceļi —
Visi Rīgā satecēja!*

18. gs. beigās un 19. gs. sākumā Daugava bija kuģojama no Toropas ietekas Daugavā (Krievijā) līdz pašas Daugavas ietekai jūrā (Rīgas līcī), t.i., 770 verstu (1 versts = 1,0668 km). Taču nepārtraukta kuģošana pa Daugavu notika, sākot no Veļižas, t.i., 665 verstis.

Daugava nebūt nebija rāma upe. Upes plūdumu savērpa gan krāces, gan ūdenskritumi, gan akmeņi un sēkļi. Krācainības ziņā Daugava ieņēma trešo vietu starp visām Austrumeiropas upēm, tajā pavisam bija ap 150 krāču. Visbīstamākās krāces bija 140 verstu garajā posmā no Trepes muižas netālu no Līvāniem līdz Rumbulai. Vasarā ūdens dziļums braucamajā daļā bija 18–20 veršoku (80–90 cm, jo

Daugavas krāces. Strūdzinieku karte

1 veršoks = 4,5 cm), krācēs — apmēram 16 veršoki, bet lejpus Jēkabpils krācēm — tikai kādi 10 veršoki (tātad — 45 centimetri). Sausās vasarās dziļums nepārsniedza 6–7 veršokus, un tad kuģniecība vispār nevarēja notikt.

19. gs. vidū tika sastādīta Daugavas kuģniecībai bīstamo vietu karte, kurā norādīta katra krāce visā upes garumā. No vairāk nekā 100 krācēm visbīstamākās bija krāces jeb kauli pie Krāslavas, Pļaviņām un Ķeguma krāce pie Lielvārdes. Posmā Jēkabpils—Koknese kartē uzrādītas veselas trīspadsmit krāces, kuru nosaukumi — tādi kā Dzirnava, Velna svari, Krustlikums pie Sēlpils — paši par sevi jau liecina, kas te strūdziniekus var sagaidīt. Šis arī bija visgrūtākais posms, tāpēc daļu preču Jēkabpili parasti izkrāva, lai strūgas atvieglotu un tām būtu mazāka iegrime, un pa zemes ceļu nogādāja līdz Fridrihštatei (Jaunjelgavai). Citreiz preces pārkrāva mazākās laivās. Bieži strūgas un plosti avarēja pie Doles salas, jo te Daugava bija kā piebērtā ar lieliem akmeņiem. Ir atrodamas ziņas, ka jau 14. gadsimta vidū no Daugavas ūdensceļa ir mēģināts izcelt akmeņus, lai atvieglotu kuģošanu. 18. gs. sākumā vairākus lielus akmeņus uzspīdzināja, taču briesmas te joprojām bija lielas. Bez tam Daugavas krastu apdzīvotāji ar lieliem akmeņiem upes vidū ierīkoja zivju tačus. Tika pat izteiktas šaubas, vai vispār ir iespējams Daugavu padarīt ērti kuģojamu. Arī Daugavas grīva bija sekla un prasīja attīrīšanu, tāpat kā Rīgas osta, kas atradās Daugavas attekā Rīdziņā, ko pirmo reizi sāka tīrīt jau 15. gadsimta sākumā. Taču šie darbi prasīja lielu naudu.

Pēc tirgoņu lūgumiem 1766. gada 23. decembrī tika pieņemts Krievijas valdības lēmums par Daugavas gultnes attīrīšanu, bet 1799. gadā — izdots ukazs un 1801. gadā — instrukcija, ka kuģojamās upēs vidū jāatstāj vismaz 12 olekšu (1 olekts = 53,33 cm) plats ceļš, kā arī no krūmiem un kokiem jāizcērt 20 asu plata krasta josla (t.s. tauvas josla), kurā bez maksas var izkraut preces un izvietot transporta līdzekļus. Taču tīrīja tikai krastmalas, braucamajā daļā virs ūdens redzamos akmeņus saspridzināja, bet ūdens pārklātie un neredzami palika. Turklāt vietām Daugavas grunti veidoja sanestas smiltis, no kurām pavasaru stiprās straumes veidoja sēkļus tur, kur iepriekšējos gados varēja droši braukt. Avārijas turpinājās. 19. gadsimta sākumā krācēs katru gadu tika sadauzītas vidēji 25 strūgas, bet 1804. gadā — pat 100 strūgu.

1787. gada 24. martā bija izdots rīkojums, ka Rīgas apriņķa policijas priekšniekam un Zemes tiesas locekļiem pēc ledus iešanas jāapbraukā Daugavas krasti, jāizmēri, cik dziļa ir straume, rūpīgi jāatzīmē visi sēkļi un bīstamajās vietās jāorganizē palīdzības sniegšana. Vienam Rīgas apriņķa policijas priekšnieka vietniekam strūgu iešanas laikā bija jāuzturas Stukmaņos (Pļaviņās), bet otram — Salaspilī. Rīgas robežas atbildība par drošu kuģošanu gūlās uz Rīgas rāti.

Tā kā strūgas sekoja cita citai, tad katras strūgas avārija kļuva par bīstamu šķērsli nākamajiem braucējiem. Rīgas kara gubernators grāfs Bukshevdens 1805. gadā savā ziņojumā rakstīja, ka tā gada pavasarī pie Daugavas krācēm esot strādājuši vairāk nekā 20 tūkstoši cilvēku, lai strūgām un citiem upes transporta līdzekļiem atbrīvotu ceļu.

Lai Daugava kļūtu ērti kuģojama visu vasaru, inženierģenerālis Devits 1807. gadā sagatavoja priekšlikumus, kā pavairot ūdens daudzumu upē, kā apiet krāces pie Jēkabpils, ko darīt, lai strūgas varētu braukt arī augšup pa Daugavu. Tomēr šie projekti palika tikai uz papīra. Izņemot Daugavas gultnes tīrīšanu.

Lai šim nolūkam iegūtu naudu, jau no 16. gadsimta Rīgā ņēma īpašas nodevas. Bet nodevu iekasēšana bija jāuzlabo. Tāpēc saskaņā ar 1776. gada 12. novembra ukazu tika noteikts nodevu lielums katram transporta veidam: no 15–17 un vairāk asu (1 ass — 213,36 cm) garas strūgas — 10 sudraba rubļi, no mazāka izmēra strūgām — 15 kapeiku no ass, no mastu vai brusu plosta — 6 sudraba rubļi, bet no katra plosta, uz kura veda labību vai citas preces, — 6 sudraba rubļi, no katra malkas plosta — 2 sudraba rubļi.

1777. gadā tika izveidots enkurnieku uzraudzības postenis nodevu iekasēšanai pie Ķengaraga un 1801. gadā otrs tāds — pie Stukmaņu muižas.

Ar nodevām vien nepieciešamos līdzekļus savākt nevarēja. Tīrītāju sūdzības par kuģošanas apgrūtinājumiem Daugavā 19. gadsimta vidū lika sākt domāt par dzelzceļa būvi gar Daugavas labo krastu no Daugavpils līdz Rīgai.

Pēc tam kad dzelzceļš bija uzbūvēts, preču pārvadāšana ar strūgām Daugavas ūdensceļā strauji saruka — no 1240 strūgām 1848. gadā līdz 327 strūgām vidēji 1866.—1877. gadā. Taču Daugava joprojām kādu laiku palika plostnieku un pludinātāju upe, kaut gan

mainīdama savu izskatu. Tā, piemēram, tur, kur kādreiz bija Ķeguma krāce, Kažumātes krāce, Vinkelmaņu straume, kā arī pacēlusies Rembates un apdzīvotā Lielvārdes sala, — tur pirmās brīvvalsts laikā trīsdesmitajos gados izveidots Ķeguma spēkstacijas uzstādīšanas ezers 24 km² platībā. Upes līmenis tika pacelts par 15,9 m. Ja to paceltu augstāk, tad būtu apdraudēta Jaunjelgavas pilsēta, kas atrodas uz samērā zemas Daugavas terases. Plostu ceļš ar atsevišķu kanālu tika izbūvēts upes kreisajā krastā. Tas sastāv no 5 dzelzsbetona kamerām.

Latvijā koku pludināšana tika pārtraukta 1972. gadā. Bet, ja lasītāju ieinteresējusi Daugava kā transporta maģistrāle agrākos laikos, tad ieteicams bibliotēkās pameklēt 1973. gadā izdoto I. Grasmanes grāmatu “Daugava un Rīgas eksports XVIII gs. beigās un XIX gs. pirmajā pusē”. Tur autore apkopojusi daudz interesantu faktu.

“Stāsti vēlreiz!”

Plostnieku anekdote

Reiz divi plostnieki nebīši vairāk dienu ēduši. Viens plostnieks stāstīš: “Vai tu atminies, kā mēs toreiz Rīgā ēdām desas ar kāpostiem un dzērām alu?” Otram plostniekam tecēšas siekalas un tas sacīš: “Stāsti vēlreiz!”

Kas ir strūga un strūdzinieki?

*Strūdzenieki, strūdzenieki,
Mani balti bāleļiņi;
Visiem siksnas pār pleciem,
Visi strūgu vilcējiņi.*

Strūga ir plakandibena upju kuģis jeb liellaiva preču pārvadāšanai. Plakanā dibena un stāvo malu dēļ strūga pat ar smagu kravu neiegrima dziļi ūdenī, iegrime nebija lielāka par 0,4–0,5 asīm, tātad par 80–90 cm.

Lielās strūgas bija 15–21 asi garas un 6–8 asis platas. Šādās strūgās varēja iekraut 10–12 tūkstoš pudu (1 puds = 16,380496 kg), tātad vairāk nekā 160 tonnas.

Mazo strūgu jeb skutku garums bija 7–15 asis, celbspēja — 3–5 tūkstoši pudu.

Vēl mazāku strūgu sauca par čollu. Tās garums — 4–7 asis, celbspēja — līdz 3000 pudiem.

Vienu strūgu no egles koka būvēja 8–10 zemnieki 6–7 mēnešus, kopā par darbu saņemdami 80–100 rubļu. Viņi paši gādāja arī kokus būvmateriāliem.

Strūgu ātrums atkarīgs no ūdens apstākļiem. Kuģošanai vislabākais laiks, protams, bija pavasara mēneši pēc ledus iziešanas, kad ūdens līmenis visaugstākais. Vidēji ceļam no Veļižas līdz Rīgai vajadzēja 13 dienas, no Vitebskas — 11, bet no Daugavpils — 4, no Jēkabpils — 2 un no Jaunjelgavas — 1 dienu. Vētrainā laikā braukšana ietilga.

Strūgas vadīšanai bija nepieciešama apkalpe — **strūdzinieki** jeb t.s. malači, kuru galvenais pienākums bija maiņās airēt. Braucot pa straumi, strūgu vadīja ar diviem gariem airiem, kas bija ierīkoti abos strūgas galos. Airēšanas laiku mērīja pēc ūdens iztecēšanas no spaiņa, kam dibenā bija izsists mazs caurumiņš. Ja strūgu vajadzēja vilkt pāri krācēm vai vadīt pret straumi, tad strūdzinieki jūdās siksnās un, ejot gar krastu, laivu vilka uz priekšu.

Strūdziniekiem priekšnieks bija t.s. korņiks, kas vienlaicīgi bija strūgas stūrmanis, kapteinis un strūgas īpašnieka pilnvarotā persona. Viņa pienākums bija atrasties uz strūgas dienu un nakti. Jauniem korņikiem cepurē bija saraksts ar Daugavas akmeņu, salu un sēkļu nosaukumiem. Šis saraksts pārgāja no paaudzes paaudzē kā noslēpums. Pie bīstamajām vietām korņiki pielūdza Dievu vai iemeta Daugavā svētītu baltmaizi, olu vai naudu.

Pavasārī, pirmās strūgas sagaidot Rīgā, salutēja ar lielgabala šāvieniem.

Par strūgas nobraukumu no Daugavas augšgala līdz Rīgai lielās strūgas korņiks saņēma 70–120 rubļu, bet skutkas stūrmanis — 30–40 rubļu. Strūgu strādnieka malača alga par nobraukumu bija 12–14 rubļu, tātad dienas alga 19. gadsimta vidū iznāca 25–45 kapeikas — apmēram tikpat, cik tajā laikā maksāja fabriku strādniekam (30–40

Strūgas ar kravu Daugavā pie Ķengaraga

kapeikas) vai strādniekam šosejas būvē no Jelgavas līdz Grīvas tiltam 1848. gadā (25–35 kapeikas dienā).

1842. gadā ar likumu tika noteikts, ka strūdziniekam līdz galīgam norēķinam jāatstāj ne mazāk par 7,5 sudraba kapeikām diennaktī atpakaļceļam uz mājām. Rēķināja, ka strādniekam jānoiet 25 verstis dienā. Tātad strūdzinieka alga nebija domāta peļņai, bet tikai viņa paša minimālai iztikai. Taču strūdzinieki nereti nesaņēma pat šo niecīgo naudu. Tā 1846. gada jūnijā pie Rīgas policijmeistara Jazikova ieradās ap 190 strūgu strādnieku. Viņi sūdzējās, ka algas norēķinā saņēmuši 2 rubļus un 60 kapeikas, bet līdz mājām tiem jāveic 700 verstu garš ceļš.

Vidzemes guberņas valdes arhīvos ir materiāli, ka 19. gs. vidū strūdzinieki Rīgā galīgajā norēķinā saņēmuši arī tikai rubli vai nedaudz vairāk. Tāpēc strūdzinieki centās palikt Rīgā, salīgstot par sezonas strādniekiem ostā. Un arī Rīga bija ieinteresēta darbaspēka iegūšanā, neoficiāli atļaudama uzturēties pilsētā arī strādniekiem bez pasēm, tātad aizbēgušiem dzimtlaudim. 1804. gadā uz 493 strūgām un 59 skutkām uz Rīgu atbrauca 11 652 strādnieki.

Ja ūdens apstākļu dēļ ceļā iznāca ilgāka aizkavēšanās, strūdzinieki patvaļīgi izklīda vasaras darbos dažādās vietās, tad korpīkam vajadzēja pat līgt jaunus strādniekus, lai kravu nogādātu galā. Jēkabpils 16. gadsimtā sāka veidoties kā tieši šāda strūdzinieku apmetne.

Katra strūgu īpašnieka karavāna ceļā devās atsevišķi, bet, ja kādam strūgu bija ļoti daudz, tad karavānu veidoja vairākas grupas.

Katrai strūgai, kas devās uz Rīgu, bija obligāta pavadzīme, kurā uzrādīta strūgas izbraukšanas vieta un laiks, strūgas lielums, krava un preču caurmēra cena. 18. gadsimta beigās un 19. gadsimta sākumā visa Daugavas ūdensceļa pieveduma vērtība bija apmēram 5,5 miljoni sudraba rubļu gadā.

Saskaņā ar upju kuģošanas noteikumiem visiem muižniekiem un zemniekiem, kuri dzīvoja Daugavas krastos, nekavējoties — pēc pirmā aicinājuma — bija jāsniedz palīdzība strūgām, plostiem un citiem satiksmes līdzekļiem, kas nonākuši nelaimē. Par rīkojuma nepildīšanu vai par lielas atlīdzības prasīšanu un preču piesavināšanos avārijas gadījumā draudēja stingrs sods. Taču sods izlaupīšanu nekavēja. Vīri iemanījās labību zagāt arī tieši no strūgām. To sauca par strūgu urbšanu, bet pašus zadzējus — par strūgu urbējiem.

Ar strūgām no krievu zemēm ievestās preces gandrīz pilnā mērā bija domātas eksportam. Kamēr vedumu pārdeva, strūdzinieki dzīvoja tajos pašos jaruos, kurus Daugavas malā būvēja precēm, ko tūlīt nevarēja pārkraut kuģos.

Parasti strūgu izmantoja tikai vienam braucienam. Pēc izkraušanas to Rīgā pārdeva malkā.

Kas bija Daugavas loči?

Tie lielākoties bija Daugavas piekrastes iedzīvotāji, kas nodarbojās ar zvejniecību un vietējo kravu pārvadāšanu, labi pazina upi visādos laika apstākļos, teicami prata vadīt transporta līdzekļus un bez tam bija arī izturējuši stingru pārbaudi kuģniecības mākā.

Lai labāk nodrošinātu kravu pārvadāšanu, 1809. gada 20. novembrī tika izdots obligāts rīkojums noorganizēt upes policiju un ierīkot loču posteņus kuģniecībai bīstamās vietās. Daugavā posmā no Jēkabpils līdz Rīgai tika izveidotas 3 distances: Jēkabpils-Ķegums (postenis Jēkabpilī), Ķegums — Ķengarags (ar 2 posteņiem abpus Rumbulai) un Ķengarags-Rīga (par šo 6 verstis garo posmu bija

atbildīgs Rīgas enkurnieku amats). Katram locim bija savs numurs. Ločus norīkoja pēc kārtas eltermanis. Strūgu īpašnieks nebija tiesīgs pats izvēlēties loci. 1816. gadā par loča darbu tika noteikta stingra takse. Ja loča vainas dēļ strūga avarēja, tad lietu izmeklēja Bruģa tiesa.

Taču arī tirgoņi nereti naudu nesamaksāja vai no loču pakalpojumiem vispār atteicās, jo visa veida maksas strūgu īpašniekiem sastādīja prāvas summas (tikai nodevu summa vien par strūgu sastādīja vidēji 400 sudraba rubļu). Strūgu tirgoņu un Daugavas loču strīdu lietas pārstaigāja visas policijas un tiesu instances un nonāca līdz ģenerālgubernatoram Pauluči, kurš 1818. gadā atcēla rīkojumu par loču amata izveidošanu no zemniekiem un nodevu ievākšanu to labā. 1833. gadā Daugavas loču amats tika likvidēts. Ar strūgu novadišanu pāri bīstamajām vietām, kā agrāk, sāka nodarboties apkārtējie zemnieki, uz savu roku salīgšot ar strūgu stūrmaņiem. Avāriju skaits atkal ievērojami palielinājās. Līdz 1855. gadā no jauna tika izstrādāts projekts par loču amata organizēšanu transporta līdzekļu novadišanai no Jēkabpils līdz Rīgai. Taču projekta apspriešana ieilga. Loču pienākumus turpināja veikt Daugavas zvejas vīri.

Ko Pirogovs darīja Rīgā?

Izcilais krievu ķirurgs Nikolajs Pirogovs (1810–1881) vietu vēsturē izpelnījies ar sasniegumiem karalauka ķirurģijā, kā anatomiska virziena aizsācējs ķirurģijā un daudzu jaunieviesumu autors. Viņa darbība ķirurģiju pacēla vienu pakāpienu augstāk, no necilas amatniecības tuvojoties zinātnei. Latvijā Pirogovs bijis vismaz sešas reizes.

Rīgā Pirogovs pirmo reizi ieradās 1835. gada jūnijā atceļā no Rietumeiropas. Ceļojot viņš bija saslimis ar tifu, tālab ārstējās Rīgas kara hospitālī. Nedaudz atlabis, viņš devās palīgā hospitāļa ārstiem un līdz septembrim, kad aizbrauca uz Tērbatu, veica daudzas sarežģītas operācijas, konsultēja slimniekus, apmācīja ārstus un feldšerus.

Saglabājies nostāsts, ka pēc hospitāļa tagadējā galvenā korpusa atklāšanas pirmo operāciju tajā veicis Pirogovs. Viņš kādam slimniekam no muguras izgriezis lielu tauku audzēju, pie tam brūce nav sastrutojusi un slimnieks izveseļojies, kas izraisījis vietējo ārstu izbrīnu. Operācija veikta straujā tempā un stingri ievērojot tīrību. Tas tāpēc, ka tolaik vēl nepazīna ne narkozi (ilgstoša operācija slimniekam radītu neciešamas sāpes), ne arī antiseptiku un aseptiku (metodes sastrutojumu izraisītāju mikrobu iznīcināšanai).

Strādājot par profesoru Tērbatas universitātē, Pirogovs uz Rīgu devās ik vasaru (no 1837. līdz 1840. gadam), pa ceļam apstājoties Valkā, Valmierā un Cēsīs. Baznīcās jau laikus tika ziņots par viņa ierašanos, tāpēc pacientu netrūka. Turklāt daudzo operāciju dēļ, jo lija taču asinis, šie braucieni tika iedēvēti par “Čingishana karagājieniem” jeb “asiņainajām ekspedīcijām”.

Pirogovs Rīgu vēlreiz apmeklēja 1850. gadā, kad Krievijas impērijas Medicīnas departamenta uzdevumā viņš inspicēja vietējo kara hospitāli.

Rīgas Praktizējošo ārstu biedrība, kas tolaik bija medicīnas zinātnes centrs Latvijā, Pirogova pētījumus un to rezultātus sāka apspriest un ieviest klīniskā praksē pēc 1849. gada. 1881. gadā biedrība viņam ar pateicību pasniedza greznu apsveikuma adresi.

Atminoties šos notikumus, 1968. gadā pie Rīgas kara hospitāļa vēsturiskās ēkas tika piestiprināta Pirogovam veltīta piemiņas plāksne.

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā ir savāktas daudzas vērtīgas liecības, kas saistītas ar Pirogova darbību, piemēram, viņa dzīves laikā darināti zinātnieka portreti, Pirogova pašgatavoti anatomiski preparāti, zinātnisko darbu pirmizdevumi, arī 1832. gadā Tērbatā aizstāvētā doktora disertācija.

Ko savai tautai devis Krišjānis Valdemārs?

Krišjānis Valdemārs dzimis 1825. gada 2. decembrī Ārlavas pagasta Vecjunkuros. 1840. gadā beidzis Lubezeres skolu. Tālāka izglītošanās līdzekļu trūkuma dēļ uz laiku jāatliek. Četrus gadus viņš strādā Sasmakā par mājskolotāju (Sasmaku 1926. gadā pārdēvē par Valdemārpili), pēc tam par skrīvera palīgu Rundālē, tad par skrīveri Lielbērstelē un no 1847. gada — Ēdolē.

Ēdolē sākās Valdemāra sabiedriskā darbība — te viņš organizē latviešu pirmo publisko bibliotēku, pirmo laicīgo kori un pirmo lauku inteliģences pulciņu ar “izsmēlošu” nosaukumu — Baltijas jūras izsmelšanas biedrība, kuras statūtos paskaidrots, ka tas darāms ar nolūku apūdeņot Sahāras tuksnesi. Patiesie biedrības mērķi gan bija izsmelt latviešu zemnieku tumsības jūru, radīt tautiešos kopības sajūtu,

Krišjāņa Valdemāra rokraksts

Viņš par bagātīgo gada pimtēni kļuva, kad daudzi no
svešiem noņemti, ir, pēdējā, pēdējā, un kļuva, un kļuva
atlekt, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
vieni, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
pēdējā, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva

Kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
nam, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
ir, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva

Atmaksu par publicēšanu, un kļuva, un kļuva, un kļuva
pēdējā, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
pēdējā, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
pēdējā, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva

Premijas, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
Kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
Kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva
Kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva, un kļuva

sniegt arī dažu labu praktisku padomu. Ēdoles baronam tomēr šī rosišanās šķiet aizdomīga, un viņš iesaka Valdemāram atstāt Ēdoli.

Valdemāram ir jau 24 gadi — būtu pats pēdējais laiks papildināt izglītību, tomēr Jelgavas ģimnāzijā viņu neuzņem. Tad K. Valdemārs griežas ar lūgumu pēc atbalsta pie Baltijas ģenerālgubernatora A. Suvorova. Nav zināms, kas šajā vēstulē augsto amatpersonu tā aizkustina, bet Valdemārs saņem ne vien ieteikumu Liepājas augstākajai apriņķa skolai, bet pat 120 rubļu stipendiju. Vēl vairāk — pēc apriņķa skolas sekmīgas beigšanas 1854. gadā viņš dabū arī protekciju iekļūšanai Tērbatas universitātē.

Tērbatā, kur Valdemārs no 1854. līdz 1858. gadam studēja tautsaimniecību, viņš satikās ar līdzīgi domājošiem latviešu studentiem K. Baronu, J. Alunānu un citiem. Ap K. Valdemāru drīz vien izveidojās domubiedru pulciņš — tā sauktie jaunlatvieši, kuri daudz sprieda par latviešu tautas izdzīvošanas un uzplaukuma iespējām. Tāpat viņi izmantoja katru iespēju publicēties, lai darītu zināmas savas idejas plašākām aprindām. Kad K. Valdemāram bija nobriedusi doma par jūras tirdzniecības iespējamo lomu Baltijas tautu nākotnē, viņš par šo tēmu sarakstīja un 1857. gadā izdeva grāmatu "Par latviešu un igauņu piesaistīšanu jūrniecībai" (vācu valodā).

Pēc universitātes beigšanas Valdemārs izvērsis aktīvu publicista darbību Pēterpilī: viņš nemitīgi raksta par jūrskolām, tirdzniecības floti, Baltijas piekrastes priekšrocībām. Šāda darbība piesaista Krievijas valdošo aprindu ievērību — viņam uzdod izpētīt Baltijas jūru un citu jūru Krievijas piekrastes. Ar Finanšu ministrijas atbalstu seko arī vairāki ārzemju komandējumi. Tagad K. Valdemāra autoritāti atzīst pat cara brālis Konstantīns, kura pārziņā nodotas jūrlietas.

Nav ne mazāko šaubu, ka 1861. gada zemes reformai sekojošā jūrniecības reforma ir lielā mērā K. Valdemāra iedvesmota. Īsumā tās pamatdomu varētu izteikt tā: dienesta stāvokli uz kuģa nosaka zināšanas, nevis dižciltība (līdz 1867. gadam par kapteiņiem un stūrmaņiem varēja būt tikai muižnieku dēli). Pēc šīs reformas arī latvieši sāka apgūt jūras profesijas un saņemt speciālistu diplomus, kas pavēra tiem ceļu uz atbilstošiem amatiem patvaldības administratīvajā un ekonomiskajā sistēmā.

K. Valdemāram bija nodrošināta spīdoša ierēdņa karjera, uzlabojās arī materiālais stāvoklis. Bet viņš tomēr izlēma citādi:

turpināt rūpēties par savas tautas garīgo un materiālo labklājību.

Vispirms viņš dabūja atļauju izdot un arī cenzēt pats savu laikrakstu "Pēterburgas Avīzes". Tas krasi atšķīrās no citiem Baltijā iznākošiem latviešu laikrakstiem ar nacionālo un demokrātisko ievirzi. Diemžēl to pamanīja arī Baltijas reakcionārā muižniecība, un tai drīz vien izdevās panākt, ka avīzi cenzē Rīgā.

Riskants eksperiments bija arī "vienkāršo ļaužu" jūrskolas atvēršana 1864. gadā Ainažos: apstākļos, kad vēl nebūt nebija skaidra gaidāmā jūras izglītības likuma būtība un noteikumi, visas pūles varēja izrādīties veltas. Iznāca tomēr otrādi — eksperiments sevi attaisnoja un līdz ar to pierādīja jaunā likuma dzīvotspēju.

Visasāko reakciju izsauca Valdemāra nodoms Novgorodas guberņā iepirkt zemi un pārdot to tālāk latviešu zemniekiem. Nav arī nekāds brīnums — ja šis projekts īstenotos, Baltijas muižnieki paliktu bez lētā kļaušu darbaspēka. Šo pasākumu varas iestādēm izdevās izjaukt, cenzējot "Pēterburgas Avīzēs" visus paziņojumus par zemes iegūšanas noteikumiem. Daži zemnieki tomēr jau bija devušies ceļā, ko iztulkoja kā lielu patvaļību un nekārtību celšanu. Vācu baroni centās apsūdzēt Valdemāru par musināšanu uz dumpi, un tikai ar visaugstāko protekciju izdevās izvairīties no tiesu darbiem.

Pēterpili tomēr nācās atstāt, arī ceļš uz Baltiju bija slēgts. 1867. gadā Valdemāru ģimene pārceļas uz Maskavu (1864. gadā K. Valdemārs salaulājās ar baltvācu rakstnieci Luīzi fon Rammu). Maskavā latviešu censonis tāpat daudz strādāja žurnālistikā un publicistikā, kādu laiku rediģēdams pat vienu vācu laikrakstu "*Moskauer Deutsche Zeitung*".

Galvenais viņa darbības lauks joprojām bija saistīts ar jūrniecību. Kopš 1873. gadā nodibinājās Krievijas Ķeizarišķās tirdzniecības flotes veicināšanas biedrība, K. Valdemārs kā tās iniciators un faktiskais vadītājs daudzkārt bijis ārzemēs, kur apsekojis ostas un tirdzniecības iespējas, sniedzams valdībai vērtīgus ierosinājumus kuģniecības attīstīšanai. Netika aizmirsta arī dzimtā Baltija. Pēc K. Valdemāra ierosmes tur atvērās jaunas jūrskolas, dibinājās latviešu rēderejas, sāka darbu piekrastes kuģubūvētavas. Piemēram, līdz pat 1940. gadam visā pasaulē bija pazīstama 1882. gadā dibinātā kuģu īpašnieku sabiedrība "Austra".

Līdz mūža galam K. Valdemārs turpināja rosīgi darboties arī literatūrā un valodniecībā. Viņš ir sastādījis dažādas vārdnīcas, 1885. gadā dibinājis žurnālu "Austrums", publicējis daudzus rakstus par tautsaimniecību, tautas izglītību un kultūru, it sevišķi atmaskodams vācu "kultūras nesēju" ideoloģiju. Ar viņa atbalstu savu darbību izvērsa latviešu folkloras vācēji K. Barons un F. Brīvēznieks.

Krišjānis Valdemārs miris Maskavā 1891. gada 7. decembrī, apglabāts Lielajos kapos Rīgā. Kādā atmiņu rokrakstā, kas glabājas Valsts bibliotēkas reto grāmatu un rokrakstu fondos, lasāms: "Pēc Valdemāra laikabiedru atzinuma un uz Brīvēznieka ieteikumu komiteja nosprieda, ka K. Valdemāra kapam nav liekams it nekāds iezogojums, jo, dzīvs būdams, viņš bijis visiem pietamams."

Vai Valdemārs ir arī mūsu paaudzei pietamams? Nav uzrakstīts Krišjāņa Valdemāra dzīvesstāsts, tāds, kādu to būtu varējis uzrakstīt Latvijas studentu padomes grāmatnīcas vadītājs trīsdesmitajos gados privātdocents E. Ķiploks, kurš kopā ar vairākiem līdzstrādniekiem bija cerējis izdot Krišjāņa Valdemāra kopotus rakstus 8 sējumos. Iznākt paguva tikai 2 sējumi 1936. un 1937. gadā. Daudzi savāktie materiāli — pašā K. Valdemāra rokraksti, vēstules, laikabiedru atmiņas — Otrā pasaules kara laikā gājuši bojā.

Tomēr 1997. gadā Latvijas Valsts vēstures arhīvs ir izdevis apjomīgu grāmatu: "Krišjānis Valdemārs. Lietišķā un privātā sarakste". Pirmais sēj.: "Krišjāņa Valdemāra vēstules", kas atspoguļo izcilā latvieša daudzpusīgo sabiedriski politisko, tautsaimniecisko un publicistisko darbību. Otru grāmatu šajā pašā laikā lasītājiem nodevuši K. Lūsis un G. Sīmanis, kuri sastādījuši rakstu krājumu "Krišjānis Valdemārs un "Pēterburgas Avīzes" (1862 — 1865)". Tā blakus sengadu izdevumiem latviešu lasītājs var tuvāk iepazīties gan ar Krišjāņa Valdemāra darbību, gan cilvēcisko būtību. Kā 1935. gadā izdotajā "Latviešu literatūras vēsturē" par Krišjāni Valdemāru teikts, viņš esot kādreiz tikai sūrojis: "Ai, cik jauki būtu, ja man divu roku vietā būtu četras, sešas vai pat astoņas rokas un diena būtu 96 stundas gara! Tad varētu ātrāki izvest visus tūkstošus plānus."

Kas bija pulkvedis Hulio?

Bija zēns no Talsu apriņķa — Pēteris Pumpurs, dzimis 1900. gada 25. aprīlī Vidzemē, Plāteres pagasta zemnieku ģimenē. Tēvs Jānis strādāja par kalpu, tad kokzāģētavā, bet pēc pārcelšanās uz Talsu apkaimi vadīja nelielu zemnieku saimniecību un strādāja par mežsargu. 1915. gadā arī Pumpura ģimene devās bēgļu gaitās, kas to noveda Kalugas guberņā. Talsos iesākto izglītību Pēteris turpināja Kozelškas arodskolā, bet pēc tam viņš devās uz Maskavu pie vecākā brāļa, kurš dienēja par šoferi kādā aviācijas vienībā.

Tur pieņēma arī topošo atslēdznieku, un trīs gadus viņš strādāja par motoristu šajā vienībā. Mācīties par lidotāju varēja tikai pēc tam, kad Pilsoņu kara frontēs iestājās klusums. No 1921. līdz 1924. gadam P. Pumpurs apguva lidotāja iznīcinātāja izglītību Jegorjevskas militāri teorētiskajā lidotāju skolā, Borisogļebskas 2. augstākajā un Serpuhovas 1. augstākajā lidotāju skolā. Mācību laikā viņa uzvārds bieži tika minēts vienā rindā ar V. Čkalovu un citiem grupas biedriem, kuri izcēlās ar drosmi, zināšanām un pilotēšanas meistarību. (V. Čkalovs — vēlāk slavens krievu lidotājs izmēģinātājs — pirmais pāri Ziemeļpolam pārlidojis uz Ameriku, gājis bojā 1938. gadā mīklainos apstākļos.)

Atbilstoši savām spējām P. Pumpurs no 1925. līdz 1936. gadam izvirzījās par iznīcinātāju posma, tad par eskadriļas, beidzot par aviobrigādes komandieri. Šajā laikā viņš personīgi izmēģināja vairāk nekā 30 dažādu tipu lidmašīnas, bet 1935. gada 1. maijā viņam uzticēja pirmās lielās aviācijas parādes vadību Maskavā. Tomēr N. Žukovska Gaisa Kara akadēmijā uzsāktās mācības 1936. gadā nācās pārtraukt, lai dotos speciālā komandējumā uz Spāniju. Tajā laikā tur plosījās pilsoņu karš. Oficiāli karā neiejaucoties, karadarbībā ņēma dalību arī citas valstis. Piemēram, Vācija izmēģināja Spānijā savus jaunos bumbvedējus Ju-52. Tie nesodīti varēja bombardēt gan militārus objektus, gan laukus un pilsētas, jo republikāņu Gaisa spēki tika jau

pašā sākumā iznīcināti. Iznīcināja arī seno basku galvaspilsētu Gerniki. Lai līdzīgs liktenis nepiemeklētu arī Madridi, republikāņu valdībai simpatizējošā Padomju Savienība nosūtīja tai palīgā iznīcinātāju aviācijas grupu, par kuras komandieri pēc izvēršanās kļuva pulkvedis Hulio — patiesībā brigādes komandieris Pēteris Pumpurs. Drīz viņam tika pakļauti visi Madrides frontes iznīcinātāji. Grūti pat uzskaitīt visus pienākumus, ko nācās veikt šajā amatā: organizēt sakarus, pretgaisa novērošanu, lidmašīnu aizsardzību lidlaukos. Un tas viss blakus tiešajam darbam — vadīt lidotājus kaujā.

Toreiz iznīcinātāji dalījās “ātrajos” un “veiklajos”. Atbilstoša bija arī kaujas tehnika: “ātrie” panāca pretinieku un atklāja uguni, lai piespiestu to uzsākt manevru, tad piesteidzās “veiklie” un pretinieku notrieca. Neskatoties uz šādu sarežģītu “metodi”, republikāņu iznīcinātāji pulkveža Hulio vadībā notrieca 350 pretinieka lidmašīnu, kas tad bija liels skaits.

Protams, ka tas izsauca arī attiecīgu pretreakciju. Spānijas debesis parādījās jaunākie iznīcinātāji no Vācijas — *Me-109V* un Itālijas *Fiat*, ar kuriem tik viegli vairs negāja. Tikai pateicoties padomju lidotāju lielajai pieredzei un augstajai kaujas meistarībai, kā arī komandiera prasmei, cīņas gaisā turpinājās ar daudz maz līdzvērtīgiem panākumiem.

Drīz pulkvedi Hulio no Spānijas atsauc. Viņam tagad bija svarīgāks uzdevums — izklāstīt savas atziņas un novērojumus padomju lidmašīnu būvētājiem, izstrādāt un apmācīt lidotājus jaunai iznīcinātāju kaujas taktikai. P. Pumpurs panāca, ka tiek likvidēts kaujas mašīnu dalījums “ātrajos” un “veiklajos”, jo katram iznīcinātājam jābūt gan “ātram”, gan “veiklam”. Tāpat viņš arī pierādīja, ka lidmašīnām nepieciešami radiosakari, modernas navigācijas ierīces, lielāka kalibra ieroči, bruņotas kabīnes.

Pēc atgriešanās no Spānijas P. Pumpuram piešķīra Padomju Savienības Varoņa nosaukumu un sākumā nozīmēja par Maskavas kara apgabala aviācijas komandieri, bet, sākoties konfliktiem Tālajos Austrumos, norīkoja organizēt palīdzību Ķīnai, kā arī nodrošināt pārsvaru gaisā pie Hasana ezera. 1938. gadā viņu iecēla par Tālo Austrumu armijas Gaisa kara spēku pavēlnieku.

Sekoja vēl vairāki norīkojumi gan aviācijas rūpniecībā, gan lidotāju sagatavošanas darbā, gan Gaisa kara spēku pārvaldē. 1940. gada 6.

jūnijā viņam piešķīra ģenerālleitnanta pakāpi un gada beigās nozīmēja par Maskavas kara apgabala Gaisa kara spēku pavēlnieku. Šķiet, tā ir visaugstākā uzticība — uzdevums organizēt Padomju valsts galvenās pilsētas aizsardzību, turklāt laikā, kad apbruojumā sāka pienākt jaunās — pēc paša P. Pumpura prasībām konstruētās lidmašīnas.

Nelīdzēja tomēr ne “pareizā” sociālā izcelšanās, ne kaujas nopelni, ne ieguldījums modernās iznīcinātājiavācijas izveidē, ne augstā dienesta pakāpe un apbalvojumi — P. Pumpurs bija spiests dalīties citu latviešu tautības krievu aviācijas radītāju liktenī, tādu kā F. Ingaunis, J. Alksnis, P. Mežeraups un citi. Burtiski, dažas dienas pirms kara sākuma viņš tika arestēts un 1942. gada 23. februārī — kādā zīmīgā dienā! — nogalināts (23. februāris — Padomju armijas un Jūras Kara Flotes diena).

Atliek vienīgi piezīmēt, ka līdzīgi izrēķinājās ar viņa Spānijas karabiedriem, arī augstas klases aviācijas lietpratējiem, — J. Smušķēviču, P. Ričagovu un daudziem citiem.

Kas bija Latvijas kara flotes flagmanis?

Latvijas kara flotes admirāļa karogu nesa tās lielākais un spēcīgākais kuģis “Virsaitis”. Patiesībā tas bija samērā neliels kuģis, pārbūvēts no vācu mīnu tralera *M68*. Vācijā šī tipa tralerus sāka būvēt 1914. gadā. Pirmā pasaules kara laikā to konstrukcija nemitīgi uzlabojās, un 1917. gadā, kad pabeigts *M68*, tā bija tuvu pilnībai.

Vācu flotē *M68* tomēr kalpoja neilgi, jo jau tā paša gada rudenī pie Bolderājas tas uzdūrīes mīnai un nogrimis. 1921. gadā kuģi izcēla un 12. jūnijā nodeva Latvijas kara flotei; šis datums līdz ar to kļuva par tās dibināšanas dienu.

Kuģa remontu gan pabeidza tikai 1922. gada 10. novembrī, kad tas arī stājās ierindā kā flagkuģis “Virsaitis”. Remonta laikā *M68* bija ievērojami pārbūvēts un lielākas iegrimes dēļ zaudējis spēju tralēt mīnas. Lūk, kādi ir kuģa raksturlielumi (daļēji pēc trīsdesmito gadu pārbūvēm):

Ūdensizspaidis — 525t

Garums — 57m, platums — 74m, iegrime — 2,7m

Divu tvaika mašīnu kopjauca — 1850 ZS

Ātrums — 16 mezgli (30 km st.)

Autonomija — 2000 jūras jūdzes (3700 km)

Bruņojums: 2 Škodas 86 mm zenītliekgabali

2 Hočkisa 57 mm zenītliekgabali

4 ložmetēji

30 mīnas

Komandā bija 66—69 štata vietas, no tām 5—6 virsniekiem.

Ar šādiem parametriem "Virsaiti" varēja klasificēt gan kā mīnu licēju, gan kā pretgaisa aizsardzības kuģi. Tā pirmais komandieris bija kapteinis Jūlijs Briedis, bijušais Krievijas Baltijas kara flotes mīnu divizona komandieris. Vēlāk kuģi komandējuši komandkapteinis Rihards fon Fītinhofs Šēls un komandkapteinis (no 1938. gada admirālis) Teodors Spāde.

Pēdējais "Virsaiša" komandieris bija kapteinis Ansis Mežroze.

1940. gada 27. jūlijā kuģi ieskaitīja Sarkankarogotajā Baltijas kara flotē kā mīnu licēju T-297. Sākoties otrajam pasaules karam, tas izpildīja vairākas mīnēšanas, pretgaisa aizsardzības un evakuācijas konvoja uzdevumus. "Virsaitis" ir notriecis trīs lidmašīnas, nogremdējis kādu zemūdeni un desanta liellaivu.

1941. gada naktī no 2. uz 3. decembri pie Hanko pussalas T-297 uzskrēja vācu mīnai un nogrima. Komanda izglābās.

Kāds liktenis bija Latvijas zemūdenēm?

Saskaņā ar Latvijas kara flotes celtniecības programmu Latvijas Kara ministrija 1924. gada 25. oktobrī noslēdza līgumu ar franču kuģu būvētavu "*Ateliers et Chantiers Augustin Normand*" Havrā un "*Societe anonyme des Ateliers et Chantiers de la Loire*" Nantē par divu zemūdeņu būvi 6 433 800 latu kopvērtībā.

Abas zemūdenes bija praktiski vienādas, jo tika būvētas pēc viena projekta *Loire Simonet*, un to raksturlielumi bija (virs/zem ūdens) šādi:

Ūdensizspāids — 395/525 t

Garums — 55,8 m, platums — 4,8 m, iegrime — 3,9 m

Dzinēju kopjauca — 1300/700 ZS

Ātrums — 14/10 mezgli (26/18 km st.)

Autonomija — 2000/100 jūras jūdzes (3700/185 km)

Iegremdēšanās dziļums — 51 m (teorētiski līdz 100 m)

Bruņojums: 1 franču 75 mm zenītlieģabals

2 ložmetēji

6 *Vaithed* 450 mm torpēdaparāti

Komandā bija 27–32 štata vietas, no tām 3 virsniekiem. Ļoti moderns skaitījās torpēdaparātu izvietojums: 2 aparāti priekšgalā stacionāri, pārējie 4 bija grozāmi un izvietoti klāja abās pusēs, katrā pa diviem. Vēlāk gan tas neattaisnojās — no grozāmajiem aparātiem zemūdens pozīcijā šaut nevarēja.

Kā pirmo 1926. gada 1. jūlijā ūdenī nolaida zemūdeni “Ronis”, kuru būvēja Nantē. Ceremonijā piedalījās Latvijas armijas komandieris ģenerālis P. Radziņš un eskadras komandieris jūras kapteinis A. Keizerlings. Pirmais “Roņa” komandieris bija kapteinis leitnants Teodors Meija, bet vēlāk — līdz pat okupācijai — kapteinis Hugo Legzdiņš, kurš 90. gadu sākumā publicējis atmiņas par savu dienestu Latvijas kara flotē (Latvijas Jūrniecības Gadagrāmātā).

Zemūdeni “Spīdola” Havrā nolaida ūdenī 1926. gada 1. oktobrī. Tās pirmais komandieris bija virsleitnants Oskars Rodiņš, vēlāk — komandkapteinis Kārlis Kalācis.

Pa ceļam uz Latviju abas zemūdenes viesojās Ķīlē. Tur tās apsveikt bija ieradies Vācijas jūras spēku pavēlnieks admirālis E. Rēders. Vāciešiem tobrīd zemūdeņu nebija, un viņi ar zināmu skaudību nolūkojās abās latviešu zemūdenēs, kuras pavadīja flagkuģis “Virsaitis”.

Latvijā zemūdenes ieradās 1927. gada pavasarī. Vēl zemūdeņu divizionā ieskaitīja bāzes kuģi “Varonis” un ātrlaivu “Brīnums”. Ar to arī bija pabeigta Latvijas kara flotes veidošana.

1940. gadā pēc ieskaitīšanas Sarkankarogotajā Baltijas kara flotē, abas zemūdenes jūrā vairs neizgāja. Karam sākoties, krievi tās abas naktī no 24. un 25. jūniju Liepājas ostas reidā uzspridzināja. 1942. gada rudenī vācieši vrakus izcēla un nosūtīja pārkausēšanai.

Kādi bija Latvijas kara flotes aizžogotājtraleri?

Latvijas kara flotē vienā kuģu tipā tika nolemts apvienot divu karakuģu — mīnu licēja un mīnu tralera — īpašības. Ar vienu vārdu to varētu nosaukt par aizžogotājtraleri. Tas, protams, tika darīts līdzekļu taupīšanas nolūkā, jo vairāk tāpēc, ka parasti nebija vajadzības mīnas vienlaicīgi likt un tralēt. 1924. gada 25. oktobrī divus šāda tipa kuģus pasūtīja Francijā — tajās pašās kuģu būvētavās, kur zemūdenes.

Abi kuģi bija vienādi (pievērsiet uzmanību nelielajai iegrimei):

Ūdensizspazds — 256 t

Garums — 48,8 m, platums — 6,5 m, iegrime — 1,5 m

Dzinēju jauda — 750 ZS

Ātrums — 14 mezgli (26 km st.)

Autonomija — 1100 jūras jūdzes (2000 km)

Bruņojums: 1 Škodas 75 mm zenītliegabals

4 ložmetēji

30 mīnas (katram)

Komandā bija 38 štata vietas, no tām 4 virsniekiem.

“Viesturs” pabeigts 1926. gada 27. maijā Nantē, pirmais komandieris — kapteinis—leitnants Ernests Barotājs. “Imanta” nolaista ūdenī 1926. gada 11. augustā Havrā, par pirmo komandieri nozīmēts vaktsleitnants Edgars Kadašs.

Abus tralerus apvienoja vienā Mīnu divizionā, kuram vēlāk pieslēdza arī flagkuģi “Virsaitis” (1938. gada 22. decembrī). Mīnu divizona uzdevums kara gadījumā būtu izlikt mīnas Irbes jūras šauruma, Liepājas un Rīgas piekrastes aizsardzībai. Domāts bija, ka šādā gadījumā mīnu pārvadāšanai nāktos mobilizēt arī kādus tirdzniecības kuģus un ledlaužus, jo visi trīs kuģi vienā braucienā varēja uzstādīt tikai 90 mīnas.

Sarkankarogotajā Baltijas kara flotē “Viesturs” ieguva literu “T-298”, bet “Imanta” — “T-299”. “Imanta” gāja bojā 1941. gada

1. jūlijā Monzundā, uzskrējis virsū krievu agrāk izliktai mīnai. “Viesturs” visu kara laiku pavadīja ciņās Somu jūras līcī, kur notriecis pat kādu vācu lidmašīnu.

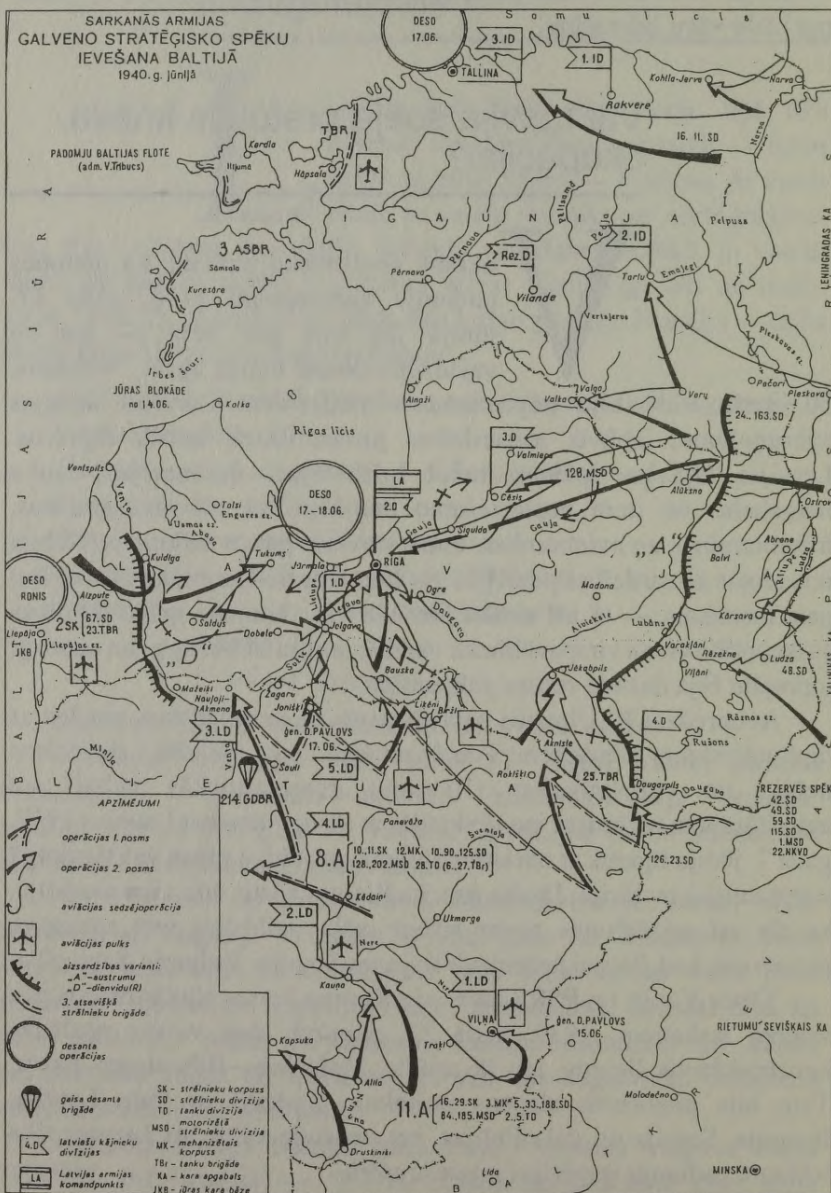
Vai Latvija spēja pretoties krievu okupācijai?

Vairums vēsturnieku uzskata, ka pretoties padomju karaspēkam 1940. gada 17. jūnijā jau bija par vēlu — par to vajadzējis domāt daudz agrāk. Vēlākais, 30. gadu vidū bija nepieciešams modernizēt Latvijas armijas apbruņojumu, izbūvēt aizsardzības joslas, uzcelt ieroču rūpnīcas. Latvijai bija pa spēkam ražot ložmetējus, mīnmetējus, lauka lielgabalus un tiem nepieciešamo munīciju, kā arī rokasgranātas, inženiermīnas un aviobumbas, tomēr neviens par to nedomāja. Nebija izveidotas aizsardzības pozīcijas gar Lietuvas un Igaunijas robežu. Bet pats ļaunākais — tā arī netika panākta visu bruņoto spēku darbības saskaņotība viena virspavēlnieka vadībā: armija, robežsargi un aizsargi joprojām bija dažādu resoru pakļautībā.

Acīmredzot K. Ulmanis paļāvās uz to, ka karu izdosies novērst ar diplomātiskiem līdzekļiem. Tomēr arī šajā laikā parādītās aktivitātes nebija no veiksmīgajām. Rietumu demokrātiskās valstis uz autoritārajiem režīmiem jau tā skatījās ar aizdomām, bet Latvijas 1939. gada 7. jūnija līgums ar nacistisko Vāciju nostādīja mūsu valsti pilnīgā starptautiskā izolācijā. Jāsaka gan, ka Rietumvalstis drīz vien pierādīja, ka tās arī gribēdamas nevar sniegt reālu palīdzību pret agresoru, piemēram, kad Polijai uzbruka Vācija un Somijai Padomju Savienība.

Tāpēc Vācija un PSRS ķērās pie Eiropas kartes pārkārtošanas pēc saviem ieskatiem. 1939. gada 23. augustā abas valstis noslēdza neuzbrukšanas līgumu jeb tā saukto Molotova—Ribentropa paktu. Tam bija pievienots slepens protokols, saskaņā ar kuru Latvija, Igaunija, Somija un daļa Polijas, bet nedaudz vēlāk arī Lietuva tika iekļauta padomju impērijas interešu sfērā.

Karti sastādījis militārvēsturnieks Aivars Pētersons

Vispirms tika sadalīta Polija. Tie, kas runā, ka Baltijas valstīm 1939. gada rudenī neesot vajadzējis slēgt līgumus ar PSRS, bet ņemt piemēru no Somijas, aizmirst, ka tad tāda Somijas piemēra vēl nemaz nebija. Toties bija Polijas piemērs — lieliski apbruņotā un labi apmācītā poļu armija pret agresoru nopietni spēja pretoties nepilnas trīs nedēļas. Iespaudu atstāja arī Vācijas un PSRS saskaņotā rīcība, nemaz nebija izslēgts, ka, Baltijas valstīs sastopot pretsparu, padomju armijai palīgā nedotos visa vācu kara mašīnērija. Jo vairāk tāpēc, ka arī Vācijai bija savas “mūžīgās” intereses šajās zemēs.

Tāpēc trīs Baltijas valstis cita pēc citas piekrita noslēgt PSRS uzspiestos palīdzības līgumus, kas paredzēja to teritorijās izvietot Sarkanās armijas daļas un nodot to rīcībā šo valstu galvenās kara bāzes. Turklāt šeit izdevās sekmīgi izmantot baltiešu vienotības trūkumu: kad Igaunija pirmā saņēma šādu piedāvājumu, tā pat nebrīdināja Latvijas valdību!

Igaunijas un PSRS līgums tika noslēgts 28. septembrī, un jau 25. oktobrī tās galvenajās jūras un gaisa kara bāzēs Sāmsalā, Hijumā un Paldiski atradās viss paredzētais padomju karaspēka kontingents. Nākamā bija Latvijas kārta. Uz 5. oktobrī noslēgtā līguma pamata svešas zemes karaspēks iekārtojās nesen izbūvētajās, modernajās jūras kara bāzēs Liepājā, Ventspilī un Pitragā (novērošanas stacija Irbes jūras šaurumā). Sākumā tika pieprasīta “atļauja” izvietot 50 000 vīru lielu karaspēka kontingentu, ko izdevās nokaulēt uz 30 000.

Savas īpatnības bija 10. oktobra līgumam ar Lietuvu. Tai nebija tādas jūras kara bāzes kā Igaunijai un Latvijai, jo Klaipēdu jau bija sagrābusi Vācija. Toties tai bija diezgan spēcīga aviācija un labiekārtoti lidlauki. Tos visus tad arī iekāroja Staļins, apmierinoties ar tiesībām izmitināt tajos 20 000 karavīru. Turklāt viņš “atdāvināja” Lietuvai poļiem atņemto Viļņas apgabalu. Šis plašais žests galīgi demoralizēja lietuviešu armiju: tagad vecā aizsardzības līnija gar Kauņu it kā vairs nebija vajadzīga, bet jaunā aiz Viļņas vēl nebija ierīkota!

Kā stāstīja vēlākais Latvijas PSR kara komisārs I. Čaša, pirmie ešeloni ar okupācijas karaspēku šķērsoja Latvijas robežu jau 1939. gada 10. oktobrī — Daugavpils cietokšņa kazarmās tika izziņota nakts trauksme, kareivjiem izsniegtas šautenes bez nevienas patronas un viņi nostādīti ķēdē gar uzbērumu:

“Savādas izjūtas pārņēma mūs, raugoties svešas zemes pārspēka naksnīgajā joņošanā. Ieroči ar tukšajām patrontelpām mūsu rokās bija nekas vairāk kā malkas pagales: sviedīsi ar to — i nemanīs. Tikai vēlāk, pēc nākošā gada jūnija notikumiem, mēs sapratām, cik šī aina ir bijusi simboliska: gluži tāpat Latvija, neapbruņota un bez palīdzības, tika pamesta vēstures lielceļa malā, kad tai pāri traucās svešvaru kara rati.” (Citēts pēc atmiņas.)

Liepājā un Ventspilī bez padomju karakuģiem izvietoja arī kājniekus un artilēriju; Durbē, Paplakā, Vaiņodē un Priekulē bija motorizētie kājnieki un tanku vienības; Ventspilī, Piltenē, pie Liepājas un Grobiņas, kā arī Vaiņodes un Ezeres rajonā bāzējās aviācija. Pavisam Latvijā padomju gaisa spēkiem no jauna izbūvēja 35 lidlaukus.

“Lienošā okupācija” 1940. gada vasaras sākumā bija jau pabeigta. Atklātai okupācijai piemērots brīdis radās jūnija vidū: 14. jūnijā vācu karaspēks ieņēma Parīzi, un 18. jūnijā Francijas maršals Petēns lūdza Vācijai pamieru. Nu bija laiks rīkoties. Akcija sākās Lietuvā, kur 13. jūnijā “pazuda” divi sarkanarmieši. Nākamajā dienā Lietuvas valdība saņēma ultimātu: nomainīt valdību pret tādu, kas spētu izpildīt uzņemtas saistības, un atļaut izvietot valstīs neierobežotu padomju karaspēka kontingentu. Šajā pašā dienā tika bloķēts Irbes jūras šaurums, bet naktī uz 15. jūniju sarīkotas asiņainas provokācijas uz Latvijas robežas Abrenes apriņķī.

15. jūnijā Lietuva piekrita ultimāta noteikumiem. Sarkanā armija nekavējoties izvietojās gar Latvijas dienvidu robežu; lai kustību paātrinātu, Šauļos pat izsēdināja gaisa desanta brigādi. Vienas dienas laikā izejas pozīcijas ieņēma 8. armija, kuras sastāvā vien bija 7 strēlnieku divīzijas, viens mehanizētais korpuss, 2 motorizētās divīzijas un viena tanku divīzija. Atgādināsim, ka šajā virzienā Latvijai nebija ierīkotas pat primitīvas aizsardzības pozīcijas, ja neskaita pierobežas aprikojumu!

No austrumiem uzbrukumā bija paredzēts iesaistīt “tikai” 1 motorizēto un 5 strēlnieku divīzijas. Triecienam Abrenes, Kārsavas un Rēzeknes virzienos bija paredzēts vairāk demonstratīvs raksturs: mūsu “Austrumu valni” krievu karaspēks pārraut negrasījās. Galvenie spēki izvietojās gan uz dienvidiem, gan uz ziemeļiem no tā, lai darbotos Daugavpils un Jēkabpils virzienā (no dienvidiem), kā arī trauktos uz

Tartu, Valku, Cēsīm un Alūksni, bet motorizētā divīzija pa Pleskavas šoseju — tieši uz Rīgu. Šajā divīzijā vien bija 300 tanku!

Jau 16. jūnijā izvēršana bija pabeigta. Rezervē vēl palika 4 strēlnieku divīzijas, viena motorizētā divīzija un viena iekšlietu tautas komisariāta divīzija, kā arī visa 11. armija, kuras sastāvs bija līdzīgs iepriekš minētās 8. armijas sastāvam; šī armija vēlāk izvietojās Dienvidlietuvā.

Tajā pašā laikā Latvijas un Igaunijas valdības saņēma ultimātus ar tādiem pašiem noteikumiem, kādi 2 dienas agrāk bija izvirzīti Lietuvai. Nav zināms, vai Latvijas valdība pilnībā apzinājās stratēģisko stāvokli, tomēr K. Ulmanis nolēma piekrist visām prasībām. Uz Lietuvas pierobežu sagaidīt “viesus” nosūtīja Armijas štāba kapteini (vēlāko padomju ģenerāli) O. Ūdentiņu. Atgriezies viņš stāstīja par krievu armijai neparasti augsto šī karagājiena organizāciju: 8. armijas štābā nepārtraukti pienāca ziņojumi par atsevišķu karaspēka daļu izvirzīšanos paredzētajās robežās.

Mazāk zināms, ka pirmie kustību uzsāka Liepājas rajonā izvietotais strēlnieku korpuss ar vienu tanku brigādi; ātri caurgājuši “Dienvidu valni”, viņi iegāja Kuldīgā, Tukumā un Jelgavā, kur, tā kā Latvijas armija nepretojās, bez pūlēm ieņēma tiltus un citus stratēģiski svarīgus objektus. Tāpēc galvenie okupācijas spēki bez traucējumiem jau 17. jūnija agrā pēcpusdienā (plkst. 12.30) ienāca Rīgā pa Jelgavas, Bauskas un Pleskavas šosejām; iebraukšana no Daugavpils puses aizkavējās lielākā attāluma dēļ.

Tādējādi Latvijas okupācija bija viena no vislabāk plānotajām un realizētajām Sarkanās armijas operācijām Otrā pasaules kara priekšvakarā. Labi pārdomāta bija karaspēka izvēršana un neparasti augsta tā koncentrācija. Nepieciešamības gadījumā kaujās Latvijas teritorijā varētu iesaistīt vismaz 300 000 karavīru, 2500 tanku, 2000 lidmašīnu un 6000 lielgabalu, kas atradās izejas pozīcijās vai operatīvajā rezervē; bija paredzēti arī vairāki jūras desanti. Turpretī Latvijas pusē pretī stāvēja 20 000 vīru, 25 kaujas lidmašīnas, 27 tanki (no tiem 24 patiesībā tanketes) un 400 artilērijas stobru, lielākā daļa novecojušies un bez munīcijas.

Vēl viens salīdzinājums: karaspēka virzība bija plānota 16 (sešpadsmit!) galveno triecienu virzienos, kamēr Somijā sākotnēji bija

nolemts iztikt ar 5 (pieciem)! Kas tad bija noticis, ka visumā vājā un vieglprātīgā krievu armijas vadība bija tā sasparojusies? Nu, vispirms Staļins labi atcerējās pilsoņu karu, kad Latvijas strēlniekus mētāja pa visiem kauju laukiem un tie ar lieliem upuriem iznesa visu cīņu smagumu. Bet galvenais — agresors nevarēja atļauties piedzīvot vēl vienu tādu pašu fiasko kā karā ar Somiju. Galu galā Somija tam bija arī kaut ko iemācījusi.

Tāpēc maz ticams, ka Latvijas armija reāli būtu varējusi aizturēt padomju tanku armādas uz dienām un nedēļām, varbūt vienīgi uz dažām stundām. Lai gan politiskā ziņā arī tam, bez šaubām, būtu sava nozīme.

Kas ir Litenes tragēdija?

Litene... Mums jāzina, ko šis vārds nozīmē Latvijai!

LITENE! Tu ciemats Gulben's pusē —

Tu liecinieks nozieguma dienai,

Tu visu redzēji un tomēr klusē...

LITENE! Vai tev nav grūti atstātai un vienai?

Jānis Incītis, virsleitnants

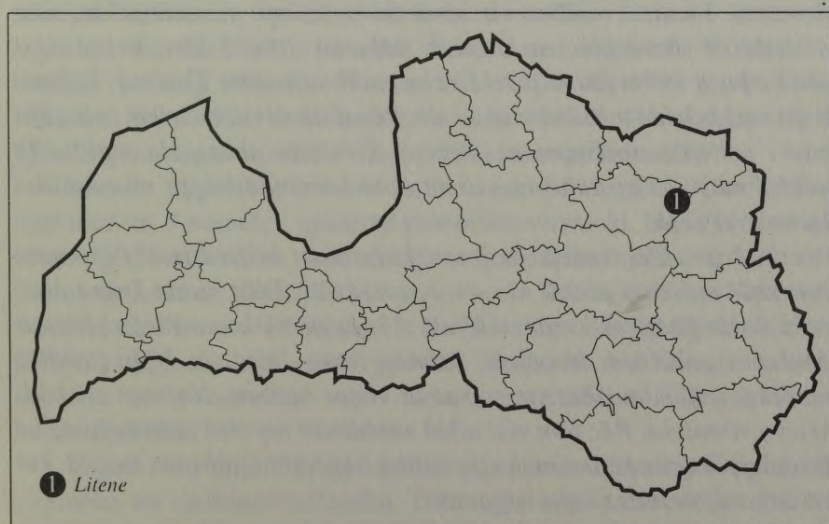
Litene ir viens no brīnišķīgi klusajiem Latvijas zemes stūrīšiem, neliels pagastiņš ar saviem 1.—4. gs. senkapiem ar akmens krāvumiem, ar kādreizējo muižas centru un savu dzelzceļa staciju 18 km uz austrumiem no Gulbenes. Litenes muižas krāšņais parks ar simtgadīgiem ozoliem un liepu alejām, ar svešzemju kokiem un krūmiem ir dabas aizsardzības objekts un atrodas gleznainajos Pededzes upes krastos, bet pati upe šeit plūst pavisam nesteidzīgi, likloču tecējumā palienot gan zem tilta, gan pēc kāda kilometra, vietām mazliet uzburbuļodama, veļ savus ūdeņus garām nometnes vietai — te kādreiz atradās Latvijas armijas Latgales divīzijas vasaras nometnes.

Latvijas pirmās brīvvalsts pastāvēšanas pēdējos gados vairākiem tūkstošiem jauniešu te bija dzīves un darba vieta, te viņi apguva kaujas taktikas iemaņas un šaušanas māku, te viņi iepazinās ar karaspēka lauka apmetnes grūtībām un ar dzimtenes dabas skaistumu un te rūdījās par istiem vīriem un savas Tēvzemes aizstāvjiem.

Bet te arī daudzi no viņiem dabūja redzēt un piedzīvot, kā zemiska viltība un nodevība veic mūsu armijas likvidācijas plāna pēdējo cēlienu 1941. gada 14. jūnijā.

Pirmais cēliens sākās tūlīt pēc okupācijas, kad Latvijas armijas vietā tika izveidota tā saucamā Tautas armija. Drīz vien to pārformēja par Sarkanarmijas 24. teritoriālo korpusu. Jau tad, 1940. gada 9. oktobrī, atvaļināja vairāk nekā 100 latviešu virsnieku, un gandrīz visus tos tūlīt arī represēja. Viegli neklājās arī tiem, kas palika ierindā. Korpusa vadība gan joprojām sastāvēja no bijušajiem Latvijas armijas augstākajiem virsniekiem, bet patiesībā šeit izrīkojās viņu "palīgi" un komisāri, kas nāca no krievu armijas štatu sarakstiem. Karaspēka daļās sāka pazust virsnieki un instruktori, kurus bez viņu komandieru ziņas savāca Iekšlietu tautas komisariāta darbinieki.

Nākamajā cēlienā, lai nepieļautu armijas organizētu pretošanos 1941. gadā plānotajām masu represijām, visu 24. korpusa latviešu

izcelsmes vadību 12.jūnijā pēkšņi nosūta uz Maskavu it kā kvalifikācijas celšanai. Tur virsniekus, karam sākoties, nekavējoties arestēs, dažus nošaus, vairākumu kopā ar līdzīgā situācijā nonākušajiem igauņiem un lietuviešiem aizsūtīs uz Noriļsku, kur viņi necilvēciskos apstākļos ies bojā koncentrācijas nometnēs.

Bet vidējo un jaunāko virsnieku sastāvu kopā ar pieredzējušākiem instruktoriem izolē Litenes nometnē, kur 14. jūnijā tos ar Iekšlietu tautas komisariāta motorizētās divīzijas spēkiem atbruņo un Gulbenes stacijā sasēdina lopu vagonos. No turienes viņu ceļš ved nebūtībā — Sibīrijas plašumos. Lūk, kā par to savam dienesta biedram stāstījis aculiecinieks — Jātnieku pulka kapteinis **Kārlis Bergs** (vēlāk gājis bojā Drēzdenes lielajā bombardēšanā, ko veica angļu un amerikāņu aviācija).

“Viņš man ātri pastāsta, ka tūlīt pēc brokastīm paziņots virsnieku saraksts uz apvidus mācībām Gulbenes apkārtnē; līdzī jāņemot kartes, tālskaši un lietusmēteļi. Pēc stundas jau jāsapulcējoties pie kādas barakas, kur gaidīšot automašīnas. Mani tas nemaz nepārsteidza, jo tādas virsnieku mācības jau parasta lieta. Uz mācībām apvidū vienmēr nozīmēja tikai noteiktu skaitu un pakāpju virsniekus — atkarībā no mācību tematikas un paredzamās darbības apjoma.

.. Tālāk viss norisinājies ātri un īsi. Pēc sakāpšanas mašīnās devušies Litenes muižas virzienā, kur viņiem pievienojušās citas mašīnas ar virsniekiem no korpusa štāba un citām daļām, un tad visas tās korpusa štāba jaunā priekšnieka vadībā (majors Tkačovs, laikam) iegriezušās kādā mazākā lauku ceļā. Pēc dažiem kilometriem ceļš gājis cauri nelielam mežiņam ar bieziem krūmiem abās ceļa malās. Te pēkšņi mašīnas apstājušās, visiem dota komanda izkāpt un nostāties ierindā uz ceļa.

Tad priekšā iznācis majors Tkačovs un izkriedzis: “Pie mums taktiskās mācības notiek tā — rokas augšā!” Tūlīt biezie krūmi abās ceļa malās pašķīrušies un atklājuši skatienam sarkanarmiešu ķēdes ar šaušanai paceltiem ieročiem. Atbruņošanas laikā, ja kāds izrādījis mazākās nepaklausības zīmes, tas uz vietas nošauts. Nošauts arī kāds krievu virsnieks. Pēc tam visi atkal sasēdināti atpakaļ automašīnās un bruņumašīnu un konvojnieku pavadībā nogādāti Gulbenes stacijā, kur ievietoti aizrestotos lopu vagonos.

Otrā dienā Bergs novests pie kādas militārpersonas un jautāts pēc viņa vārda. Bijis vajadzīgs cits Bergs, nevis Kārlis. Vēl viena diena pagājusi noskaidrošanai un "piekodināšanai" nevienam neko nestāstīt, tad Bergs aizvests atpakaļ uz nometni."

Klusēšana turpinājās vairāk nekā 50 gadus. Tikai 1989. gadā šajā vietā tika atraktas 11 karavīru mirstīgās atliekas. Tās tika iesvētītas Gulbenes baznīcā un sarkanbaltsarkaniem karogiem klātos šķirstos ienestas un pārāpbedītas Litenes kapsētā. Pie šo nezināmo karavīru kapu kopiņām stāv 11 balti krusti, kas it kā simbolizē visu zināmo un nezināmo Litenes un citās nometnēs nogalināto karavīru pēdējo atdusas vietu.

Ostroviešu nometnes atradās nepilnus 10 kilometrus no Litenes nometnes. Tās pēc būtības bija Litenes paplašinājums nolūkā — pēc iespējas vairāk latviešu virsniecības koncentrēt vienuviet, lai varētu to sagraut un iznīcināt ar vienu sitienu. Litenes nometnē bija uzceltas koka vasaras mītnes (tās vēl 1939. gada ziemā labiekārtoja tur nometinātie internētie poļu virsnieki — pēc krievu ienākšanas arī par viņu likteņiem nav vairs nekādu ziņu), turpretī Ostroviešos visumā bija uzslietas tikai pagaidu teltis, tātad — karavīru īslaicīgai izmitināšanai.

Uzkalnā netālu no nometnēm apglabāti pirmie 14 pēc Sarkanās armijas aiziešanas apkārtņē atrastie nomocītie latviešu karavīri: kapteinis Pāvils Ozols, leitnants Ēriks Luts, kapteinis Voldemārs Dūdiņš, kareivji Henrihs Baums, K. Bariss, Grunts, A. Pudāns, Herberts Siliņš, Zauders, Staņislavs Isats un vēl 4 nezināmie. Šeit apbedītajiem tagad uzstādīts vienkāršs akmens piemineklis.

Litenes kapsētā pie rožu krūma jau 1941. gada jūnijā tika apglabāti arī 9 nometņu apkārtņē nomocītie virsnieki. No šejienes viņi vēlāk pārāpbedīti savos dzimtas kapos. Starp tiem bijuši: virsleitnanti Puriņš un Lucāns, kapteinis Jansons, majors Ozoliņš, pulkvežleitnanti Peniķis un Pincers. Pēdējais kā īsts karavīrs līdz pēdējam brīdim pildījis savu pienākumu. 1941. gada 28. jūnija rītā, kad sākusies krievu bēgšana no nometnēm, viņš nodurts ar durkli Artilērijas štāba komandpunktā.

Tagad rožu krūmu apvij leģenda par nomocītā, zem tā apglabātā virsnieka un meitenes mīlestību. Drūmajos krievu okupācijas gados,

kad šo vietu neuzdrīkstējās pat pieminēt, ik Jāņu naktī rožu krūmā bija iekārts balts margrietiņu vainadziņš kā tīras, neaptraipītas mīlestības simbols...

Pavisam, kā saskaitījis vēsturnieks Ē. Jēkabsons, 1940. un 1941. gadā tika represēti 4665 Latvijas armijas karavīri, to skaitā 1086 virsnieki, no kuriem 23 bija ģenerāļi, 1 admirālis, vismaz 50 pulkvežu un pāri par 100 pulkvežleitnantu. Pēc Staļina nāves tika atbrīvoti un ar iedragātu veselību atgriezās dzimtenē kādi 70 virsnieki.

*Raksta sagatavošanā izmantoti materiāli,
kas publicēti žurnālā "Kadets".*

Kas cīnījās Mores kaujā?

Arjergarda kaujas ir psiholoģiski grūtākais atvaires kauju veids: patiešām — tu zini, ka aiz tevis tavi karabiedri atkāpjas, drīz būs drošībā, bet tev nekas cits neatliek kā mirt par viņu drošību, taču, lai cik varonīgi tu arī mirtu, aizstāvojot savas pozīcijas, tik un tā jāpienāk pavēlei par to atstāšanu. Tomēr karā ir simtiem iemeslu, lai pavēle, kurai jāpienāk, tā arī nekad nepienāktu...

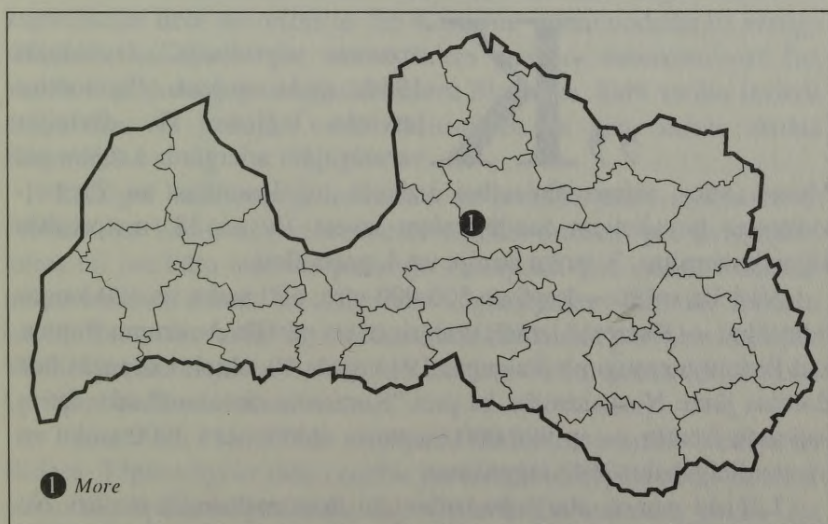
Pēc sakāves Baltkrievijā 1944. gada jūlijā, it īpaši pēc krievu 3. tanku korpusa trakā skrējiena līdz pat Rīgas jūras līča krastam pie Klapkalnciema 29. jūlijā, beidzot pat Hitlerš saprata, ka vācu armiju ziemeļu grupējums "Nord" steidzīgi jāizvāc no Igaunijas un Ziemeļvidzemes — un tas jāizdara ar pēc iespējas mazākiem zaudējumiem, saglabājot dzīvo spēku, kaujas tehniku un karamateriālus.

Tāpēc vācu virspavēlniecībai rodas doma organizēt aizsardzības līniju pie Siguldas, frontes labajam flangam izejot uz Baldoni, pie kuras bija apturēts padomju armijas uzbrukums Rīgai no dienvidiem. Vienu posmu šajās pozīcijās Nītaures rajonā aizsargāt uzdod 19. latviešu grenadieru divīzijai. Naktī no 24. uz 25. septembri tās divi pulki ieņēma priekšējās kaujas pozīcijas, kuras sākās nedaudz uz

ziemeļiem no Mores muižas dienvidos un beidzās tāpat nedaudz uz ziemeļiem no Kartužu muižas ziemeļos. Abu pulku — 44., kuru komandē pulkvežleitnants R. Kociņš, un 42., kura komandieris majors N. Galdiņš, — sadures vieta iznāk tieši Mores pagasta centrā; 43. pulks tiek izvietots rezervē Allažos, to komandē pulkvedis R. Osis.

Tikai vēlāk noskaidrojās, ka, minot uz papēžiem vācu atejošām priekšējām daļām, padomju armijas vadība iecerējusi tieši šajā vietā dot galveno triecienu — virzienā Nītaure–Sigulda. Trieciena atvaires centrs iznāca gandrīz Mores pagasta valdes rajonā, precīzāk, mazliet uz ziemeļiem no vietas, kur toreiz atradās Mazratnieku mājas. Tās aizstāvēja 44. pulka 1. bataljona 3. rota leitnanta H. Zāgara vadībā, bet uzbruka 87. gvardes strēlnieku pulks.

Uzbrukums sākas 26. septembrī, bet bez panākumiem. 27. septembrī uzbrucēji vairākas reizes ielaužas pozīcijās, tomēr ar pulka rezervēm — leitnanta Kareļa 2. rotu un leitnanta Mieža 6. rotu — to izdodas atsist. Pēcpusdienā jau nākas iesaistīt kaujā rezervē atstāto 43. pulku. Diemžēl leģionāru artilērijai izbeidzas šāviņi. Pozīcijās ielauzušos krievu tankus tomēr izdodas iznīcināt ar “tanku dūrēm”. Uzbrukumi turpinās naktī, tomēr arī tos likvidē asiņainās tuvciņās.

28. septembrī beidzot tiek saņemta munīcija, bet tad seko negaidīts pārsteigums — pēkšņs uzbrukums aizsardzības pozīciju ziemeļu flangā pie Kartužu muižas. To izdodas atsist tikai 29. septembra rītā. Kritušo vidū atrod arī kādu krievu pulka komandieri, kurš te bija vedis savus padotos uzbrukumā.

Vēl 30. septembrī notiek daži maznozīmīgi padomju karaspēka uzbrukumi — vēlāk noskaidrojās, ka tie ir bijuši 29. gvardes divīzijas pulki ģenerāļa Kazanova komandētās 10. gvardes armijas sastāvā, bet tos jau ir vieglāk atvairīt, jo pretinieka virspavēlniecība, pārliecinājusies, ka pēkšņs trieciens šajā vietā neiet cauri, pārnesa operāciju smaguma centru uz dienvidiem.

Latviešu leģiona 19. divīzija pēc pavēles atstāj Siguldas līniju naktī no 6. uz 7. oktobri. To pārvieto uz aizsardzības pozīcijām Kurzemē pie Džūkstes. Tā ar Mores kaujām, kas bija pirmās īsti patstāvīgās latviešu leģionāru cīņas divīzijas sastāvā pret uzbrūkošo krievu karaspēku, arī beidzās kaujas Vidzemē.

Kāpēc Kurzemē bija tik niknas kaujas?

„Kurzemes cietoksnis” izveidojās 1944. gada rudenī. Pateicoties latviešu leģiona 19. divīzijas varonīgajām arjergarda kaujām pie Mores, vācu virspavēlniecībai izdevās no Igaunijas un Ziemeļvidzemes bez lieliem zaudējumiem izvest 16. un 18. motorizētās kājnieku armijas, 3. tanku armiju un 1. gaisa floti.

Visi šie spēki — kopā ap 506 000 vīru, 650 tanku un 400 kaujas lidmašīnu — Kurzemē izrādījās atgriezti no pārējās Austrumu frontes, kad Padomju armija pie Palangas 1944. gada 10. oktobrī izlauzās līdz Baltijas jūrai. Noskaidrojās, ka pret “Kurzemes cietoksni” stāv četras padomju frontes — ap 900 000 karavīru, vairāk nekā 3000 tanku un triecienlielgabalu, 2643 lidmašīnas.

Loģiski ņemot, abu pušu uzdevumi šķiet maksimāli skaidri. No

vācu puses tas ir: cik vien iespējams daudz karaspēka izvest uz Vāciju, lai pastiprinātu metropoles aizsardzību. To panākt varēja divējādi: vai nu organizējot pārrāvumu gar Baltijas jūru, vai arī evakuācijai maksimāli noslogojot jūras transportu. Arī no padomju puses pareizākā rīcība būtu maksimāli atslogot blokādi, koncentrējot visus spēkus galvenā trieciena virzienā.

Visā otrā pasaules kara gaitā ir daudz noslēpumu, bet šo mīklu vēsturnieki pilnībā nav varējuši atminēt līdz šim laikam: kāpēc abas puses nevadījās no veselā saprāta un kara vešanas pamatprincipiem, bet uzsāka niknas kaujas Kurzemes frontē? Latviešu leģiona 19. divīzija vien Kurzemē atvairīja 27 padomju uzbrukumus, 7 mēnešos zaudējot 3500 kritušo! Tikai janvārī abas puses nedaudz samazināja kaujās iesaistītā karaspēka skaitlisko sastāvu.

It īpaši nav saprotama Hitlera stūrgalvīgā turēšanās pie Kurzemes placdarma — te palika ielēgta gandrīz ceturtā daļa no Vācijas divīziju kopskaita Austrumu frontē, kuras taču vajadzēja apgādāt ar munīciju, degvielu un silto apģērbu, vedot to visu pa nedrošo jūras ceļu, kurā saimniekoja krievu zemūdenes un aviācija. Vai tiešām viņš cerēja uz kādu mistisku brīnumu, pēc kura vācu armijas visās frontēs atkal pāries uzbrukumā, un tad arī Kurzemes divīzijas pēkšņi sasparosies un dosies uz Austrumiem? Vai arī viņš ticēja, ka līdz Vācijas bezierunu kapitulācijai lieta nenonāks un tad Kurzeme viņam noderēs kā vērtīga sīknauda, kaulējoties par izdevīgākiem pamiera noteikumiem? Bet varbūt viņš domāja par separātu mieru Rietumos, kurā varētu izvirzīt pretenzijas uz Baltijas valstu teritorijām, ja vien nebūs atstāta Kurzeme?

Līdzīgas bažas varēja iedvesmot arī pretējās puses uzbrukumus. Protams, ka Vācija nevarētu izvirzīt nekādas prasības pēc teritorijām, kuras tai jau būtu atņēmis padomju karaspēks. Bet varbūt Staļinam mieru nedeļa doma, ka, Kurzemē saglabājoties vācu un latviešu karaspēkam, tur varētu izveidoties kāda autonoma pārvalde, kas pēc Vācijas kapitulācijas ar Sabiedroto atbalstu varētu pretendēt uz visas Latvijas valdības statusu?

Laikam vēl vairāk šāda iespējamā notikumu attīstība biedēja arī Hitleru. Tāpēc viņš ar tādu centību jau iedīgli aplāpēja visus latviešu patriotisko spēku mēģinājumus šajā virzienā. Tas izskaidro gan R. Oša

pagaidu valdības neveiksmi, gan kureliešu traģēdiju. Un tas pilnīgi varētu izskaidrot grandiozos uzbrukumus “Kurzemes cietoksnim” un sīkstos pretestību tiem. Tikai latviešu karavīrus abas puses mulķoja ar uzsaukumiem, ka viņi cīnoties par savas Tēvzemes atbrīvošanu.

Kas bija Jānis Kurelis?

Jānis Kurelis dzimis 1882. gada 6. maijā Ērgemes pagastā kalpa ģimenē. Pēc Pleskavas reālskolas beigšanas 1899. gadā kā savvaļnieks iestājies 183. kājnieku pulkā (šajā pulkā savulaik dienējuši arī ģenerālis K. Goppers un pulkvedis O. Kalpaks). 1901. gadā Kurelis beidzis Odesas karaskolu, piedalījies 1905. gada krievu–japāņu karā, 1910. gadā paaugstināts par kapteini un pārcelts darbā krievu ģenerālštāba galvenajā pārvaldē.

Pirmajā pasaules karā kaujās pret Vācijas karaspēku komandējis bataljonu. 1917. gadā paaugstināts par pulkvedi un drīz no J. Vācieša pārņēmis 5. Zemgales latviešu strēlnieku pulka komandēšanu. Pēc demobilizācijas 1918. gadā ieradies Šanhajā, kur griežies Francijas vēstniecībā un panācis tās atbalstu latviešu strēlnieku vienību organizēšanai Sibīrijā. Šeit viņš tuvāk iepazīst K. Upelnieku, R. Rubeni un citus vēlāk slavenus cīņu biedrus. No 1918. gada oktobra līdz 1919. gada septembrim Jānis Kurelis ir leģendārā Imantas pulka komandieris, bet tad ar Tālo Austrumu nacionālās padomes lēmumu tiek deleģēts uz Latviju, lai piedalītos atbrīvošanās cīņās.

Latvijā viņš sākumā dienēja Virspavēlnieka štābā, bet no 1922. gada 1. februāra līdz 1940. gada 24. maijam komandēja Tehnisko divīziju; ģenerāļa pakāpe piešķirta 1925. gadā. No dienesta atvaļināts 1940. gadā. No 1941. gada līdz 1943. gada decembrim atvaļinātais ģenerālis vadīja Kara invalīdu savienības apsardzes uzņēmumu Rīgā. 1943. gada beigās Jānis Kurelis kļuva par nelegālās Latvijas Centrālās Padomes militārās komisijas vadītāju, lai gan visu darbību tajā organizēja viņa sens paziņa no Sibīrijas laikiem Kristaps Upelnieks. Pēc tam Kurelis iestājies 5. Rīgas aizsargu pulkā un 1944. gada 28.

jūlijā Skrīveros sācis organizēt šī pulka 3. un 4. iecirkņa kaujas grupu. Kopā ar to 1944. gada 29. septembrī ieradies Kurzemē.

Šeit Kureļa štābs sākumā apmetās Strazdes muižā, pēc tam Anahites bijušās stikla rūpnīcas ēkā. Grupas apmēram mēnesi ilgā darbība Kurzemē atstāja satriecošu iespaidu uz vācu slepeno un drošības dienestu vadītāju F. Jekelnu. 2. novembrī viņš izsaucis pie sevis ģenerāli Kureli, paziņodams, ka turpmāk šādu slēgtu vienību pastāvēšana vācu armijas aizmugurē netiks pieļauta. Vienlaikus viņš atgādināja Kurelim viņa grupas uzdevumus (vāciešu izpratnē) un norādīja turpmāk darboties tikai viņa paša tiešā vadībā. Kurelis tam visam piekrita, tomēr kategoriski atteicās parakstīt uzsaukumu dezertieriem nākt ārā no mežiem un padoties vācu varas iestādēm, lai gan Jekelns “atļāva” šajā uzsaukumā pieminēt arī brīvu Latviju, tikai — kaut kad nākotnē. Iespējams, ka ģenerāļa stingrā nostāja viņam pašam izglāba dzīvību, lai gan viņa grupas liktenis tajā brīdī jau bija izlemts.

1944. gada 14. novembrī Kureļa grupu likvidēja, bet viņu pašu pēc nedēļas izsūtīja uz Vāciju, kur turēja stingrā apsardzē.

1951. gadā Jānis Kurelis devies uz ASV, kur 1954. gada 5. decembrī Čikāgā miris.

Kas bija kurelieši?

Ģenerāļa Kureļa grupa dibināta 1944. gada 28. jūlijā aizsargu organizācijas ietvaros, kad vācu okupācijas varas iestādes beidzot piekrita tās darbības atjaunošanai. Formāli grupa pildīja 5. Rīgas aizsargu pulka komandiera Jāņa Veides pavēles.

Patiesībā gan tā tika organizēta un darbojās pēc Vācijas speciālo un drošības dienestu norādījumiem, kurus Latvijā vadīja SS obergrupearstis F. Jekelns. Vāciešu paredzētie uzdevumi grupai bija šādi:

- 1) gatavot partizānus cīņām padomju armijas aizmugurē,
- 2) piedalīties ienaidnieka iesūtīto sarkano partizānu likvidēšanā,
- 3) iztīrīt vācu aizmuguri no šaubīgiem elementiem un dezertieriem.

Tiešos uzdevumus grupai izvirzīja un tās apgādi kārtoja 16. vācu armijas izlūkdienests. Atšķirībā no leģionāriem kurelieši tomēr netika zvērējuši uzticību Lielvācijai un “personīgi fīreram”, tāpat viņu darbība nebija SS ģenerālinspektora R. Bangerska pārraudzībā un aizsardzībā.

Protams, istie grupas darbības mērķi afišēti netika. Atklātībā bija zināms, ka organizēt aizsargus uzdots Veidem, tas savukārt grupas vadībai izvēlējies Jāni Kureli, bijušo tehniskās divīzijas komandieri. Tautā tika radīts iespaids, ka kureliešu lieta ir tīri pašu latviešu lieta. Vēl pēc kara atskanēja Kurelim adresēti pārmetumi, ka viņš neesot pildījis Veides pavēli “aizstāvēt Daugavu no Ķeguma līdz Pļaviņām”.

Tikai vēlāk atklājās, ka gan ģenerālis Kurelis, gan viņa štāba priekšnieks kapteinis Kristaps Upelnieks īstenībā pildījuši arī vēl trešo — nelegālās Latvijas Centrālās Padomes uzdevumu. Tai šķita, ka nu ir radusies izdevība apvienot latviešu spēkus gadījumam, ja kara beigu posmā rastos labvēlīgi apstākļi Latvijas neatkarības atjaunošanai. Caur grupas štābu pat nodibināja radiosakarus ar Latvijas sūtņiem ārzemēs.

Kureļa štābs sākotnēji atradās Skrīveros. Grupas izveides plāni paredzēja divu nedēļu laikā savākt 1200 vīru no vietējiem aizsargiem, šucmaņiem (policijas izpalīgiem) un bijušajiem policistiem. Reāli tas

tomēr nebija izdarāms, vispirms jau tāpēc, ka attiecīgo kontingentu bija stipri patukšņojušas mobilizācijas, bet, piemēram, saimnieki, kuri nebija pakļauti mobilizācijām, gan pieteicās, taču tūlīt pat atprasījās ražas novākšanai un citiem rudens darbiem. Arī 16. vācu armija nebūt nesteidzās piegādāt topošajiem partizāniem ieročus un munīciju. Tāpēc, fronteī tuvojoties, Vidzemē varēja atstāt tikai 150 bruņotus vīrus. Pārējie 22. un 23. septembrī atstāja līdzšinējo dislocēšanās rajonu ap Skrīveriem un Aizkraukli, lai cauri Rīgai dotos uz Kurzemi.

Kurzemē grupa sākumā apmetās Strazdes muižā pie Talsiem, vēlāk — bijušās Anahites stikla fabrikas ēkā netālu no Usmas stacijas. Šeit visapkārt bija lieli mežu masīvi un daudz purvu. Tajos slēpās dezertieri no nesen uz Vāciju evakuētajiem diviem latviešu policijas bataljoniem un 15. latviešu leģiona divīzijas — tie, kas atteicās atstāt dzimteni. Bija daudz bēgļu no pārējās Latvijas, netrūka arī sarkano partizānu un visādu bandītu.

Šajā situācijā dabiski radās doma uzņemt grupā ne tikai aizsargus un policistus, bet arī citus karotspējīgus latviešus: Kurelim līdzī atnāca tikai kādi 200–250 vīri, bet starp dezertieriem taču bija pieredzējuši karotāji ar Dzelzs krustiem, kas godam nopelnīti pie Volhovas un Opočkas! Lai apmānītu vāciešus, dažiem viltoja dokumentus un ieskaitīja pamatvienībā, citus paslēpa “tālāk no acīm”, piemēram, virsleitnanta R. Rubeņa atsevišķajā bataljonā pie Usmas ezera, vēl citiem izsniedza it kā norīkojumu uz 19. latviešu divīziju, tas ir, patiesībā viņus uz kādu laiku legalizēja. Diemžēl grupā iefiltrējās arī SD aģenti, viens otrs padomiski noskaņots un, iespējams, pat padomju izlūki.

Grupa papildinājās arī tādējādi, ka uzņēma sakarus ar citām bruņotām grupām, bet citas pašas sevi uzskatīja par kureliešiem un rīkojās viņu vārdā. Sākās konflikti ar Ziemeļkurzemē izvietoto karaspēku: apšaudes ar vācu marodieriem, uzbrukumi dezertieru ķērājiem... Toties sadursmes ar sarkanajiem partizāniem izpalika.

Šāda notikumu attīstība satrauca Jekelnu (ja vien šis pasākums jau no paša sākuma nav ritējis pēc viņa izstrādāta velnišķa plāna latviešu nacionālās pretestības iznīcināšanai). Oktobra beigās tika likvidēta leitnanta Edvīna Zelmeņa atsevišķā grupa Engures mežos. Pēc tam Jekelnam bija dažas sarunas ar Kureli un viņa štāba pārstāvjiem, acīmredzot tādēļ, lai iemidzinātu viņu modrību.

14. novembrī bija paredzēta kārtējā tikšanās. Tās vietā vācieši klusiņām novāca kureliešu apsardzi un, izšāvuši dažas mīnas (bija upuri), bez kādas pretestības ieņēma štābu. Virsniekus arestēja, bet pie štāba izvietoto bataljonu atbrūvoja un kareivjus saņēma gūstā, pēc tam tos izsūtīja uz Štuthofas nāves nometni (454 cilvēkus pēc ārzemju latviešu autoru ziņām, 680 — pēc vācu izlūkdienesta datiem, 1360 — pēc Jekelna ziņojuma). No turienes lielāko daļu drīz nosūtīja 15. latviešu divīzijas papildināšanai, kas noasiņoja Pomerānijā.

Traģisks bija štāba virsnieku liktenis. Viņus apsūdzēja bruņota apvērsuma gatavošanā saziņā ar ienaidnieku. Pēc kara tiesas sprieduma astoņus štāba virsniekus 20. novembrī pie Liepājas nošāva. Trijiem sodu mīkstināja un arī izsūtīja uz nometni Vācijā. Ģenerāli Kureli apžēloja un 21. novembrī stingrā apsardzībā aizveda uz Rendsburgu (Šlēsvigas–Holšteinas zemē Vācijas ziemeļos).

Citādi risinājās notikumi 14. novembrī pie Usmas ezera, kur Rubeņa bataljonu vāciešiem neizdevās pārsteigt. 650 vīri ar kaujām izrāvās no ielenkuma, diemžēl jau bez sava komandiera. Tad vācieši pieveda papildspēkus un ielenca visu Zlēku masīvu. Piecas dienas ilga pēdējā kauja. Kad tā noklusa, izrādījās, ka ienaidnieks ir atsists, bet arī no bataljona maz kas palicis pāri. Kādi 80 cīnītāji pievienojās “Sarkanajai bultai”, pārējie izklīda.

Kureliešu traģēdija ir viena no vispretrunīgākajām latviešu nacionālās pretestības lappusēm. Izteikti visdažādākie vērtējumi — gan ceļot tos varoņmocekļu kārtā, gan piedēvējot bezmaz vai apzinātu paša Kureļa nodevību. Atmetot galējības, daudzi vērtētāji atzīst, ka faktiskā rīkotāja K. Upelnieka patriotisms un ieceru plašums nekādā ziņā neatsvēra viņa galveno trūkumu: pieņemt vēlamo par esošo, kas ir pilnīgi neciešama īpašība komandierim. Viņam piemita arī naivitāte un bezrūpība, un viņš pārliecīgi uzticējās vāciešiem. Vai varbūt domāja, ka ar vāciešiem vairs nav ko rēķināties? Kādā no pēdējām sarunām Kristaps Upelnieks Jekelna štāba priekšniekam esot skaidri pateicis: ja jūs dosiet mums brīvu Latviju, mēs tūdaļ savāksim 50 000 karotāju. Kristaps Upelnieks acīmredzot pat neapzinājās, ka ar šādiem paziņojumiem paraksta sev nāves spriedumu.

Nekas netika darīts arī tad, kad stāvoklis jau kļuva draudošs: biežās vācu un SD vienību patruļas ap Anahiti, viesi ar fotoaparātiem

un citas pazīmes būtu darījušas uzmanīgu jebkuru citu ne tik pašpārliecinātu komandieri. Tomēr Upelnieks nebija nodevējs — par savām paviršībām viņš samaksāja ar paša dzīvību! Kas attiecas uz patiešām mīklaino Kureļa apžēlošanu, tad to var izskaidrot ar dažādiem motīviem. Viens no galvenajiem varētu būt tas, ka Jekelnam nācās rēķināties ar jau sirmā ģenerāļa lielo autoritāti latviešu leģionā.

Ko sauca par leģionāru dumpi?

Generāļa Kureļa aizsargu kaujas grupā jau Skrīveru darbības periodā 1944. gada vasarā viena rota tika izdalīta kā sedzējvienība un izvietota Bebru pagastā (pie Kokneses). Atsevišķo rotu komandēja virsleitnants Roberts Rubenis.

Atkāpjoties uz Kurzemi, šī rota veidoja Kureļa grupas arjergardu un tai pieslēgās daudzi aizsargi, kas pēdējā brīdī izlēma pamest savas saimniecības. Arī Kurzemē rota izvietojās atsevišķi — Ilziņu mājās pie Usmas ezera, 17 km no štāba novietnes Anahites stikla fabrikas ēkās.

Kad Kureļa štābs nolēma pieņemt grupā arī latviešu dezertierus (tas bija stingri aizliegts — tos vajadzēja nodot drošības vienības cilvēku medniekiem), virsleitnanta R. Rubeņa rīcībā Kureļa štābs sūtīja tos latviešus, kas bija atteikušies braukt uz Vāciju kopā ar savām kaujas vienībām, jo gribēja cīnīties Dzimtenē. Uzradās dezertieri arī no 19. latviešu divīzijas, kas karoja Kurzemes frontē.

Tā īsā laikā atsevišķā rota kļuva par atsevišķu bataljonu, kas turklāt bija diezgan labi bruņots un strikti organizēts: tajā bija divas grenadieru rotas, strēlnieku rota, ložmetēju rota, mīnmetēju vads un saimniecības komanda līdz ar vezumniekiem — pavisam kādi 650 cilvēki, no tiem vismaz trīs ceturtdaļas pieredzējuši latviešu leģionu cīnītāji. Tāpēc turpmākos notikumus dēvē arī par "leģionāru dumpi".

Kad vācieši pēc Kurzemes grupas virspavēlnieka rīkojuma 14. novembrī sāka kureliešus atbruņot, Usmas bataljonu tiem neizdevās pārsteigt nesagatavotu. Tas jau vairākas dienas atradās pastiprinātā

kaujas gatavībā, jo bija ievērojis aizdomīgu vācu izlūkpatruļu rosišanos. Kādai vācu apakšvienībai gan izdevās piezagties no ezera puses un nokļūt R. Rubeņa štāba tuvumā, taču apsardze ar mīnmetējnieku palīdzību to atsita. Ap pusdienas laiku pienāca ziņa arī par pārējo kureliešu likteni, tāpēc tika nolemts vakarā pozīcijas pie ezera atstāt, un bataljons uzsāka grūtu pārgājienu uz Abavas dižmežiem.

Ceļā tas vairākkārt sakāva lielākus vācu spēkus. Īpaši sīva cīņa izraisījās 18. novembrī netālu no Rendas, kad tika nāvēgi ievainots arī bataljona komandieris. Viņa pēdējie vārdi bija: “Zēni, kamēr vācieši nav atjēgušies, ejiet tālāk uzbrukumā!”

Pavēle tika izpildīta, un straujā prettriecienā vāciešus ne vien padzina, bet atņēma tiem arī mīnmetējus un kādu ložmetēju. Bet virsleitnanta R. Rubeņa mirstīgās atliekas nogādāja pie Ilziķu mājām un tur apglabāja.

Vēlāk kādā kaļķu bedrē vietējie iedzīvotāji atrada 21 latviešu būvbataljona karotāja liķi. Vācieši ar viltu bija mēģinājuši latviešus iesaistīt soda akcijā, taču karavīri, pēdējā brīdī atklājuši, ka jācīnās ar tautas brāļiem, bija atteikušies uz tiem šaut. Par to vācieši viņus nogalināja.

Pēc 18. novembra kaujas iestājās divu nedēļu ilgs pārtraukums, jo arī vāciešiem bija nepieciešami papildspēki. Šajā laikā Usmas bataljons izvietojās Zlēku meža masīva viensētās. No bataljona pēc pašu vēlēšanās tika atlaisti daži desmiti cīnītāju, tomēr klāt pienāca papildinājums no vietējiem iedzīvotājiem. Vienībā atkal bija kādi 300–400 karotāji.

Bet vācieši pret viņiem raidīja veselu pulku un vairākus atsevišķus drošības dienesta (SD) bataljonus. Tie ielenca Zlēku masīvu, kurā bez rubeniešiem atradās arī “Sarkanās bultas” partizāni, tomēr ciešāki sakari starp abām vienībām neveidojās.

Vadīt soda ekspedīciju ieradās viens no SS un SD vadītāja F. Jekelna tuvākajiem palīgiem — bijušais Salaspils nāves nometnes komandants K. Krauze. Aplenkuma loku ap meža masīvu noslēdza 4. decembrī. Nākamajā dienā sākās kauja, kas bez pārtraukuma ilga līdz 9. decembrim. Likās, to izšķirs vācu 8. decembrī saņemtie papildspēki. Tomēr šajā brīdī aplencējiem no aizmugures triecienu deva “Sarkanās bultas” partizāni, kas bija pārcēlušies pār Abavu.

Nu uzbrukumā pārgāja arī Usmas bataljona vīri. Vācu soda vienības tika pilnīgi satriektas. Lai gan vācieši atskaitē uzrāda tikai 18 kritušos karavīrus, tomēr domājams, ka SS un SD vienību kopējie zaudējumi ir vairāki simti vīru. Krita arī pats Krauze, vēl kāds bataljona komandieris, vairāki rotu komandieri.

Tomēr arī no Rubeņa karotājiem maz kas bija palicis pāri. Kādi 80 no viņiem pievienojās “Sarkanajai bultai”, bet pārējie izklīda. Kā rāda akadēmiķa V. Samsona pētījumi, rubenieši “Sarkanajā bultā” veidoja atsevišķu rotu, kas arī bija spiesta izklist pēc kāda neveiksmīga frontes pāriešanas mēģinājuma 1945. gada janvāra beigās vai februāra sākumā.

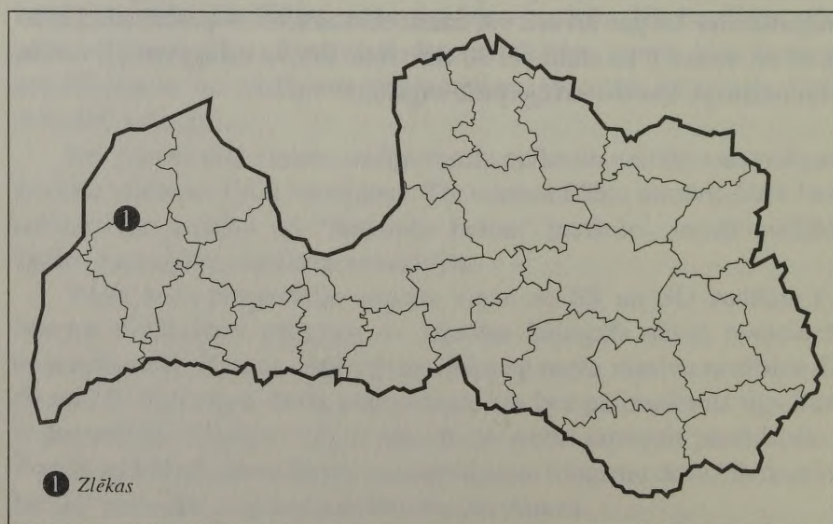
Diemžēl stāstam ir traģisks nobeigums. Nevarēdami tikt galā ar apbruņotiem cīnītājiem, vācieši un latviešu policijas vienības par savām neveiksmēm zvēriski atriebās mierīgiem iedzīvotājiem. Zlēku apkārtnē nodedzināja 14 viensētas un nošāva vai dzīvus sadedzināja 161 civilpersonu, arī vecus cilvēkus un mazus bērnus. Tos viņi pierakstīja atskaitēs kā likvidētus partizānus. Savukārt īstie partizāni vairs nevarēja griezties pie zemniekiem pēc pabalsta. Nepārtrauktās rekvizīcijas bija arī pilnīgi iztukšojušas vietējo zemnieku pārtikas krājumus. Bet, ja badā dzīvoja iedzīvotāji, kāds liktenis gan varēja sagaidīt slepenos cīnītājus? Tas arī noteica rubeniešu pēdējās rotas neizdevušos frontes pāriešanas mēģinājumu, lai gan arī šeit vēl daudz neskaidrību — piemēram, kāpēc reizē ar viņiem it kā sūtīti vēl 30 atbrīvotie krievu karagūstekņi: varbūt viņi nezināja, kas tos savējo pusē sagaida?

Kas ir Zlēku tragēdija?

Abavas mežu masīvā 1944. gada 9. decembrī un dažās turpmākajās dienās nacistu soda ekspedīcija pēc SS obergruppenfīrera F. Jekelna pavēles iznīcināja 14 Zlēku pagasta viensētas līdz ar to iedzīvotājiem.

Hitlerieši bieži izgāza dusmas uz vietējiem iedzīvotājiem pēc neveiksmīgām partizānu medībām. Par to liecina Audriņu un Morduku sādžas drupas Latgalē, Lidice Čehoslovākijā, Oradūra Francijā, Ablinga Lietuvā, Hatiņa Baltkrievijā...

“Vainas izpirkšanas pasākumi”, kā tos dēvēja vācieši, Zlēku pagastā sākās tajā pašā dienā, kad cieta neveiksmi pret R. Rubeņa kureliešiem un “Sarkanās bultas” partizāniem rīkotā operācija. Tomēr vēlākie pētījumi liecina, ka šajā gadījumā eksekūcijai bijis nevis spontānas atriebības raksturs, drīzāk tā iecerēta kā sistemātiskas “tīrīšanas” akcija. Nodedzinot vismaz 25 zemnieku saimniecības, fašisti cerēja likvidēt partizānu, dezertieru un dumpīgo leģionāru uzturēšanās bāzi Ziemeļkurzemē.

Neveiksme cīņās ar kureliešiem un partizāniem tā bija saniknojusi bendes, ka tie slepkavoja visus bez izņēmuma — sirmgalvjus, sievietes, bērnus. To vidū bija gan partizānu līdzjutēji un ģimenes locekļi, gan vāciešu atbalstītāji un slepenie ziņotāji, gan leģiona karotāju tuvinieki un bēgļi, kas meža mājās vienkārši bija cerējuši rast patvērumu. Nošauts vai sadedzināts 161 cilvēks.

Visvairāk upuru vēlāk atrada pie Vēlogiem, šeit meža malā bija nošautas 28 sievietes un 2 bērni. Izdevās paglābties kādai sievietei, kas bija tikai ievainota un zaudējusi samaņu. Dižķīru krāsmatās tika sazīmētas 14 cilvēku mirstīgās atliekas, 7 vai 8 gulēja nodegušajā šķūnī pie durvīm. Šie cilvēki līdz pēdējam bija meklējuši glābiņu no liesmām... Māju saimnieks un viņa dēls palika dzīvi: tēvs bija šķūtis, bet dēls sēdēja cietumā par dezertēšanu. Rendas pagasta Prāmniekos arestēja kāda partizāna sievu, trīs bērnu māti. Otrā rītā viņu nošāva, un bendes atgriezās, lai nodedzinātu mājas kopā ar bērniem un slimo vecmāti. Te pēkšņi mežā atskanēja šāvienī, un “varonīgie” dedzinātāji muka, ko nagi nes...

Tā fašistiem neizdevās savu noziegumu noslēpt. Lai ziņas par to negrautu latviešu leģiona 19. divīzijas kaujasspējas padomju uzbrukuma priekšvakarā, vācu armijas grupas “Nord” pavēlniecība deva rīkojumu akciju pārtraukt. Dažas mājas tā arī palika ar salmiem apliktas, bet to iedzīvotājus aizdzina uz koncentrācijas nometnēm.

Mierīgo iedzīvotāju apšaušanā piedalījusies arī kāda latviešu SS aizmugures vienība, par kuru tuvākas ziņas nav izdevies sameklēt — iespējams, te darbojušies tā saucamie mežakaķi. Toties droši zināms, ka daži vietējie kangari kalpojuši par uzvedinātājiem un uzkūditājiem, rādīdami asiņainu priekšzīmi tur, kur vācu virsnieki jau bijuši gatavi apžēlot upurus.

Zlēku centrā — Karātavu kalniņā — 1965. gadā pārveda nevainīgi noslepkavoto mirstīgās atliekas no Mūrnieku u.c. kapiem un izveidoja traģēdijas upuru masu kapus.

Tajā pašā gadā šeit atklāts pieminēklis fašistiskā terora upuru piemiņai.

Par ko liecina "Akts Nr. 38.7.—14.1."?

Dokumentam ir arī nosaukums: "Pārviēto personu piespiedu repatriācija". Tā oriģināls 1968. gadā iznīcināts, no arhīviem izņemti visi ar to saistītie dokumenti — pavēles, saraksti, atskaites u.tml. Viena kopija 1978. gada sākumā tomēr atradās Vašingtonā, un otru Toronto bija saglabājis Kanādas bruņoto spēku majors H. Makfarlends, kurš pēc Otrā pasaules kara bija atteicies šo pavēli izpildīt, bet nezināmu iemeslu dēļ tā nav viņam atņemta.

Pēc Vācijas kapitulācijas 1945. gada maijā Rietumos ierīkotās bēgļu nometnes apmeklēja tagad pazīstamais angļu rakstnieks Dž. Orvels. Viņš liecināja, ka amerikāņi tomēr bijuši mazliet līdzjūtīgāki un saprotošāki: viņi vismaz aprunājušies ar cilvēkiem un daudziem arī ļāvuši aizbēgt. Bet briti — tie neprasīja neko, tikai savāca cilvēkus un izdeva padomju varas orgāniem. Pēc britu loģikas, ja kāds tikko kā okupēto tautu pārstāvis ir nokļuvis Rietumos, tad viņš ir savas dzimtenes nodevējs, tādējādi daudziem pēc filtrācijas nometnēm tas nozīmēja izsūtījumu, mocības un nāvi.

Visi dokumenti, kas apliecinātu britu valdības politiku, tika sistemātiski likvidēti, pat atsevišķu pulku vēsturē tos nepieminēja. Par šiem dokumentiem bija aizmirsis arī V. Čērčils savos izvēstajos memuāros. Un tas, ko neatceras, tā nav bijis... Kad beidzot saglabājušās kopijas nonāca atklātībā, Lielbritānijas valdība izlikās, it kā nekas sevišķs nav noticis, — ja kāds jūtas cietis, var taču meklēt taisnību tiesā.

Taču uz rīkojuma "Pārvietojamo personu piespiedu repatriācija" pamata no britu pārziņā esošajām nometnēm miljoniem bēgļu un gūstekņu arī piespiedu kārtā repatriēja uz PSRS, neņemot vērā, ka daži no viņiem ar mokām bija izbēguši no totalitārajiem režīmiem.

Sevišķi traģiski ritēja Donas kazaku, vlasoviešu un baltemigrantu karagūstekņu izdošana, jo viņi labi zināja, kas tos "mājās" sagaida. Tāpēc pašsakropļošanās un pašnāvības — pat kolektīvās — nebija retums.

Bez šaubām, rīkojums bija attiecināms arī uz latviešiem. Taču bieži vien noietu komandantūras un apsardzes darbinieki uz vietas lēma citādāk: ierodoties padomju pārstāvjiem, latvieši, kā arī citi baltieši tika laikus brīdināti un pat pārvietoti uz citām noietnēm. Palika tie, kas vēlējās brīvprātīgi padoties, lai ātrāk atgrieztos dzimtenē.

Lai gan tādu nebija daudz, varam tos droši pieskaitīt 70 000 represētajiem latviešiem laikā no 1944. gada līdz 1946. gadam, jo arī brīvprātīgi repatriētajiem vajadzēja iziet cauri filtrācijas noietnēm tāpat kā, piemēram, Kurzemes katlā gūstā saņemtajiem latviešu leģionāriem vai tiem, kas bija izvairījušies no piespiedu mobilizācijas vācu armijā un tagad tāpat mēģinājuši ignorēt krievu valodā rakstītās iesaukšanas pavēstes.

Latviešu karagūstekņu stāvoklis bija vēl sliktāks nekā vācu karagūstekņiem, kurus tomēr aizstāvēja starptautiskās konvencijas; latvieši bija pakļauti pilnīgai padomju varas orgānu patvaļai. Vēlāk apcietināja arī daļu no tiem, kurus sākumā palaida mājās, un daudziem no viņiem nācās iepazīt spaidu darbu noietnes Vorkutā.

KULTŪRA

Kādi "pasaules brīnumi" bija (un ir) Rīgā?

Trīs brīnuma lietas bija jāredz ceļojošiem amata zeļļiem viduslaiku Rīgā: Jēkaba baznīcas zvans ārpus torņa, Lielā Kristapa koka tēls un plosa tilts pāri Daugavai.

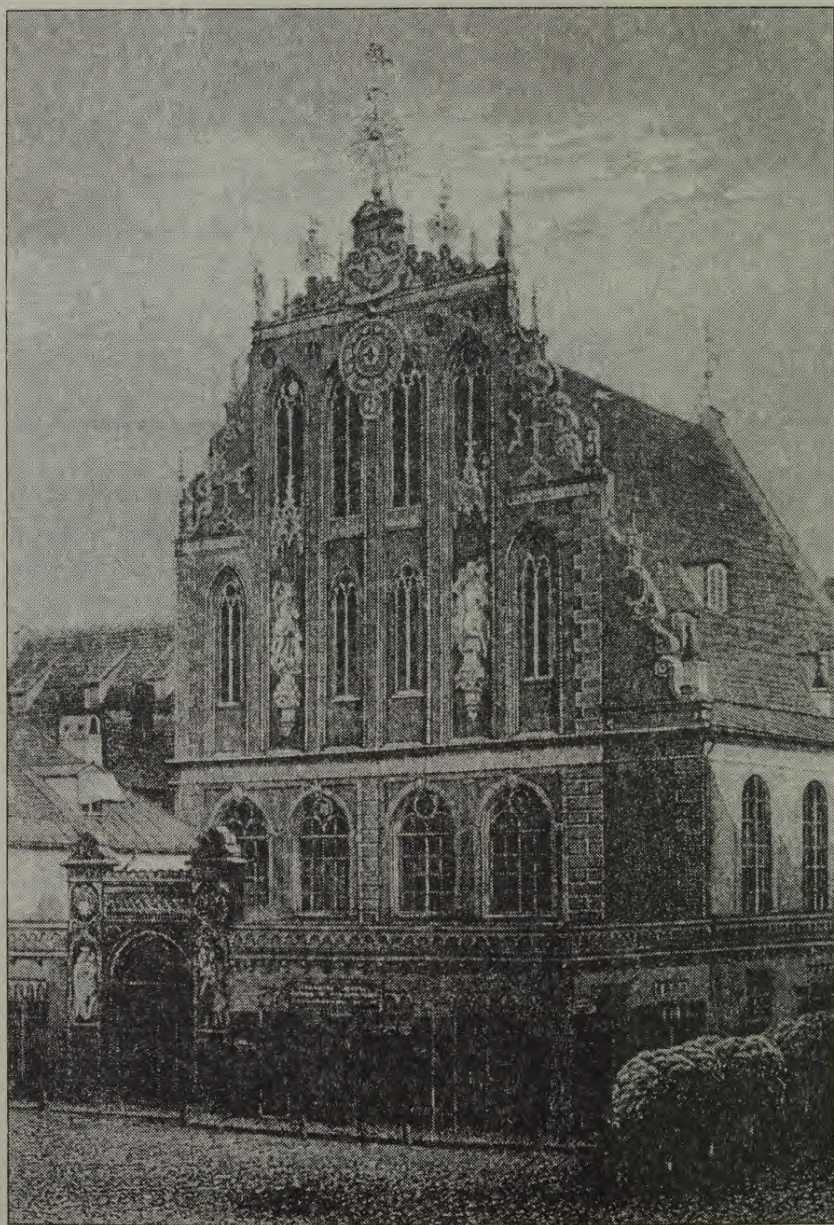
Mazliet dīvaini, ka šajā sarakstā nav Pētera baznīcas torņa, kas savā laikā bija augstākā koka konstrukcija pasaulē. Bet Doma baznīcā 1884. gadā atklātās ērģeles bija lielākās pasaulē tikai pusotru gadu, tad tās izkonkurēja Liepājas Trīsvienības baznīcas instruments.

Brīnums bija Melngalvju nams ar grezno fasādi un bagātajām kolekcijām. Un par brīnumu var uzskatīt arī gaisa dārzu Pētera I pils dienvidu terasē, jo grūti iedomāties, kā aukstajās ziemās koku saknes tika pasargātas no izsalšanas. Ievērojamāko celtņu sarakstā vieta būtu arī Rīgas pilij un rātsnamam, abām ģildēm, Jāņa baznīcai...

Apbrīnas vērtā bija Rīgas nocietinājumu sistēma, kas līdz pat 18. gadsimta sākumam ļāva rīdziniekiem sekmīgi pretoties aplencējiem un kaulēties par izdevīgākiem padošanās noteikumiem. To veidoja pilsētas mūri ar torņiem, zemes vaļņi ar bastioniem un aizsarggrāvis ar esplanādi. Tikai aiz tās sākās priekšpilsētas ar palisādēm — baļķu žogiem, kurus gan ziemā parasti noplēsa malkā.

Pārdaugavā stāvēja sarkanu ķieģeļu sargtornis, kura dēļ vēl šodien šo rajonu sauc par Torņakalnu (bet torni nojauc pirms 355 gadiem!).

Melngalvju nams Rīgā. Pēc fotogrāfijas tēraudā gravējis un iespiedis A. Vegers

Aizsardzības sistēmu papildināja vecais un jaunais Daugavgrīvas cietoksnis, Kobronskanstis un, visbeidzot, — Citadele.

Mūsu gadsimtā izveidoti neatkārtojamie Brāļu kapi un Brīvības pieminekļa ansamblis, kas abi saistīti ar tēlnieka K. Zāles vārdu. Bez vairākām arhitektoniski iespaidīgām ēkām tomēr īpaši jāatzīmē Centrāltirgus paviljoni, kas tapuši no lidlauka angāriem, bet kuru aprises lieliski pieskaņojas Dzelzceļa tilta fermu ritmiem.

Unikāls ir Televīzijas tornis Zaķusalā — augstākā vienlaidmetāla konstrukcija pasaulē (368 m), kā arī Vanšu tilts pāri Daugavai ar oriģinālu vienrindas piekari pa laiduma brauktuves asi (laiduma garums — 315 m).

Iebraucējus, kas pirmoreiz ierodas Rīgā ar vilcienu, visvairāk izbrīnī tas, ka Centrālā pasažieru stacija atrodas pašā pilsētas centrā. Citur transporta mezgli parasti izvietoti ārpus pilsētas zonā, bet, piepilsētām vēršoties plašumā, peronus mēdz paslēpt pazemē. Rīgā šāds risinājums nebija pieņemams tuvā Daugavas krasta dēļ, tāpēc nācās būvēt gigantisku uzbērumu, lai sliedes paceltu tilta līmenī.

Kas bija laika karogs?

Vēju virziena noteikšanai visos laikos bijusi liela nozīme, jo sevišķi senāk. Uzskatāms un drošs vēju noteicējs bija īpaša ierīce — vējrādītājs.

Jādomā, ka vējrādītāju pirmsākumi meklējami ļoti tālā senatnē un ka jau tad tiem piemītusi arī tīri simboliska nozīme. Laika gaitā sākotnējie simboli dekoratīvi pilnveidojās, tika radītas bagātas, daudzveidīgas formas, vējrādītājs sāka kalpot arī par savdabīgu ēkas "vizītkarti": uz tā parādījās īpašnieka iniciāļi un gada skaitlis — ēkas celšanas vai vējrādītāja uzstādīšanas datums. Lai kādas bija izstrādājuma formas — plakanas vai pilnplastiskas —, vējrādītājs visos gadījumos tika iecerēts kā pilns vai ažūrs siluets uz gaišā debess fona, vara, skārda vai dzelzs kaluma, nereti zeltīts.

Par pašiem senākajiem vējrādītājiem Latvijas teritorijā ziņu trūkst. Vecākais zināmais to apzīmējums ir “vēlogs” vai “vēloks” (Kuršu jomā vēl nesenā pagātnē kursenieku buru laivu masta galu rotāja kokā griezts, bagātīgi ornamentēts karodziņš — “vēlava”). Tagadējais nosaukums “vējrādītājs”, šķiet, ir jaunāka laika vārds, tieši atbilstošs vācu “*Windzeiger*”, kamēr senākais vācu apzīmējums “*Wetterfahne*” (burtiski — “laika karogs”) tiešāk atbilst vējrādītāju pirmatnējiem uzdevumiem.

Dažādu īpatnēju situāciju dēļ, kādos vējrādītājiem diendienā jāatrodas, senu vējrādītāju palicis maz, un tie uzskatāmi par lielu retumu.

Vējrādītājus varam iedalīt divās pamatgrupās — figurālos veidojumos un karodziņos.

Pirmās grupas vecākais, izplatītākais un populārākais vējrādītājs neapšaubāmi ir gailis. Šis jaunās dienas vēstītājs, modrības un vitalitātes simbols (jau kopš IX–X gs.) galvenokārt (ar ļoti retiem izņēmumiem) lietots baznīcu torņu smaīļu vainagošanai.

Sastopami gan pilnplastiski, piemēram, Rīgas Pētera baznīcai (1690. un 1970. g.), Biķernieku baznīcai (1766), Jāņa baznīcai (1767; 1. att.), Doma baznīcai (1775) u.c., gan arī plakani izstrādājumi, piemēram, Rīgas Jēkaba baznīcai (1756), Valmieras Sīmaņa baznīcai (1739), Turaidas baznīcai (1750) u.c.

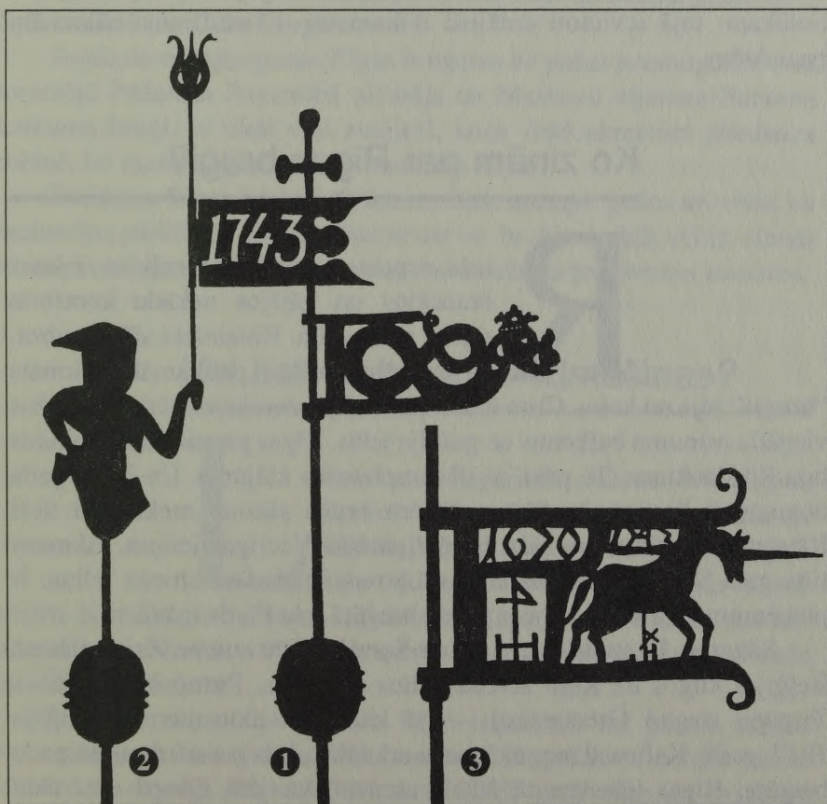
Gaili sevišķi bieži rotā Vidzemes, nedaudz retāk — Kurzemes torņu smailes. Tie ieņem īpašu vietu pārējo vējrādītāju vidū ar to, ka vienmēr iegriežas ar priekšgalu pret vēju, t.i., rāda, *no kurienes* pūš vējš, turpretim, piemēram, karodziņveida vējrādītājs — *uz kurieni*.

Liela dažādība vērojama pārējos figurālajos veidojumos, kuros sastopam gan teiksmainu, gan reālu personāžu. Kā vienu no mūsu relatīvi vecākajiem šī veida vējrādītājiem varam minēt pilnplastisko jātnieka figūru — sv. Juris uz zirga cīņā ar pūķi (1622), kas kopā ar dekoratīvu metāla kalumu kompozīciju vainagoja Rīgas Melngalvju nama galveno fasādi (figūras atliekas tagad glabājas Rīgas Vēstures un kuģniecības muzejā). XVII gadsimtam pieskaitāma arī mitoloģiskās strēlnieces figūra, kas redzama senā dzīvojamā nama vējrādī Rīgā, M. Pils ielā 19.

Cilvēka siluets izmantots vējrādītājiem Rīgas Jēkaba baznīcas (1723) un Pētera baznīcas jumtgalēs, bet lidojošs eņģelis — Rīgas Doma austrumu galā (1727).

Ļoti īpatnējs un interesants bija Jelgavas rātsnama vējrādītājs (2. att.), kas gājis bojā kara laikā. Pēc ieceres tas it kā sasauca ar Tallinas rātsnama slaveno "Veco Tomasu", pie tam Jelgavas vējrādītājs, šķiet, nekādā ziņā nav atpalicis no tā. Kā šajā gadījumā, tā arī vēl citos redzam apvienotus abu pamatgrupu motīvus — figūru un karodziņu, kamēr karodziņu grupā savukārt izmantoti simboliski figurālie motīvi. Pastāv uzskats, ka karodziņi pieskaitāmi vissenākajam vējrādītāju tipam.

Ja aplūkojam vienu no vecākajiem Kuldīgas vējrādītājiem uz nama Baznīcas ielā 7, tā dekoratīvā piesātinātība neviļus liek atcerēties minētās vēlavas. Bez īpašuma zīmēm vējrādītājā redzam arī gadaskaitļus (1670. gadā celta ēka, t.i., uzstādīts vējrādītājs,

1743. gadā notikusi pārbūve vai remonts) un XVIII gs. populārāko mitoloģisko figūru teiksmaino vienradzi — laimes nesēju, kas viss ietverts karodziņa formā (3. att.).

Īpašu vietu karodziņa formas vējrādītāju vidū ieņem t.s. pūķa karogi. Šim simbolam ir divdabīga nozīme: pūķis kā briesmonis ļauno garu atbaidīšanai vai arī pūķis kā pārticības nesējs un mantas sargātājs. Raksturīgs “pūķa karoga” risinājums ir vējrādītājam Rīgā, M. Pils ielā 1.

Daudzu vējrādītāju kāta jeb stieņa sastāvdaļa ir lode. Domājams, ka sākotnēji tā uzstādīta galvenokārt torņu smailēs, bet vēlāk guvusi plašāku pielietojumu. Lodes forma pārveidojusies no saplacinātas (t.s. pogas) gotikas laikmetā līdz precīzai lodei un dažādā mērā izstieptam ovālam vēlākos gadsimtos. Lode parasti kalpojusi arī praktiskam nolūkam: tajā ievietoti datējoši dokumenti — vēstījums nākamām paaudzēm.

Ko zinām par Rīgas bruģi?

Rīgas senatnes smilšainie ceļi un ieliņas braucējos un gājējos nekādu komforta sajūtu neizraisīja. Rīdzinieki sāka gudrot, kā braukšanu padarīt patīkamāku. Pirmais “bruģis” bija no koka. Cirta tolaik pilsētai piederošajos plašajos mežos vienāda resnuma baļķēnus un guldīja ielās. Rīgas prestižākais laukums bija Rātslaukums. Te prasījās pēc nopietnāka klājuma. Un 1413. gada dokumenti liecina, ka Rīgas akmens bruģa sākumi meklējami tieši Rātslaukumā. Pēc tam sāka bruģēt pārējās Vecrīgas ieliņas. Akmens tilta galā Daugavas kreisajā krastā atrodas nelielā Akmeņu ieliņa. Ir pieņēmums, ka šī iela bijusi pirmā bruģētā iela Pārdaugavā.

Sākot ar 19. gadsimta vidu, no Somijas, pēc tam no Zviedrijas un Beļģijas kuģos uz Rīgu atveda kaltus akmeņus. Pirmo ielu Rīgā — Tirgoņu (tagad Grēcinieku) — ar kaltajiem akmeņiem nobruģēja 1847. gadā. Kaltos akmeņus iveda arī vēlāk, līdz pat trīsdesmito gadu beigām. Rīgas ielas nu tā iekala akmenī, ka visā Eiropā otru tādu

pilsētu bija grūti atrast. Bet tas prieks maksāja dārgi — katru kalto četrstūraino akmeni mainīja pret bekonu, sviestu, liniem...

Rīgas bruģeri paši mēģināja akmeņus skaldīt. Neizdevās — ikreiz noplīsa šķībi. Trīsdesmitajos gados pašu pieredzējušāko Rīgas bruģeri — Osipovu sūtīja uz Zviedriju lūkoties, “kur tas suns ir aprakts”. Noslēpums izrādījās visai pārsteidzošs: sausumā akmens plīst, kā pagadās, bet ūdenī to var noskaldīt precīzi. Zviedri skaldīja ūdenī.

Rīgā izveidojās augstas klases bruģēšanas meistarų “cunftē”. Bija tādi virtuozī, kas prata noklāt arī “mozaīkas bruģi”. Tas sastāv no sīkiem skaldītiem akmentiņiem, ko ielas segumā ieliek velvjevidīgi. Šāds bruģējums Rīgā saglabājies tikai dažās vietās. Senākais — Liepājas ielā, iepretim J. Stradiņa slimnīcai, un Pūpolu ielā, jaunāks — Spiķeru ielā pie Centrāltirgus.

Septiņdesmitajos gados Rīgas bruģerus kā pašus prasmīgākos visā toreizējā Padomju Savienībā aicināja uz Maskavu atjaunot Sarkanā laukuma bruģi, jo tikai viņi zinājuši, kurā vietā akmenim jāiedauza robiņš, lai maršējot karavīriem neslidētu kājas.

Daudzām Rīgas bruģa ieliņām septiņdesmitajos gados un vēlāk kā melna ēna pārkļābies asfalts. Daudzviet tur bruģis apakšā vēl ir, citviet akmeņus izlauza un kaut kur izbēra vai iemūrēja privātmāju pamatos.

Vai Latvijā būvētas lidmašīnas?

Lidmašīnas Rīgā sāka būvēt 1909. gadā rūpnīcā “Motors”, bet kādu gadu vēlāk arī Krievu Baltijas vagonu fabrikā. Tādējādi Rīga kļuva par pirmo lidmašīnu būves centru Krievijā, tās ražojot rūpnieciskos apstākļos. Vairāki desmiti lidmašīnu uzbūvēti arī V. Sļusarenko, A. Porohovščikova un citās privātajās darbnīcās.

Protams, tas nebija nejauši. Rīgā izgatavoti arī pirmie krievu automobiļi, pirmais krievu tanks un jau 19. gadsimta beigās ražoti iekšdedzes dzinēji. Rūpnīcā “Motors” 1909. gadā sāka arī aviācijas

motoru izlaidi. Rīgā darbojās tehniskā augstskola, kas vāca un izplatīja tā laika inženierzinātņu progresīvās idejas — atcerēsimies kaut vai F. Candra 1908. gadā dibināto Rīgas Gaisskuģniecības un lidojumu tehnikas studentu biedrību.

Ar lidaparātu un aviācijas motoru konstruēšanu Rīgā tad nodarbojās pats rūpnīcas “Motors” direktors inženieris T. Kaleps. Viņa vadībā būvēja arī ārzemju konstrukciju atdarinājumus un realizēja vietējo aviācijas entuziastu projektus. Šeit varētu minēt latviešu jaunās paaudzes aviokonstruktorus — E. Pulpi, K. Skubīti, K. Cīruli, J. Steglavu un daudzus citus. No krievu konstruktoriem jāatzīmē V. Dibovskis, kurš 1913. gadā šajā rūpnīcā uzbūvēja pasaulē pirmo pludlinijas monoplānu, un talantīgais izgudrotājs J. Gakels, kurš 1911. gadā Rīgā uzbūvēja vienu no pirmajiem hidroplāniem.

Pavisam Rīgā līdz Pirmajam pasaules karam būvētas vairāk nekā 30 dažādu tipu lidmašīnas; ir ziņas par aviācijas būves vai remonta darbnīcām arī Liepājā. Sākoties karam, visi lidmašīnu būves uzņēmumi tika evakuēti uz Krieviju, un aviācijas tehnikas attīstība Latvijā pārtrūka.

Pēc kara pirmā neatkarīgā Latvijā uzbūvētā lidmašīna ir R. Vītola “Sprīdītis”, kuru viņš pabeidza 1924. gadā. Tās ātrums tikko pārsniedza 100 km stundā. Nākamajā gadā savu pirmo lidmašīnu uzbūvēja K. Irbītis, līdz šim raženākais latviešu lidmašīnu konstruktors, kā arī H. Cukurs.

1925. gadā sāka darboties arī pirmā Latvijas lidmašīnu fabrika “Chr. Backman”, ko vadīja Kristīne Bahmane–Meirovica. Četru gadu laikā tajā uzbūvēja kādas 10 vieglās — galvenokārt sporta un mācību — lidmašīnas, bet tikai 3 no tām bija oriģinālas, pašu latviešu konstruētas. Firmai bankrotējot, vēl 10 lidmašīnas palika nepabeigtas, tās nobeidza Kara ministrijas Arsenālā un Aviācijas pulka darbnīcās.

Līdz 1933. gadam K. Irbītis bija konstruējis un kopā ar N. Pūliņu uzbūvējis jau 8 dažādas lidmašīnas. Tomēr šajā gadā pasāktais lidojums ar vienu no tām uz Gambiju beidzās neveiksmīgi jau Rītpūrsijā. Toties tajā pašā gadā pasāktais H. Cukura ceļojums uz turieni bija veiksmīgāks, lai gan tas ilga gandrīz gadu (turpatpakaļceļā divreiz mainīja motoru).

Aviācijas veicināšanas biedrības ietvaros lidmašīnas konstruējuši un būvējuši arī K. Samtiņš Daugavpilī (pēc K. Irbīša projekta), M. Ķeniņš, R. Zārdiņš un H. Runka, tomēr pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma šai un citām latviešu aviācijas biedrībām sava darbība bija jāpārtrauc.

1936. gadā K. Irbīša konstruētās lidmašīnas sāka būvēt rūpnīcā VEF. Viena no tām — “I-12” — pat izpelnījās pirmo un otro godalgu 1937. gada starptautiskajā aviācijas izstādē Šveicē, izcīnīja augstas vietas starptautiskajās sacīkstēs Francijā un Anglijā. Jāpiemin vēl arī “I-16”, kas bija paredzēta kā vieglais iznīcinātājs, un 1940. gadā uzsāktais “I-19”, kas būtu atbildis visām modernā iznīcinātāja prasībām (ātrums līdz 680 km stundā).

Lidmašīnu būvei 1939. gadā tika uzcelta aviācijas rūpnīca Ropāžos, kurai sākumā bija pasūtītas trīsdesmit “I-17” mācību lidmašīnas, tomēr līdz kara sākumam to nepaguva izpildīt. Tāpat nepaguva īstenot nodomu uzbūvēt 15 H. Cukura konstruētos pikējošos bumbvedējus “C-6 bis”.

Pēc viesošanās Latvijā 1939. gadā palīdzīgu roku centās sniegt arī ASV firmas “Boeing” latviešu izcelsmes lidmašīnu konstruktors profesors J. Akermanis. Pēc viņa projekta un ar viņa materiālo atbalstu tika uzbūvēts divmotoru bumbvedējs “JDA-10M”, kas varēja attīstīt 330 km ātrumu stundā un sasniegt 960 km lielu attālumu. Tā bija lielākā Latvijā uzbūvētā lidmašīna.

Piebilstams, ka arī Liepājas Kara ostas darbnīcās uzbūvēts ap 20 lidmašīnu — mācību un jūras aviācijas vajadzībām.

Tomēr pārāk optimistiskam vērtējumam, ka vēl 2 līdz 3 gadu laikā Latvijas pirmajā brīvvalstī būtu attīstījusies nozīmīga aviācijas rūpniecība, šķiet, nav reāla pamata. Diemžēl Latvijā viegli saražojamā saplākšņa vietā par aviācijas materiālu jau bija kļuvis alumīnijs. Ievest nāktos arī lidmašīnām nepieciešamos motorus, ložmetējus un lielāka kalibra borta ieročus, augstas kvalitātes benzīnu un smēreļļas. Nelielas cerības pastāvēja, ka VEF varētu apgūt pat ļoti sarežģītās aeronavigācijas ierīces, bet ar to vien būtu par maz.

Kad Rīgā parādījās automobiļi?

Pirmie automobiļi Rīgā parādījās 19. gadsimta beigās. "Baltijas Vēstnesis" 1898. gada 6. jūnijā ziņoja: "Rīgā pēdējā laikā uz ielām parādās rati, kuri brauc ar petrolejas motoru. Šie rati izgatavoti Francijā." Bet 1899. gadā avīzēs un žurnālos jau lasāmas pirmās reklāmas, piemēram: "Piedāvāju *"Benz"* firmas modeļus, kā arī Šveicē ražotos *"Egg"* un *"Weber"*." Gadsimtu mijā Latvijā bija kādi 10 automobiļi. 1903. gadā Rīgas pilsētas valde apstiprināja pirmos "noteikumus par automobiļu kustību", bet 1904. gadā automobiļus sāka reģistrēt un izsniegt numuru zīmes. Tās visas bija ārzemju, galvenokārt Amerikā, Francijā, Vācijā ražotās mašīnas. Tajā pašā laikā rīdziniekiem radās doma izgatavot pašiem savus automobiļus.

Uzņēmēja Aleksandra Leitnera firma Rīgā jau bija pazīstama ar pašu izgatavotiem velosipēdiem. 1899. gadā tajā sāka montēt arī nelielus automobiļus no Francijā un Vācijā iepirkām firmu *"Dion-Bouton"*, *"Fafnir"* un *"Cudell"* detaļām. Tas bija viens no pirmajiem mēģinājumiem visā cariskajā Krievijā ražot automobiļus. Rīgas 700 gadu jubilejai veltītajā izstādē 1901. gadā Leitnera automobīlis *"Rossija"* ieguva Lielo godalgu.

Vēl dažus vieglos automobiļus Leitnera fabrikā samontēja 1906.–1907. gadā, diemžēl tie neizturēja rietumu firmu konkurenci.

Tomēr centieni uzbūvēt pašiem savu automobili nenoplaka. 1907. gadā Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcā nodibināja automobiļu nodaļu. No Beļģijas uzaicināja inženieri Žiljenu Poterā, kurš izstrādāja konstrukcijas. Jaunajam automobilim par paraugu Poterā ņēma beļģu firmas *"Fondu"* četrcilindru modeli. Pirmo automobili samontēja 1909. gadā un nosauca par *"Russo-Baltique"*, kas tautā un arī tehniskajā literatūrā ieviesās kā *"Russo-Balt"*. No 1909. līdz 1915. gadam izgatavoja apmēram 900–1000 automobiļu, kara mašīnas ieskaitot. Uz Eiropas fona *"Russo-Balt"* izskatījās gluži labi. Par to liecina starptautiskajā izstādē 1910. gadā saņemtā Lielā zelta medaļa. 1911. gada 31. decembrī automašīna *"Russo-Balt"* ar A. Nagelu pie stūres piedalījās sacīkšu

braucienā Pēterburga–Monako caur Rīgu. Pēc astoņām dienām A. Nagels pirmais sasniedza galamērķi. Par to viņu apbalvoja ar Sv. Annas ordeni. Pats garākais ceļojums notika 1913. gada rudenī. A. Nagels, J. Kuzmins un B. Ņikiforovs, nomainīdami cits citu pie stūres, pa maršrutu Pēterburga–Berlīne–Parīze–Barselona–Alžīrija–Tunisija nobrauca 15 tūkstošus kilometru, mašīnai ne reizi nesabojājoties.

Ir ziņas, ka Krievu–Baltijas vagonu rūpnīcā 1915. gadā uzbūvēta pasaulē pirmā kāpurķēžu kaujas mašīna. Šajā pašā gadā automobiļu nodaļu slēdza. Iekārtas aizveda uz Fili Piemaskavā. Līdz mūsu dienām saglabājušies divi “*Russo–Balt*” eksemplāri — 1911. gadā izlaistais vieglais automobilis, kas atrodas Maskavas politehniskajā muzejā, un 1912. gadā izgatavotā ugunsdzēsības mašīna, kas apskatāma Rīgas Ugunsdzēsības muzejā.

Pēc Pirmā pasaules kara braukšanas kārtībā Latvijā bija tikai kādas sešas ārzemju marku automašīnas. No divdesmito gadu sākuma to skaits strauji palielinājās. Trīsdesmitajos gados Rīgā brauca ar aptuveni 90 dažādu firmu automašīnām, to skaitā ar amerikāņu “*Ford*”, “*Chrysler*”, “*Chevrolet*”, itāliešu “*Fiat*”, franču “*Renault*”. Cenas bija augstas — vidēji ap 9000 latu.

Atkal atsākās doma par sava auto izgatavošanu. 1928.–1931. gadā rūpnīcas VEF inženieru grupa izgatavoja sešus eksperimentālus automobiļus. Diemžēl pieredzes un piemērotu darbgaldu trūkuma dēļ tie nevarēja līdzināties ar rietumniekiem.

Ja nebija lemts tikt pie īstena savējā, vajadzēja samierināties ar montētiem. 1937. gadā vagonu rūpnīca “*Vairogs*” noslēdza līgumu ar firmu “*Ford*” par detaļu piegādi. Pirmo kravas automobili “*Ford–Vairogs*” Rīgā samontēja 1937. gada augustā. Tā celtpēja bija 3 tonnas, jauda — 85 zirgspēki. “*Vairogā*” montēja arī piecvietīgas vieglās mašīnas, arī dažas septiņvietīgas, ko izmantoja par taksometriem. No 1937. līdz 1939. gadam ar “*Ford–Vairogs*” marku izgatavoja 1100 kravas un 270 vieglās automašīnas.

Par degvielu tā laika automašīnās izmantoja latolu, kas sastāvēja no 75 procentiem benzīna un 25 procentiem spirta.

Pirmo autobusu satiksmes līniju Rīgā atklāja 1923. gadā. 1935. gadā Rīgā jau bija 20 pasažieru pārvadājumu līnijas, ko apkalpoja 146 autobusi.

No "Latviešu avīzēm"

Rīgā, kā arri cittos lielos pilsētos pa ielām redz braucam ar 2 jeb 3 riteņu ratiem, kam ne zirga, ne citta kāda lopiņa nau aizjūgts priekšā. Ratiem irr 2 pamiņņas. Šīs ar kājām miņņot, ritteņi griežās. Priekš rattu grozišanas stūre irr ietaisita, kas ar roku griežama. Sēžamajs irr starp ritteņiem. Pērn gad avizes par tādiem ratiem sāka stāstīt, un taggad tie jau vissos lielos pilsētos brangi pazīstami. Ziemeļ–Amerikā šie rati vēl labbaki essot ietaisiti. Ja gribbot braukt, ta' tos uzvelkot un ratti skreijot stundas laiku paši no sevis. Ar tiem varrot braukt pa vissadu ceļļu. Zviedros atkal dzelzceļļu uzraugi braukājot ar tādiem ratiem. Nevaijadzešot vairs tik daudz to uzraugu turrēt, jo viens pats īsā laikā lielu ceļļa gabbalu varrešot apskattīt; jo varrot nobraukt 3 jūdzes par 1 stundu.

(6. (18.) aug., 1869.)

Kas bija sniega kapsētas?

Lai cik dīvaini mūsu ausīm šāds jautājums skan, sniega kapsētas Rīgā bija, un tās bija tad, kad sniegu no ielām aizveda nevis tikai ar automobiļiem kā tagad, bet ar zirgu pajūgiem.

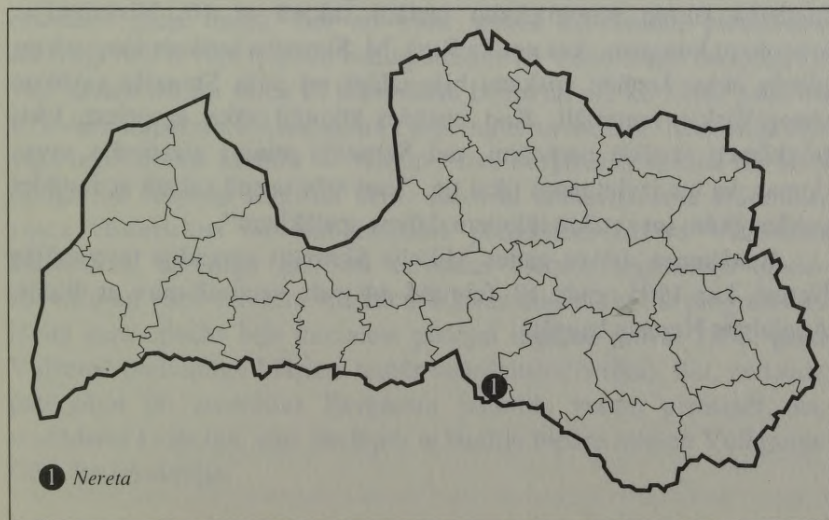
Sniegu veda uz dārzniecību laukiem, kur reizumis pacēlušies pat līdz 8 m augsti sniega kalni. Par sniegu dārzniecības īpašnieks ņēmis naudu - 10 santīmus par zirga vezumu un 50 santīmus par autokravu (tāda takse bija 1940. gada ziemā). Taču īstais labums parādījies pavasarī, kad sniegs izkusa un uz zemes palika mēslojums (jo Rīgas ielās tolaik valdīja zirgi — ar visām izrietošajām sekām...).

Kas bija Miķelis Skruzītis?

Miķelis Skruzītis ir dzimis 1861. gada 7. februārī Jaunjelgavas apriņķa Neretas pagasta Stanānos. Mācījies Jēkabpils apriņķa skolā, beidzis Jelgavas reālskolu, bet Rīgas Politehniskajā institūtā (1884–1890) studējis arhitektūru, ķīmiju un lauksaimniecību. Jau studiju laikā viņš pievērsās etnogrāfijai un rakstniecībai. Viņš ir tulkojis latviešu valodā vairākus stāstus un lugas. Populāra bija M. Skruzīša tulkotā un lokalizētā F. Kaizera joku luga piecos cēliešos “Vēršu kupčs”. Taču paliekamu vietu kultūras vēsturē Skruzīšu Mikus ir saglabājis kā etnogrāfs.

Kādu gadu viņa pārziņā atradās Rīgas Latviešu biedrības muzejs. Skruzītis rakstīja: “Ļaužu dzīves apstākļi arvienu mainās un līdz ar viņiem dažas ierašas un īpašības, kura ne tik vienu tautu no otras, bet arī vienu cilti no otras šķīra.”

Vākdams etnogrāfiskus materiālus, Miķelis Skruzītis apceļoja Kurzemes novadu un 1889. (pēc citām ziņām — 1887.) gadā publicēja apcerējumu “Sēļi, Kurzemes augšgala senči”, kurā kā viens no

pirmajiem latviešu etnogrāfiem izmantoja komplekso metodi latviešu etnoģenēzes jautājumu aplūkošanā. Pavisam viņš ir publicējis vairāk nekā 20 rakstu par latviešu kultūru, tautas tērpiem, seno latviešu krāsošanas mākslu, bet jo īpaši viņš pētījis saktas. "Zinības un rakstniecības mēnešrakstā "Austrums"" M. Skruzītis publicēja latviešu apģērbus, tērpu daļu un ornamentu zīmējumus, jo bija arī labs zīmētājs. No Skruzīša zīmējumiem ierosmi smēlies, piemēram, ievērojamais latviešu grafiķis Rihards Zariņš.

Lieli nopelni M. Skruzītim ir pirmās latviešu lauku amatniecības un rūpniecības izstādes sarīkošanā 1895. gadā Jelgavā. M. Skruzītis tur iekārtoja vēstures nodaļu. Galvenais brīvdabas eksponāts izstādē bija Kurzemes zemnieku dzīvojamā māja ar visu iedzīvi. (Šī izstāde vispār uzskatāma par brīvdabas tipa muzeju aizsākumu Baltijā un visā Austrumeiropā. Piebildīsim, ka Ziemeļeiropā šādi muzeji sāka rasties krietni agrāk — 1881. gadā uz Bigdē salu Oslo tuvumā bija pārcelta kāda norvēģu baznīca, ap kuru ar laiku izauga plašs brīvdabas muzejs. Bet desmit gadus vēlāk, 1891. gadā, atvēra vēlāk slaveno Skansenu pie Stokholmas.)

Tajā pašā 1895. gadā M. Skruzītis aizbrauca uz Prāgu, lai iepazītos ar čehu etnogrāfisko izstādi. Radās kontakti ar ievērojamiem čehu etnogrāfiem. Kad gadu vēlāk, 1896. gadā, Rīgas Latviešu biedrība rīkoja etnogrāfisko izstādi sakarā ar 10. Viskrievijas arheologu kongresu, kas notika Rīgā, M. Skruzītis ierīkoja ekspozīciju piecās ēkās. Izstādē apskatei bija izlikti arī paša Skruzīša savāktie etnogrāfiskie materiāli. Kad izstādes rīkotāji sāka apspriest, kādi priekšmeti izstādē parādāmi, tad Skruzītis stingri aizstāvēja savas domas, ka tur izvietojami tikai tie, "kuri stāv taisnā sakarā ar izstādei celtām ēkām un izstādē tēlotiem dzīves apstākļiem".

Beidzamos dzīves gadus Miķelis Skruzītis aizvadīja tēva mājās Neretā, kur 1905. gada 10. februārī 44 gadu vecumā mira ar diloni. Apglabāts Neretas kapsētā.

Ko godina Bergmaņa iela Rīgā?

Kopš 1929. gada Mežaparkā ir 230 metru gara Bergmaņa iela. Kā vārdā tā nosaukta? Pazīstamu Bergmaņu taču ir daudz, piemēram, latviešu publicists Fricis Bergmanis (1860–1898). Varbūt tā nosaukta kāda Mežaparkā dzīvojoša Bergmaņa vārdā? Taču turpat Mežaparkā ir arī Glika, Fīrekera, Stendera un Vatsona ielas, kas ierīkotas tajā pašā laikā. Viņi ir pazīstami garīgi darbinieki, visi četri — mācītāji. Tātad varbūt arī Bergmanis ir mācītājs?

1987. gadā, precizējot ielu nosaukumus, nominācijas komisija to konkretizējusi par Ernsta Bergmaņa ielu. Tādējādi tiek cildināts visā pasaulē pazīstams zinātnieks, ķirurģiskās aseptikas pamatlicējs.

Bet patiesība ir citāda.

Iela 1929. gadā šādi ir tiešām nosaukta, pieminot mācītāju Gustavu Bergmani (1749–1814). Viņš ilgu laiku bija mācītājs Rūjienā, iedibinot Rūjienas mācītāju Bergmaņu dinastiju četrās paaudzēs un 1787. gadā saņemot impērijas dižciltību ar mantojamu titulu “fon”. Gustavs fon Bergmanis daudz paveica ne tikai savā tiešajā draudzes gana darbā, bet arī citās jomās. Medicīnā, piemēram, ārkārtīgi lieli ir viņa nopelni bāku potēšanā (ar variolācijas metodi), ko viņš savām rokām veica 12 tūkstošiem bērnu un par ko 1802. gadā no Krievijas imperatora Aleksandra I saņēma zelta medaļu. Nozīmīgs bija viņa ieguldījums kultūrā — Gustavs fon Bergmanis savāca un savā tipogrāfijā Rūjienā iespieda divus latviešu tautasdziesmu krājumus, veica vēsturiskus un etnogrāfiskus pētījumus, izdeva Vidzemes kalendārus, sprediķu grāmatu un citus darbus, sagatavoja latviešu–vācu un vācu–latviešu vārdnīcu. Liekas dīvaini, ka šis progresīvais izcilā gara cilvēks bija iniciators pēdējai raganas prāvai 1806. gadā Vidzemē (nelaimīgā Māriete tomēr sadedzināta netika). Bet, nedaudz patērgājot un atceroties Bergmani jaunībā, varam pieminēt, ka, studējams Leipcigā, viņš duelējies ar studiju biedru Johanu Volfangu Gēti, ko ievainojis.

Ernsts fon Bergmanis (1836–1907) bija viņa mazdēls — profesors Tērbatā, Vircburgā un Berlīnē. Viņš dzimis Rīgā, bērnību pavadījis Rūjienā, skolojies Cēsīs un studējis Tērbatā. Līdztekus aseptikai, kas novērs pēcoperāciju sastrutojumus (pamatlikums — visam, kas saskaras ar brūci, jābūt sterilam), citi Ernsta fon Bergmaņa nopelni saistīti ar karalauka ķirurģiju, galvaskausa un locītavu ievainojumu ārstēšanu, smadzeņu ķirurģiju, jaunu operācijas metožu ieviešanu. Sasniedzis ķirurģijas kalngalus, viņš reizēm tiek dēvēts par “pasaules ķirurgu pāvestu”. Tātad Rīgas Bergmaņa ielas nosaukuma precizēšana Ernsta vārdā 1987. gadā ir gandrīz vai neziņā balstīta kuriozitāte.

Taisnīgāki (un zinošāki!) bijuši rūjienieši, 1992. gadā agrākā pastorāta vietā nolikdami piemiņas akmeni, kurā minēti četru paaudžu Rūjienas mācītāji Bergmaņi un ķirurgs Ernsts fon Bergmanis. Rīgā Ernsta fon Bergmaņa skulptūrportrets 1975. gadā ir novietots Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja dārzā Antonijas ielā 1 (starp citu, šī iela no 1941. līdz 1944. gadam bija nosaukta Ernsta fon Bergmaņa vārdā). Pieminekļi Ernestam fon Bergmanim ir uzcelti viņa darbības vietās Tērbatā (Tartu) un Berlīnē.

Bergmaņu dzimtas tiešā līnijā četrās paaudzēs bija mācītāji, bet nākamajās četrās — ārsti. Ernsta mazmazdēls Klauss fon Bergmanis ir klīniskās farmakoloģijas profesors Bonnā un 1992. gadā bija ieradies uz Bergmaņu dzimtai veltītām svinībām Rūjienā.

Cik ievērojams ir Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs?

Staltais savrupnams Rīgas centrā piedzīvojis raibraibu mūžu: sākotnēji tajā atradās dzīvokļi, tad dižciltīgu jaunavu privātskola, pēc Pirmā pasaules kara — Herdera institūts, Lietuvas un Beļģijas vēstniecība, pēc Otrā kara — komjaunatnes centrālkomiteja. Un tā vien jājautā — vai kādā aizmūrētā pagraba kambarī neglabājas diplomātiskā pasta paliekas un vai nakts tumsā klusiem soļiem viduslaiku ekspozīcijā neklīst spoks? Lūk, šajā namā Antonijas

ielā 1, kas celts 1879. gadā pēc arhitektūras akadēmiķa Heinriha Šēla projekta, nu jau četrdesmit gadus mājā Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs, viens no savdabīgākajiem Latvijas muzejiem.

Pat visā plašajā pasaulē nemaz nav tik daudz medicīnas vēstures muzeju. Gan tie reizēm lepojas ar vērtīgām vēstures liecībām, taču tematiskajā aplocē ietver tikai kādu noteiktu zemi, laikmetu, disciplīnu, kādu izcilu pagājības darbinieku, bet ne visu medicīnas attīstības gaitu kopumā.

Jā, profesora Paula Stradiņa iecere bija patiešām neprātīgi grandioza — Latvijā, Rīgā, kuras vārds, godīgi atzīstoties, pasaules medicīnas vēstures annāles parādās ne visai bieži, uzskatāmā veidā aptvert visas cilvēces dižos sasniegumus cīņā pret slimībām un nāvi! Profesora mūža pāragrais noslēgums drīz pēc muzeja oficiālas dibināšanas pārtrauca nerimtīgo fantāzijas lidojumu, tālab šodien jājaūtā: vai tas bija reāls mērķis un vai tas ir īstenots? Atbilde ir pietiekami pārlicinoša.

Profesors Pauls Stradiņš (1896–1958) tautā pazīstams kā izcilākais latviešu ārsts. Viņa darbība galvenokārt bija saistīta ar ķirurģiju un onkoloģiju, profesors ievērojami sekmēja Latvijas iedzīvotāju veselības aprūpi, taču pieminēkli sev uzcēla pats — ar muzeju.

Ierose dzima jaunībā, 1925. gadā iepazīstoties ar Džona Hantera slaveno kolekciju Londonā. Muzejam netika žēlots ne laiks, ne personiskie līdzekļi. Otrā pasaules kara laikā, kad Latvijā vairākkārt notika varas pāreja un daudz kas tika postīts un grauts, profesors paš aizliedzīgi vāca un saglāba pagātnes mantojumu. Privātā kolekcija par muzeju kļuva slimnīcā, pēcāk pārvietojās uz jau minēto namu, bet mūsdienās profesora uzsākto turpina simt cilvēku kolektīvs.

Muzejā uzkrāto pagātnes vērtību skaits pieaudzis vairākkārt — krātuvēs atrodas apmēram divsimt tūkstoši vienību: 16. gadsimta Hipokrata, Avicennas, Vezālija izdevumi, Luija Pastēra vizītkarte, Iļjas Mečņikova Nobela prēmijas laureāta medaļa, Ivana Pavlova autogrāfs un daudz kas cits. Protams, aptuveni puse no sakrātā ir saistīta ar medicīnas gaitu Latvijā.

Lai gan muzeja ēka ir četrstāvu, no visām šīm bagātībām ir eksponēti pāris procentu. Telpu šaurība ir raksturīga vai visiem muzejiem, tālab (ja jaunu ēku uzcelt nevar) jāveido filiāles. Paula

Stradiņa muzejam tādu ir trīs: Farmācijas muzejs, kas ierīkots kādā Vecrīgas ēkā, Anatomijas muzejs vecajā anatomikumā, kā arī bērnu ķirurga profesora Aleksandra Bieziņa muzejs viņa atjaunotajā dzimtajā mājā Madonas rajona Sarkaņu pagasta Dilmānos.

Daudzi augsti titulēti ārvalstu apmeklētāji pamatekspozīciju ir nosaukuši par unikālu — unikālu aptverto problēmu diapazona ziņā no pirmcilvēka līdz mūsdienām. Pie tam vērtēta ne tikai medicīnas, bet arī humānisma idejas izaugsmes pārliecinoša atklāsmē. Līdzās ekspozīcijām, kuras veidojis Pauls Stradiņš un kuras saglabātas viņa piemiņai, piemēram, iespaidīgā viduslaiku pilsēta ar klejojošo ārstu, raganas sadedzināšanu un mēra upuru novākšanu, radušās daudzas citas — cauri gadsimtiem līdz pat medicīnai kosmosā. Latvieši lepojas ar savu Latviju, ko jūtam, piemēram, pirmās Latvijas Republikas ekspozīcijā.

Muzejs nav iedomājams bez nopietna pētniecības darba. Apgūstot sakrāto, līdzstrādnieki pēti ne tikai Latvijas, bet arī vispārējās medicīnas vēstures problēmas, publicē grāmatas un ikgadējus rakstu krājumus. Bieži notiek simpoziji un konferences, sekmīgi attīstās starpvalstu sadarbība vairs ne tikai austrumu, bet arī, un it īpaši, — rietumu virzienā.

Kārtības labad viss jāsaliec pa plauktiem. Bijušajā Padomju Savienībā Stradiņa muzejs vienprātīgi bija atzīts par izcilāko sava profila iestādi. Bet pasaulē? Ar gandarījumu varam teikt, ka pasaulē ir trīs visaugstākās atzinības vērti medicīnas vēstures muzeji: viens — Londonā, otrs — Vašingtonā, bet trešais — Rīgā, tepat Latvijā.

Kas penicilīnu atklāja pirms penicilīna?

Nobela prēmiju par penicilīnu un tā terapeitisko īpašību atklāšanu dažādās infekcijas slimībās 1945. gadā saņēma skotu bakteriologs Aleksanders Flemings, angļu bioķīmiķis Ernsts Boriss Čēins un angļu patologs Hovards Volters Florijs. Tas bija viens no lielākajiem atklājumiem

20. gadsimta medicīnā, par ko varam pārliecināties, penicilīnu un tā atvasinājumus sekmīgi lietojot ikdienā. Bet ko pirms laureātiem domāja un darīja citi zinātnieki?

Par antibiotikām vēlāk nosaukto dabas fenomenu (vienu mikroorganismu spēju nomākt citus mikroorganismus) jau 1877. gadā atklāja izcilais franču zinātnieks Luijs Pastērs, bet penicilīnu 1928. gadā — A. Flemings, pētot pelējuma sēni *Penicillium notatum*. No tās 1940. gadā izdevās iegūt antibiotisku vielu penicilīnu tīrā veidā, bet 1941. gadā uzsākt praktisku lietošanu. PSRS penicilīnu pirmā ieguva Zinaida Jerņoljeva 1942. gadā un kopā ar Nikolaju Burdenko to pirmoreiz lietoja 1944. gada beigās Daugavpilī. Par godu šim notikumam Daugavpilī pie agrākās kara hospitāļa ēkas Gogoļa ielā 1/3 1988. gadā atklāta piemiņas plāksne.

Bet izrādās, ka pelējuma sēnes antibiotisko raksturu (mūsdienu izpratnē) pētnieki ir pazinūši gan pirms A. Fleminga, gan pirms L. Pastēra. To apliecina kāds piemērs saistībā ar mums, latviešiem.

Strādājot Tērbatas Veterinārajā institūtā, latviešu zinātnieks profesors Eižens Zemmers (1843–1906) veica eksperimentus ar *Penicillium* sporu atšķaidījumu, ko iešļircināja kakla vēnā diviem kumeļiem. Pārsteigts viņš konstatēja un 1870. gadā (septiņus gadus pirms L. Pastēra) vācu zinātniskajā žurnālā “*Virchow's Archiv*” (tātad ļoti solidā izdevumā) arī rakstīja, ka “dzīvnieki pēc iešļircinājuma kļuva pilnīgi veseli”. Tātad E. Zemmers būtībā tika atklājis vai vismaz konstatējis penicilīna iedarbības efektu! Taču E. Zemmers to nav apzinājis un eksperimentāli vispārinājis, tāpat kā citi zinātnieki — žurnāla lasītāji, kuri šim faktam nepievērsa uzmanību. (Bet varbūt tomēr — L. Pastērs? Tā gan tikai hipotēze.)

Latvijā penicilīnu sāka ražot 1948. gadā.

Kā radās Rīgas balzams?

Nemaz tik vecs, kā dažkārt tiek sensacionāli apgalvots, Rīgas balzams nav. Īpatnējās māla krūkas zāļu uzglabāšanai lietoja jau vairākus gadsimtus pirms Rīgas balzama izgudrošanas, tā ka datējuma precizēšanai tās neder. Kunces jeb Rīgas balzams, kas pilsētas vārdu aiznesis tālu pasaulē, nav minēts ne 1685., ne 1740. gada Rīgas aptieku taksē, lai gan tajā ir nosaukti vairāki desmiti citu vienkāršāka sastāva balzamu. Cik vecs tad ir slavenais dzēriens?

Rīgas zāļu balzama sākotnējo sastāvu ieteicis un tā ražošanu — visticamāk, ap 1740. gadu — uzsācis kāds Ābrams Kunces, kurš, liekas, nemaz nav bijis aptiekārs. Ir zināms, ka Kroņa aptieku no 1727. līdz 1733. gadam vadījis feldšeris Kazimīrs Kunces, taču tā, domājams, ir cita persona. Pilsētas avīzē 1762. gadā ievietota šāda Kunces balzama reklāma: *“Tas noderīgs dažādos gadījumos kā pie drudža, vēdergrauzēm, zobu un galvas sāpēm, locekļu apdedzinājumiem, apsaldējumiem un mežģījumiem, tā arī baltās un sarkanās rozēs, audzēju, indīgu kodumu, baltās rijējūgus, roku un kāju lūzumu gadījumos, īpaši pie slēgtiem, durtiem un kapātiem ievainojumiem. Visbīstamākos ievainojumus tas dziedē piecās, augstākais, sešās dienās.”* Balzamu varēja nopirkt par diviem dālderiem stopā pie Ābrama Kunces sālsnesēja Valta mājā pie Kārļa vārtiem.

Pēc Ābrama Kunces nāves tiesības ražot un tirgot balzamu saglabāja viņa ģimene. Bet tad Rīgas krievu tirgotājs Semjons Ļeļuhins, neviename neprasot atļauju, ierīkoja balzama fabriku un guva krietnu peļņu, kas vietējos aptiekāros izraisīja spēju neapmierinātību. Konflikts ilga no 1789. līdz 1807. gadam, ik pa laikam vienai vai otrai pusei gūstot pārsvaru un ķīviņā pabalstu meklējot augstākās varas iestādēs Pēterburgā, Iekšlietu ministrijā, Medicīnas departamentā, Senātā un pat pie pašas ķeizarienes Katrīnas II. Galu galā Ļeļuhins ieguva tiesības Kunces balzamu tirgot Krievijā un ārzemēs, bet astoņi Rīgas aptiekāri — atļauju to darīt tepat uz vietas, apzīmogojot pudeles ar personiskiem zīmogiem, kas īsto Kunces balzamu ļautu atšķirt no daudziem viltojumiem.

Rīgas balzama etiķete 19. gs. otrajā pusē

Rīgas balzama recepte tradicionāli tika turēta slepenībā, taču jādoma, ka tā sastāvs bija vienkāršāks nekā vēlāk ražotajam. Turklāt līdz 19. gadsimta otrai pusei nekur nav sastopama norāde par Rīgas **melno** balzamu.

Laikam pirmais šo miklu, proti, balzama sastāvu, centies atminēt pazīstamais krievu farmakologs Aleksandrs Ņeļubins 1842. gadā Pēterburgā publicētajā “Slepeno, specifisko, universālo un patentēto ārstniecības līdzekļu dispensatorijā”. Tajā sniegta Rīgas **baltā** jeb Kunces balzama recepte divās daļās.

Pirmās daļas sastāvā ietilpst krūzmētra, salvija, majorāns, māršils,

vērmeles, kā arī sarkano rožu un lavandas ziedi, dižzirdzenes sakne un spirts. Ja šādam destilātam pievieno safrāna vai ingvera tinktūru, tad iegūst Rīgas **dzeltēno** balzamu.

Otra daļa ir sarežģītāka, tajā minēti ālantes, dižzirdzenes, genciānas, retēja, kalmju, vijolišu, lakricas, baldriāna, lupstāju sakneņi un saknes, fenheļa augļi, paegļu čiekurogas, bērzu pumpuri, kumelišu ziedi, melisas un piparmētru lapas, safrāns un spirts. Norādīts, ka *“šo balzamu lieto iekšķīgi parastā degvīna vietā, taču biežāk lieto ārīgi kopā ar etiķi kompreses veidā pie sasitumiem, izmežģījumiem, sadragājumiem un citām ārīgām slimībām”*.

Pēc 1860. gada, kad Rīgas balzams ieguva pirmo medaļu tirdzniecības izstādē Pēterburgā (tagad medaļu skaits pārsniedz 30), aptiekās tas manīts aizvien retāk, līdz galīgi pārvietojies uz citām tirdzniecības iestādēm un tad arī kļuvis par melno balzamu. Klāt nākuši vieni, zuduši citi ingredientī (aptuveni 25). Rīgas melnā balzama ražošanas tehnoloģiju 20. gadsimta sākumā jau pilnveidojuši populāro restorānu “Oto Švarcs” un “Romas pagrabs” speciālisti, bet mūsdienās miljonos litru to producē ražošanas apvienība “Latvijas balzams”.

Kā radusies mūsu darba himna?

Svinīgos brīžos bieži dziedam “Nevis slinkojot un pūstot”, bet retais zina, kā šī dziesma tapusi. Tās teksts pirmo reizi iespiests 1860. gadā Igaunijā, Tērbatā, rakstu krājuma “Sēta, daba un pasaule” pirmajā grāmatā Jura Alunāna ievadraksta “Cienījami lasītāji” sākumā kā paša autora sacerēts. Bet 1867. gadā, trīs gadus pēc rakstnieka nāves, viņa brālis Heinrihs Alunāns Rīgā laida klajā “Dziesmiņu” otro — papildināto izdevumu (pirmizdevums 1856. gadā), un tajā dzejolim likts virsraksts “Dziesma, no čehu valodas ņemta”. Tātad tas bijis tulkojums. Pēc desmit gadiem tekstu komponēja Andrejs Jurjāns, un dziesma ātri kļuva populāra. Kad krievu carisma laikā aizliedza Baumaņu Kārļa “Dievs, svētī Latviju!”, himnas vietā dziedāja “Nevis slinkojot un pūstot”.

Bet kas ir oriģinālteksta autors? To divdesmito gadu beigās ar čehu zinātnieka J. Zubatija un ģenerālkonsula E. Krasta palīdzību noskaidroja literatūrvēsturnieks Alfrēds Goba, J. Alunāna Kopotu rakstu sastādītājs. Dzejolis ietilpst čehu dzejnieka un folklorista, nacionālās atmodas kustības darbinieka Františka Ladislava Čelakovska (1799–1852) grāmatā “Simtlapainā roze” (1840). Nav zināms, no kuras valodas (čehu, krievu, vācu?) to atdzejojis J. Alunāns.

Dzejoļa burtiskais tulkojums ir šāds:

*Ne liekuļotā centībā guļot,
Radisies garam barība;
Kluss un kopīgs darbs
Dos dzimtenei slavu.*

*Ja ikviens tik zemē sētu
Vienu graudu veselu,
Ātri tad, mans Krasoslav,
Tukšajā sētā būtu daudz labības.*

*Bet kas putinās liekā greznībā,
Nes uz tirgu kurvī pelavu —
Laika vējš gan aizpūtīs
Viņu un viņa cerības.*

Krasoslavs ir Čelakovska draugs, dzejnieks un kritiķis, jurists Jozefs Krasoslavs Hmeļenskis. Viņa vārdu Alunāns nav saglabājis, tātad dzejolis uzskatāms par lokalizētu, t.i., Latvijas apstākļiem piemērotu tulkojumu.

A. Goba 1928. gadā rakstīja, ka šur tur dziedot vēl ceturto pantu:

*Augsim lieli, augsim lieli,
Būsim sveiki, veseli!
Uzdzerami, uzdziedami
Augstu laimi Latvijai!*

Tas ir Ausekļa rakstīts pants, kas vēlāk folklorizējies šādi:

Augsim lieli, augsim stipri,

Būsim sveiki, veseli!

Uzdziedāsim, uzdziedāsim

Augstu laimi Latvijai!

Alunāna–Čelakovska–Ausekļa–Jurjāna dziesma padomju okupācijas laikā bija aizliegta, un mūsu nacionālpatriotiskā darba himna kļuva par Trešās atmodas simbolu.

Ulmanis pret Niedri — vai likteņa pirksts?

Latvijas valsts sākumā par varu sacentās agronoms Kārlis Ulmanis, kurš kopš neatkarības nodibināšanas 1918. gada 18. novembrī bija Ministru prezidents, un mācītājs un rakstnieks Andrievs Niedra, kurš vācu militāristu puča rezultātā 1919. gada aprīlī kļuva par otra Ministru kabineta vadītāju. A. Niedra pauda viedokli, ka boļševikus no Latvijas varēs padzīt, tikai cīnoties kopā ar vācu karaspēku.

To uzskatīja par nodevību. 1924. gadā Niedru sāka tiesāt, piesprieda trīs gadus cietumsoda. 1926. gada Lieldienās Valsts prezidents Jānis Čakste Niedru apžēloja, tomēr no Latvijas viņš tika izraidīts. A. Niedra strādāja par mācītāju Vācijā, Mušakenā.

Pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma, kad K. Ulmanis sāka vienpersonīgi pārvaldīt valsti, viņš savu bijušo konkurentu īpaši atcerējās. “.. autoritārā režīma laikā Niedru svītroja no skolu programmām. Niedru nedrīkstēja minēt koncerta programmās, kur dziedāja dziesmas ar viņa tekstiem” (trīmdas literatūras kritiķis Jānis Rudzītis). Aizliedza izplatīt viņa grāmatu “Tautas nodevēja atmiņas”(I — 1923, II — 1924). Latviešu konversācijas vārdnīcā — tās 15. sējumā (1937) — stāstīts gan par rakstnieci Aīdu Niedru, gan par operdziedātāju Jāni Niedru, bet par izcilo rakstnieku — romāna “Līduma dūmos” autoru Andrievu Niedru nav ne rindīņas.

Vēlāk 1939. gada biogrāfiskajā vārdnīcā “Es viņu pazīstu” šķirklis “Niedra Andrievs, rakstnieks un mācītājs” tika pieļauts, taču K. Ulmanis šajā biogrāfijā ierakstīja savu vērtējumu: “1919 [gadā] pārgājis neatkarīgās Pagaidu valdības pretinieku pusē un izsludināts ārpus likuma.”

Padomju Savienības iebrukums Latvijā pārtrauca Latviešu konversācijas vārdnīcas pēdējā sējuma iespēšanu — un tādējādi K. Ulmaņa biogrāfijas šajā izdevumā nav.

Vācu okupācijas laikā, 1942. gada aprīlī, A. Niedra no Vācijas trimdas atgriezās Latvijā un 25. septembrī Rīgā nomira (apbedīts Meža kapos).

K. Ulmanim liktenis lēma doties pretējā virzienā — čekisti viņu 1940. gada jūlijā pārvietoja uz Stavropoli, Ziemeļkaukāzu, 1941. gada augustā apcietināja otrreiz. K. Ulmanis nomira dažas dienas agrāk nekā A. Niedra — 1942. gada 20. septembrī Krasnovodskas cietumā Turkmēnijā. Viņa kapa vieta joprojām nav zināma, un cerība pārvest pīšļus uz dzimteni ir visai niecīga.

Andrieva Niedras rokraksts

Tas mūsu cilv. novēlts,
Tā cilv. pafēt cilv
Kas vienmēr savs cilv. es
Un savam cilv. tie.
Andr. Niedra.

Kādi bijuši Raiņa "Jāzepa" ceļi?

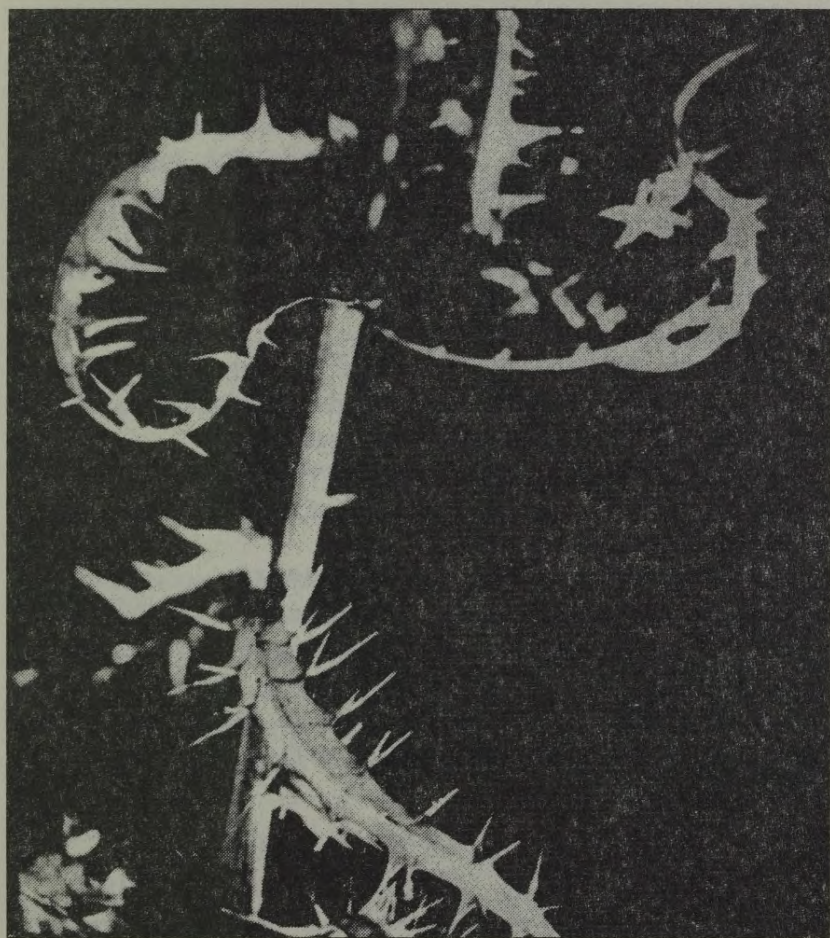
Atšķirībā no vairākām citām lugām, kas tika rakstītas ātri (dažos mēnešos), "Jāzeps un viņa brāļi" Rainim bija grūti iznēsājams garīgais bērns. Iecere izmantot šo Bībeles leģendu radās jau 1906. gadā, bet nopietnāka rakstīšana sākās 1909. gadā. Taču bija vairāki pārtraukumi — trimdā Kastaņolā tapa citas lugas, piemēram, "Zelta zirgs" (1909) "pāršķēla pušu Jūda skatu IV cēlienā" (Raiņa piezīme), tad vēl lugas "Indulis un Ārija" (1912) un "Pūt, vējiņi!" (1913), kā arī dzejoļu krājums "Gals un sākums" (1912). "Jāzepa" tapšana bija saraustīta arī tādējādi, ka Rainis šo lugu rakstīja nevis secīgi, bet reizē strādājot pie vairākiem cēlieniem.

Darbu pie traģēdijas piecos cēlienos Rainis pabeidza tikai 1914. gada vidū. Talkā — kā jau nereti — nāca Aspazija, kas apņēmas pārāk izstiepto lugu saīsināt.

Preses lasītāji jauno darbu varēja saņemt nepilnīgi, pa gabaliem. Cariskā cenzūra aizliedza "Jāzepu" izrādīšanai — Bībeles sižeta dēļ. Likteņveserītis sita un sita.

Nāca Pirmais pasaules karš, citi vēsturiski notikumi, un luga grāmatā varēja parādīties tikai 1919. gada rudenī, diemžēl bez otrā cēliena Dinas skata ("rokkraksts pa kara laiku bija dažkārt maldīgs"), pilns teksts iznāca 1920. gadā. Tad nu 17. novembrī, dienu pirms otriem valsts dibināšanas svētkiem, notika pirmizrāde Latvijas Nacionālajā teātrī. Alekša Mierlauka režijā titullomu sākumā pārmaiņus spēlēja Alfreds Amtmanis-Briedītis un jauniņais Jānis Ģermanis (vēlāk — pats režisors un Teodors Lācis), un "Jāzeps" līdz 1933. gadam piedzīvoja rekordskaitli — 119 izrādes.

"Jāzepu un viņa brāļus" 1926.–1933. gadā iestudēja teātri Liepājā, Vecmilgrāvī (Rīgā), Daugavpilī, Jelgavā, Valmierā. 1933. gadā traģēdiju rādīja Dailes teātris (Jāzepa lomā režisors Eduards Smilģis), 1956. gadā — vēlreiz Latvijas Nacionālais teātris (tolaik pārdēvēts par Akadēmisko drāmas teātri) A. Amtmaņa-Briediņa režijā (titullomā Žanis Katlavs vai Jūlijs Bebrišs, kā arī abi vienā izrādē — viens Jāzepu jaunībā,

Juris Krieviņš. "Ērkšķu vainags". (No fotoalbuma "Septiņos lokos". Pēc tautas dzejnieka Raiņa daiļrades motīviem)

otrs — Ēģiptē), 1981. gadā — vēlreiz Dailes teātris (režisors Arnolds Liniņš, Jāzeps — Jānis Paukštello, Pēteris Gaudiņš, Varis Vētra).

Divas reizes "Jāzeps" komponēts, bet rampas gaismā tas nevienu reizi nav izskanējis. 1935. gadā skaņu rakstu izveidoja Olīvs Mētra. Ap šo laiku partitūru sāka rakstīt Padomju Savienībā dzīvojošais Nilss Grīnfelds, kas izmantoja Jāņa Straujāna tulkojumu krievu valodā (1942. gadā Vilis Lācis dienasgrāmatā atzīmējis, ka opera esot gatava).

Minētais “Jāzeps” tulkojums, kas tapa Itālijā, bija paredzēts izrādēm Petrogradā 1915.–16. gada sezonā, taču netika iestudēts un iespiedumā parādījās tikai 1935. gadā Maskavā–Ļeņingradā.

1921. gadā “Jāzeps un viņa brāļi” iznāca vācu valodā — diezgan brīvā Aspazijas tulkojumā (Anša Gulbja apgādībā, luga iespiesta Leipcigā). No šī tulkojuma “Jāzepu” angļu valodā atveidoja rakstniece Greisa Risa. 1924. gadā izdotajai grāmatai bija mainīts virsraksts — “Jēkaba dēli” (Londonā jau esot viena luga “Jāzeps un viņa brāļi”, Raiņa piedāvātais variants bija — “Jāzeps Ēģiptē”). 1925. gadā notika izrāde Londonā, Jaunajā Skalas teātrī.

1925. gadā Rainis rakstīja, ka “Jāzeps” no angļu teksta tulkots arī somu un čehu valodā, ka “pieteikti ir tulkojumi ungāru, franču, itāļu un zviedru valodā”. 1928. gadā lugu izdeva Igaunijā.

1981. gadā Rīgā iznāca “Jāzepa un viņa brāļu” zinātniskais iespiedums — Raiņa Kopotu rakstu 11. sējumā, ko sagatavoja un komentēja Viktors Hausmanis.

Rainis lugā pauda arī savas jūtas pret apkārtējiem cilvēkiem, kuri viņam darīja pāri (Pēteris Stučka, Janis Jansons u.c.), kļuva pat par nodevējiem. Par šo problēmu romānu “Rainis un viņa brāļi” uzrakstījis krievu prozaīķis Roalds Dobrovenskis. Viņš ar dzīvesbiedri Veltu Kaltiņu dzīvo Rīgā, Dīķu ielā, kura bija arī Raiņa un Aspazijas mājvieta pēc atgriešanās no trimdas 1920. gadā.

Par ko Latviešu konversācijas vārdnīcai rakstīja Andrejs Upītis?

Rakstnieks un zinātnieks Andrejs Upītis oficiāli mācījies tikai pagastskolā (Skrīveros, 1888–1894), taču bija tik rosīgs pašmācībnieks, ka 1927. gadā (50 gadu vecumā) kļuva par enciklopēdistu un 1946. gadā — pat par ieceltu akadēmiķi.

1927. gadā Ansis Gulbis sāka izdot “Latviešu konversācijas vārdnīcu” rakstnieka Arveda Švābes, juristu docentu Aleksandra

A. Upītis sniedza ziņas par amerikāņu, angļu, arābu, armēņu, Austrijas vācu, baltkrievu, baroka, Beļģijas, franču, buginēziešu, bulgāru, čehu, dāņu, gruzīnu (grūziešu), holandiešu, indiešu, indu, īru, japāņu, Kanādas franču, katalāniešu, krusta karu literatūru. Viņa redzeslokā bija arī Bairons, Balzaks, Belijs, Beļinskis, Beranžē, Bjernsons, Bloks, Bodlērs, Brandess, Brjusovs, Čehovs, Čerņisevskis, Dikenss, Dimā, Dostojevskis, Franss, Gogolis, Goldoni, Gonkūri, Gorkijs, Hamsuns, Hauptmanis, Heine, Hercens, Igo, Kalderons, Kleists, Koroļenko, Krilovs, Lafontēns, Lāgerlēva. Ir atsevišķām grāmatām veltīti šķirklī ("Anna Kareņina", "Bovarī kundze", "Hamlets"). Upītis stāstīja par romānu grupām (avantūras, dēku, detektīvais, eksperimentālais, ģimenes, izglītības romāns), par dažādiem literatūras jautājumiem (arhaizms, atskaņa, dadaizms, dialogs, ekspresionisms, erotisms, fantastika, formālā metode literatūras zinātnē, futūrisms, jūras dzeja un stāsts, komiskais eps u.c.).

No vairāk nekā simt latviešu rakstniekiem, kuri pieminēti vai vērtēti Upīša rakstos Latviešu konversācijas vārdnīcā, visvairāk atkārtojas šādi vārdi: Rainis, Aspazija, Plūdons, Brigadere, Upītis, Blaumanis, Jaunsudrabiņš, Andrievs Niedra, Saulietis, Akuraters, Skalbe.

Daži A. Upīša vērtējumi no "Drāmas vēstures, latviešu": "1905 plašu tautas masu atsvabināšanās tieksmes izteic romantiski revolucionārā d. (Raina "Uguns un nakts" 1905 un "Zelta zirgs" 1910; Aspazijas "Sidraba šķidrums" 1905), kam bij ne vien labi skatuves panākumi, bet arī netieša nozīme brīvības cīņās" (3. sējums, 5853. sleja).

No "Fantāzijas dzejā": "Ārkārtīgi bagāta fantāzija redzama arī Kārļa Skalbes dzejā un pasakās, kur viss stāsts un dzejiskais tēlojums risinās nepārtrauktā krāsainu lirisku gleznu virknē" (5. s., 8295. sl.).

No "Intelektuālās (arī domu) dzejas": "Viens no raksturīgākiem un lielākiem i—ās dzejas priekšstāvjiem ne vien latv., bet visas pasaules literatūrā ir Rainis" (7. s., 12951. sl.).

LKV iznāca tikai līdz 21. sējumam (1940), tajā burta "u" vēl nebija, līdz ar to pats Upītis palika ārpusē. "Grāmatu drauga" izdotās "Latvju mazās enciklopēdijas" 18. sējumā (iznāca pēc 1935. gada) ievietota Upīša biogrāfija, fotoattēls un novērtējums.

Cik Gulbju latviešu rakstniecībā?

Pirmais ir **Ansis Gulbis** (1873–1936), kurš piedzima Smārdes muižā un 1892. gadā “Baltijas Vēstnesī” publicēja stāstu “Divi Jāņa vakari” (paraksts: Gulbju Ansis).

Viņam iznāca septiņi romāni (1920–1934), piecas lugas (1919–1933), viens stāstu krājums (1923). Padomju laikā aizliedza vairākas Gulbja grāmatas. Biogrāfiskais romāns “Zigfrīds” trimdā izdots patvaļīgi pārstrādātā veidā “Zigfrīds Meierovics” (1959). Romāns “Jaunā valsts” iespiests arī krievu valodā (1933). A. Gulbis iesāka, bet nepabeidza izdot savus Kopotus rakstus desmit sējumos (iznāca trīs, 1937–1938). Viņš bija izcils izdevējs, kurš laida klajā ap divtūkstoš grāmatu, tostarp daudz Kopotu rakstu.

Otrs — **Jānis Gulbis** (istajā vārdā Jānis Bullis, arī Bulle; 1885.g. Jelgavā — 1917.g. Kislovodskā), kuram pirmā publikācija bija Bostonā avīzē “Amerikānietis” (1905). Viņam iznāca četras dzejoļu (1906–1912) un trīs stāstu (1910, 1926) grāmatas.

Trešais — **M.** [elnaiss?] Gulbis. Ar šādu parakstu 1906. gada “Rīgas Apskatā” iespiesti daži dzejoļi. Bibliogrāfs Augusts Ģinters uzrādīja, ka tas varētu būt Fr. Švāns. 1908. gadā Jelgavā iznāca M. Gulbja dzejoļu krājums “Sarkanā blāzma” J. Gulbja izdevumā.

Ceturtais — **Eduards Gulbis** (1887.g. Tumes pag. — 1977.g. Čikāgā). 1908. gada presē ievietoja stāstus. Līdz 1920. gadam publicējās ar īsto vārdu, pēc tam ar segvārdu Edgars Ardenss. Izdeva četrus romānus (1924–1966), vienu stāstu krājumu (1967). 1944. gadā emigrēja.

Piektais — **G. Gulbis**, kurš paša apgādā izdeva kopā ar Melno Alksni sarakstīto lugu “Kam vara, kam viltus” (1908) — “iz senatora Manaseina revīzijas laikiem”. Šo darbu cara laikā konfiscēja.

Ilgāku laiku jauni Gulbji literatūrā neienāca. 1920. gadā ar dzejoli “Rotaļa” parādījās sestais — **Fridrihs Gulbis** (1894.g. Durbē — 1951.g. Rīgā), kurš kļuva par piecu dzejoļu krājumu (1929–1942) autoru. Rakstīja lugas un stāstus, arī humoreskas. Lietoja segvārdus Don Federico, Orions, Jukums Svilpe. Vairāki darbi palikuši rokrakstā, jo pēc Otrā pasaules kara F. Gulbis npublicējās.

Sekoja divi maznozīmīgi Gulbji. Septītais — **Pēteris Gulbis** — 1923. gadā izdeva Ziemassvētku stāstu “Kāpēc Dzidriņai sirsnīga sāpēja”. Pēteris Gulbis, liekas, bija reliģiskā mēnešraksta “Klusā Brīdī” redaktors (1892–1941). Astotā — **Helēna Gulbis** (dzimusi Kraupe, mirusi 1980. gadā) — 1925. gadā izdevusi ludziņu bērniem “Ziemassvētku naktī”, rakstījusi arī stāstus.

Devītais — **Frīcis Jānis Gulbis** (1908.g. Džūkstē — 1940.g. Vandzenes pag.), kurš dažus darbus iespieda ar īsto vārdu, bet visvairāk ar pseidonīmiem Jānis Trimda (1927–1935) un Vilis Veldre (1935–1940). Bija vēl segvārdi Dailonis (dzejas pirmiespiedums 1924. gadā), Hanno, Vive u.c. Izdoti trīs viņa dzejoļu krājumi (1933–1941), divi romāni (1937, 1938), piecas tēlojumu un aprakstu grāmatas (1937–1939).

Desmitais — **Alberts Gulbis** (1892.g. Dobelē — 1983.g. Rīgā), kuram 1935. gadā žurnālā “Dzimtene un Pasaule” ievietots vēsturiskais stāsts “Gaidis” (grāmatā — 1938). Plašāk kļuva pazīstams pēc daudziem gadiem — ar senvēsturei veltītām sešām prozas grāmatām (1967–1978). Viņa dzīvesbiedre bija Helēna Gulbe (sk. 8. Gulbi).

1944. gada 16. jūnijā laikrakstā “Tēvija” tika iespiests H. Gulbja dzejolis “Dziļi vientuļā mežā”, 1957. gadā žurnālā “Zvaigzne” — Jāņa Pilāga stāsts “Bombejas meitene”. Tie ir vienpadsmitā — **Harija Gulbja** (dzimis 1926. gadā Dobelē) darbi. Viņš ir daudzu lugu (pirmā pirmizrāde notika 1959. gadā Ventpilī) un divu romānu (1976, 1983) autors, kurš tulkots bulgāru, igauņu, krievu, lietuviešu, poļu valodā.

Divpadsmitais — **Alfreds Gulbis** (dzimis 1913. gadā), Vācijā izdevis tēlojumu krājumu (1947) un Venecuēlā “Bērnu Ziemassvētku uzvedumus” (1962). Strādājis Venecuēlā par luteriešu mācītāju.

Jānis Gulbītis (dzimis 1916. gadā Kalugā, publicējas ar īsto vārdu un segvārdu Jānis Viesiens) tāpat piepulcējams Gulbjiem un būtu skaitā trīspadsmitais. Viņa lugas trimdā izrādītas kopš 1952. gada. 1981. gadā viņš bija Harija Gulbja komēdijas “Silta, jauka ausainīte” režisors. Izdevis dzejoļu krājumu (1968). Dzīvo Zviedrijā.

Četrpadsmitais — **Vitauts Gulbis** (dzimis 1928. gadā Balvos). Izdevis stāstu krājumu un divus romānus (1970–1979) ar segvārdu Jānis Rasa; publicējies kopš 1967. gada.

Gandrīz tikai kungi un kungi! Bet ir vēl viena dāma — **Lolita Gulbe** (dzimusi Roze, 1931. gadā Jelgavā). Viņas pirmā publikācija — dzejolis — bija 1944. gada janvārī avīzē “Zemgale” — ar L. Rozes vārdu. Drīz pēc tam sākās emigrācija. L. Gulbe izdevusi trīs dzejoļu grāmatas (1981—1997, jaunākā — Latvijā). Dzīvo Kanādā.

Tātad ir piecpadsmit Gulbju, kuriem izdotas grāmatas. Vairāki ir zemgalieši; viņiem visvairāk grāmatu iznākušas trīsdesmitajos gados.

Kas ir Aleksandrs Grīns?

Ir divi Aleksandri Grīni — krievu rakstnieks (īstajā uzvārdā — Griņevskis, 1880–1932), romantisko “Sārto buru” autors, un latviešu rakstnieks (īstajā vārdā Jēkabs, dzimis Biržu pagastā, 1895–1941). Pa laikam viņus jauc, lai gan biogrāfijas un darbi ir pavisam atšķirīgi. Krievu rakstnieku vajāja cara varasvīri, latviešu rakstnieks kļuva par boļševiku upuri Krievijā (viņu, Latvijas armijas kapteini, cietumā nošāva).

Latviešu A. Grīns ir dvīņubērns. Brālis Mārtiņš mira agrā bērnībā.

A. Grīns ir rakstnieka Jāņa Grīna (1890–1966) brālis, un viņu darbus dažkārt grūti atšķirt. Divdesmito gadu sākumā abi strādāja “Latvijas Kareivja” redakcijā un rakstus šajā avīzē reizumis iespieda ar šifriem G. un Gr. Erotisko, humoristisko žurnālu “Vecpuišis” A. Grīns sākumā (1925. gadā) izdeva un rediģēja ar parakstu J. Grīns. Varēja arī domāt, ka to darīja vecākais brālis Jānis, un 2. numurā parādījās paraksts: Jēkabs Grīns.

A. Grīns ir Homo Grisenbergensis. Ar šādu segvārdu viņš publicēja feļtonus, kā arī humoristisku prozas grāmatiņu “Vadonis skuķkopībā” (1925). Iznāca gan tikai tās pirmā daļa “Apcelšanas pamati”, kuru “sievietēm lasīt stingri aizliegts”.

A. Grīns ir arī Skribanovics — feļtonu autors avīzē “Latvis” 1928. gadā.

A. Grīns slēpās vēl citādi. Enciklopēdiskās grāmatas “Pasaules vēsture” (1–4, 1929–1931), “Kultūras un tikumu vēsture” (1–2, 1931)

iznāca "Aleksandra Grīna redakcijā". Īstenībā viņš ir šo (protams, kompilatīvo darbu autors. Tie ietilpst A. Grīna Kopotu rakstu "Dvēseļu puteņi" divdesmit sējumu izdevumā, kas aizsākās 1994. gadā (izdevējfirma "Sigma").

A. Grīns ir vairāku klasisku stāstu un dažu lugu, populārā latviešu strēlniekiem veltītā romāna "Dvēseļu putenis" (1933–1934), vairāku citu romānu radītājs (vēsturiskais romāns "Debesu ugunis" palicis tikai periodikā).

A. Grīns ir nacionālpolitisks publicists.

1996. gadā lasītāju aptaujā "33 iecienītākās (nepieciešamākās) grāmatas" 5. vietā bija A. Grīna "Dvēseļu putenis" un 23. vietā — viņa "Pasaules vēsture".

Kas un kāpēc aizliedza izrādi "Mālu Ansis"?

1937. gada rudenī Eriks Ādamsons pabeidza rakstīt traģikomēdiju "Mālu Ansis", un

1938. gada 7. maijā to sāka izrādīt Latvijas Nacionālais teātris (režisors J. Lejiņš, dekorators Ā. Vinklers, aktieri R. Baltaisvilks, O. Lejaskalne, J. Osis, L. Špilberga, A. Videnieks u.c.). Bet pavisam drīz (pēc pāris izrādēm) lika šo lugu noņemt no repertuāra. Kāpēc?

Ādamsona nekrologā teikts, ka lugu aizliegusi "latviešu nacionālā buržuāzija" ("Literatūra un Māksla", 1946. gada 8. marts). Literatūras kritiķis Jānis Rudzītis atcerējās: "„kāds denunciantis aiz tīšas atriebības bija ziņojis valsts iestādēm, ka šai lugā esot kariķēts Kārlis Ulmanis. Tā nebija taisnība, bet lugai vajadzēja pazust" ("Jaunā Gaita", 1962, 38. nr., 191. lpp.). Vēl konkrētāks bija literatūrvēsturnieks un rakstnieks Pēteris Ērmanis, kurš atcerējās, ka pirms "Mālu Anša" pirmizrādes Nacionālā teātra direktors bija atlaidis no darba teātra pirmo dramaturgu Voldemāru Zonbergu (1939. gadā viņš pārdēvējās par Sauleskalnu): "„jādomā, — tas bija atlaistais dramaturgs, kas izplatīja

baumas: Ādamsona lugas virsrakstā taču esot visi tie paši burti, kas vārdā Ulmanis” (grāmata “Smeldzīgais smaids”, 1958, 319. lpp.).

Teātra direktors Jānis Grīns atcerējās: “.. radās insinuatori, un paklīda baumas, ka teātrī rādot lugu, kas esot aizplīvurota satīra par Kārli Ulmani. Pats Ulmanis nelikās zinīs, bet viens otrs no viņa “galma” stipri interesējās: bija nākuši īpaši interesenti izrādī skatīt ļoti siltajā pavasara laikā — vai tur kas alegorisks ir vai nav. Izglītības ministrs prof. A. Tentelis pieprasīja lugas eksemplāru (tā nebija iespiesta). Izsaucis mani pie sevis, viņš šķīstīja burtnīcu mašīnrakstā un teica:

“Jā, es to gabalu izlasīju, tad pārļāsīju un vēlreiz pāršķīstīju, — tur nekā tāda nav. Bet labāk gan noņemt no repertuāra.”

“Ministra kungs, sezona tikpat kā galā. Vēl esam likuši “Mālu Ansi” vienu reizi repertuārā.”

“Nē, labāk nespēlējiet vairs, izrādīet šai noliktā dienā ko citu.” (“Redaktora atmiņas”, 1968, 215. lpp.)

Kādreiz vēlāk autoram draudzīgais Grīns saņēma tiešu atbildi no paša Ādamsona: nē, Ulmanis lugā nebija domāts. To pašu apliecināja rakstnieka māsa Lilija.

Lugas galvenā persona ir būvuzņēmējs Ansis Tirzbanurts (šo savādo uzvārdu autors atradis kādā avīzē godalgoto lauksaimnieku sarakstā). Mālu Ansis ir viņa iesauka, kuru viņš pats nebūt neuztver kā peļamvārdu. Tirzbanurtam ir četrdesmit gadi, viņš ir precējies; viņš ir lielīgs, rupjš, bezgaumīgs. Kāda gan te līdzība ar Valsts un Ministru prezidentu? Represijas sākās no muļķīgas denunciācijas, kas izmantoja vienīgi nejaušu burtu sakritību (divi *ā* un *s* gan šai “vizītkaršu miklā” paliek pāri). Steigā presē parādījās tikai dažas recenzijas (Paula Jēgere–Freimane, Alfonss Francis, Kārlis Strauts), no teātra tika atlaists otrs dramaturgs rakstnieks Jūlijs Roze, un troksnis aplkusa.

1940. gadā, tūlī pēc sarkanarmijas iebrukuma Latvijā, lugu “Mālu Ansis” gribēja iestudēt Eduards Smilģis Dailes teātrī. Neatļāva. To pašu darīt viņš gribēja arī vācu okupācijas laikā. Nodoms nepiepildījās.

Plašāka sabiedrība “Mālu Ansi” dabūja iepazīt tikai 1957. gadā E. Ādamsona “Izlasē” (izd. Rīgā). 1960. gadā to publicēja Stokholmā — “Daugavas” izdoto Rakstu pirmajā sējumā. 1958. gadā lugu izrādīja Poligrāfiķu centrālais klubs, tā bija jaunā režisora Oļģerta Krodera debija.

Kāpēc un kā pazuda Vilis Veldre?

Biogrāfiju grāmatā “Latviešu literatūras darbinieki” (1965) droši apgalvots, ka Vilis Veldre miris 1940. gada 21. novembrī, bet krājumā “Latviešu rakstniecība biogrāfijās” (1992) uzradušies divi jautājumi: “1940.17.IX ? Vandzenē”, “pazudis bez vēsts (domājams, izdarījis pašnāvību)”.

1930. gadā jaunais dzejnieks Jānis Trimda (tāds bija Friča Jāņa Gulbja pirmais pastāvīgais segvārds) pārdzīvoja depresiju — vēl dzīvā atmiņā bija Raiņa nāve, kad pēkšņi jūlijā no dzīves aizgāja dzejnieks Jānis Ziemeļnieks. Veldre sievai sacīja: “Ja kādreiz iešu to ceļu, kuru gāja Ziemeļnieks, tad gan to izdarīšu pavisam citādi — pazudīšu bez pēdām...” Dzejoļos izteiktas domas par pašnāvību (“Pesimisms”, “Cik labi būtu...”).

Literatūrā viņam bija labi sasniegumi un arī atsauksmes — iznāca divi dzejoļu krājumi (“Vaļsirdība”, 1933, “Prieks”, 1938), divi romāni (“Dižmuiža”, 1937, “Dēli un meitas”, 1938), divas tēlojumu un aprakstu grāmatas. Un tomēr 1938. gada septembrī draugam Edmundam Zirnītim pie Tumšezera viņš sacīja: “Vai nebūtu interesanti pazust bez pēdām: iebraukt ar laivu ezerā, piesiet sev akmeni un ielēkt bezdibēnī, un neviens nevarētu vairs sameklēt.” Kāpēc gan tā runāt?

1939. gada rudenī V. Veldre pārcirta kādu samilzušos mezglu — izšķīrās no sievas, pie viņas atstādams abas meitas — Taigu un Aiju. Radās jauna mīlestība, bet iecerētās vandenieces vecāki laulībām ar dzejnieku (nenopietna profesija!) nepiekrīta (“Jau ļaudis klieudz, jau draugi māj — man esot tevi jāatstāj”).

1940. gada maijā vai jūnijā sākumā Veldre iesniedza Valtera un Rapas apgādam mīlas liriskas grāmatu “Saulē rasā”. Rakstīja romānu “Taisnības mantinieki”. Vasarā vajadzētu iznākt stāstu grāmatai “Mirkļi un mūži”.

Bet Latvijā iebruka Sarkanā armija un sarkanā vara. Sākumā daļai inteliģences bija kādas cerības par darbošanos. Kaut arī “pasaule

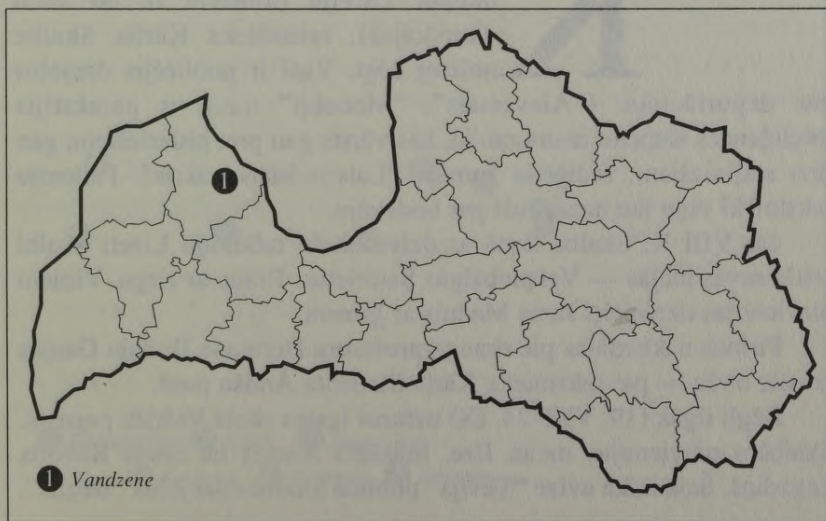
smaga un liela", Veldre gribēja publicēties, taču preses un rakstnieku jautājumu kārtotājs Veldres bijušais draugs Arvīds Grigulis viņu atraidīja: "Cik reižu tad tu domā mainīt savu vārdu?" Jānis Trimda bija sociāldemokrāts, Vilis Veldre — Ulmaņa iekārtas atzinējs un cildinātājs. Cits padomju varas kalps — Ādolfs Talcis — skarbi teicis: "Nu, tagad tu laikam sauksies par Ivanu Sirpi." Tāpat kopā sanāca divi atraidījumi — mīlestībā un radošajā darbā. Dzejnieks bija satriekts.

1940. gada 17. septembrī savās mājās Vandzenes pagasta Silenes Kalējos Vilis Veldre uzrakstīja vēstulīti mātai Annai: "Esmu kļuvis dzīvei nederīgs. Aizeju. Bet nemeklē mani velti, jo manu kapa vietu neviens nekad neatradīs."

Par V. Veldres pazušanu (nāvi) izteikti vairāki minējumi.

1. Noslicinājies Nogales (vai kādā citā?) ezerā pāris kilometru attālumā no savām mājām, kurās bija atstājis naudu, dokumentus, visas drēbes, pat brilles. Šim ezeram ir dubultdibens, tāpēc meklētāji neko nevarēja atrast.

2. Kārlis Fimbers 1969. gadā atmiņās (nav publicētas, Ilgoņa Bērsone arhīvā) raksta: "Vilis Veldre atzina par prātīgāku noslicināties jūrā. Kurzemes piekrastē bija izskalots liķis, kura kabatās atrada dokumentus uz Friča Gaiļa vārda."

3. Noslicinājies Daugavā, Rīgā.

4. Emigrējies uz Ameriku. Tad kāpēc nav publicējies?

5. Emigrējies uz Vāciju. Bijušais leģionārs Jānis Mičerevskis 1945. gada februārī Vācijā nometnē esot saticis cilvēku, kas sevi nosaucis par rakstnieku Vili Veldri (Daugavas Vanagu Vēstnesis, 25. nr., 1995). Ja tā ir patiesība, tad kāpēc par to nav rakstījis Jānis Veselis, kurš ar minēto personu bijis kopā?

Visticamākā ir pirmā versija. Tātad jāraksta: V. Veldre pazudis bez vēsts 1940. gada 17. septembrī Vandzenes pagastā.

V. Veldres darbi dzīvo. Latvijā izdota "Saulē rasā" (1941), deviņdesmito gadu sākumā atkārtoti — "Dzīve pie jūras" (apraksti), "Sprīdīši" (par A. Brigaderes māju), "Top mani vārdi klusi" (dzejas izlase), trimdā piecdesmitajos—septiņdesmitajos gados — "Saulē rasā", "Dzīve pie jūras", "Dižmuiža", "Dēli un meitas".

Kā Kārlis Skalbe aizbrauca no Latvijas?

Kad 1944. gadā Sarkanā armija atkal sāk okupēt Latviju (atbrīvot to no vācu okupācijas), rakstnieks Kārlis Skalbe nolemj bēgt. Viņš ir publicējis dzejoļus par deportācijām ("Aizvestais", "Mocekļi" u.c.), ir parakstījis intelīģences slepeno memorandu, kas vērstas gan pret hitleriešiem, gan pret staļiniešiem, rediģējis žurnālu "Latvju Mēnešraksts". Padomju rakstnieki viņu jau nosaukuši par nodevēju.

16. VIII K. Skalbe kopā ar dzīvesbiedri tulkotāju Lizeti Skalbi atstāj savas mājas — Vecpiebalgas Saulrietus. Brauc ar zirgu. Viņiem pievienojas dzejnieks Jānis Mednis ar ģimeni.

Pirmās naktsmājas pie drauga profesora Hermana Buduļa Gaujas krastā, otrās — pie rakstnieka Kārļa Studenta Āraišu pusē.

Bēgli ilgāk (19. VIII–24. IX) uzturas Igates skolā Vidrižu pagastā. Skalbēm pievienojas meita Ilze, mazdēls Andris un znots Roberts Legzdīnš. Šajā laikā avīze "Tēvija" publicē Skalbes dzejoļus "Bēglis",

“Slīdot ar bēgļa nastu” u.c. 11. septembrī Raiņa un Aspazijas fonda priekšsēdis Skalbe ierodas uz paslepenu sanākumi Nacionālajā teātrī, kur paziņo, ka fonda prēmijas piešķirtas E. Ādamsonam, J. Grotam un M. Zivertam.

27. IX. Skalbes pārnakšņo Brīvdabas muzejā. Bēgļus pāri Juglas tiltam nelaiž, jo pa to iet vācu karaspēks.

Kalneciema ceļā... Slokā... Korgeļciemā, netālu no Kandavas (1.–4.X)... Popē...

7. X. Skalbes ierodas Ventspilī, uzturas māsīcas Ozoliņas dzīvoklī Kārļa ielā 4. Satiek rakstnieku H. Dorbi. Viņu apciemo krustmeita Mudīte Austriņā.

12. X. Pārbrauciens uz Vārves pagasta Grīniekiem 10 km no pilsētas. Te tuvumā ir bēgļi rakstnieki V. Cedriņš, J. Grīns, mākslinieks N. Strunke, ģenerālis V. Tepfers. Visi gaida laivas, ar kurām pārcelties uz Zviedriju.

Īsa uzturēšanās mežsarga mājā Romos. Novembra sākumā jāpārceļas uz Jūrkalni, uz Bambaļciema Laukgaļiem — 40 km uz Liepājas pusi. Te šaurībā 7. novembrī atzīmē Skalbes pēdējo jubileju (65 gadi).

Mājas.

Zick mīļas manas mājas,
 Visapkārt klajums jēd
 Siņi ir lauciņi siņi,
 Kas klusi krukliņi jēd
 Siņi ir sava doma,
 Kas gaismas soļiem cēt
 Zick mīļas manas mājas,
 Kur balta pakešēd.

K. Skalbe

K. Skalbes rokraksts dzejolim "Mājas"

11. XI. Beidzot Skalbe kopā ar ģimeni ar laivu var izbraukt uz Gotlandi.

Otrās trimdas laiks K. Skalbem nebija ilgs — jau 1945. gada 15. aprīlī Stokholmā mūžs aprāvās. Pirmā trimda bija Šveicē, Somijā un Norvēģijā (1906–1909), kur dzejnieks patvērās no vajāšanām dzimtenē par dažām revolucionārām publikācijām.

Urnu ar Skalbes pelniem 1992. gada 20. jūnijā pārbedija Saulrietos.

Ko latviešu presē pirms 200 gadiem rakstīja par miesas spēku vairošanu?

"Ar miesas spēkiem tāpat iraid kā ar dvēseles spēkiem, jo vairāk viņi top mēģināti, brūkēti un valkāti, jo viņi augumā aug un lielāki top."

Apritējuši 200 gadu, kopš iznāca pirmais latviešu periodiskais izdevums žurnāla veidā "Latviska Gada Grāmata", ko izdeva 1797. un 1798. gadā Jelgavā reizi trijos mēnešos. Tā dibinātājs un izdevējs, kas darbojās kopā ar mācītāju Matiāsu Stobi, bija Johans Stefenhāgens.

Žurnālā ievietoti literāri un populārzinātniski raksti par dabu, zemnieka sētu, rēķināšanas un lasīšanas prasmi, par labiem un sliktiem tikumiem, par bērnu audzināšanu. Grāmatas mērķis bija latviešiem dot dzīvei noderīgas zināšanas. Arī zināšanas par fiziska spēka lielo vērtību cilvēka dzīvē. Gada grāmata ir pirmais izdevums, kas latviešiem rakstīja par šiem jautājumiem. 18. un 19.gs. mijā Rietumeiropā sāka skolās ieviest ģimnastikas jeb vingrošanas nodarbības rotaļu un fizisku vingrinājumu veidā. Tikai 1846.gadā Rīgas Doma skolas mācību programmā pirmo reizi iekļāva fiziskus vingrinājumus un pagalmā iekārtoja vingrošanas laukumu. Taču Latvijā vingrošanas mācība ieviesās gausi.

Raksts *"No spēlēm un lustēšanām"* ir stāsts par bērniem Viļumu, Jāni, Tomu, Kārli, Lavīzi, Mariju un Līzi, kas pēc skolas mācībām jaukā laikā dažas stundas atpūtās, rotaļājās un spēlēja spēles, dziedāja vai dancoja brīvā dabā. Zēni pirms ripošanas, skriešanas un spēku pārbaudēm, gribēdami savas drānas taupīt, tās novilka, bet, kad spēles bija beiguši, svārkus atkal uzvilka, lai nesaaukstētos. Meitenes tikai skatījās, kā viņi sacentās savā starpā, zinādamas, ka viņām tādās neklājas piedalīties. Viņas ciņu laikā *"priekš tiem, kas vinnēja, vainagus no puķēm vīje"*. Nekad šos bērnus neredzēja savā starpā strīdamies vai kaujamies, nedz arī dubļos novārtījušos vai draiskuļojot

ūdenī. Veselībai nāca par labu vasaras laikā skaidrā, aukstā ūdenī mazgāties un pērties, bet to bērni darīja vietās, kur cilvēki nestaigāja, vai arī vakaros, kad jau metās tumšs. Un tā bērni palika sveiki un veseli, un visi ļaudis ar prieku skatījās, kā šie godīgie bērni priecājās. Stāsta noslēgumā kā apliecinājums izskanēja pārliecība, ka *“tas ir gudri darīts, kad mēs brīžam, uzņemdami kādu vieglu un patīkamu laika kavēkli, no saviem grūtiem darbiem atpūšamies, jo tad mēs atkal varam čaklāki un jo mudrīgi pie sava darba piekrist”*.

Žurnāla otrā gada gājumā ievietots raksts “Slinkums”, kas veltīts cilvēka vispusīgai attīstībai: *“Ar miesas spēkiem tāpat iraid kā ar dvēseles spēkiem, jo vairāk viņi top mēģināti, brūkēti un valkāti, jo viņi augumā aug un lielāki top, bet, kas savus spēkus ne maz brūkēt negrib, tas paliek vājš un nespēcīgs un pēdīgi neko vairs neiespēj. Tas ir ne izsakāms, kā cilvēks savus spēkus var vairot, kad viņš grib.”* Tālāk tiek stāstīts, ka senos laikos dzīvojuši cilvēki, kuri attīstījuši sava ķermeņa spēku. Piemēram, grieķu stiprinieks Milo bijis tik stiprs, ka varējis uz pleciem uzvelt dzīvu vērši un aiznest uz jebkuru vietu. Vēl pavisams jauns būdams, viņš katru dienu ņēmis vēršēnu, uzvēlis to plecos un kādu stundu staigājis. To atlēts darījis trīs gadus, kamēr dzīvnieks no dienas dienā pieņēmas svarā. Pieminētais Milo ir viens no visizcilākajiem senās Grieķijas atlētiem, slavenā filozofa un matemātiķa Pitagora skolnieks, Milons no Krotonas, kas bija seškārtējs Olimpisko spēļu uzvarētājs laikā no 540.–516.gadam pirms mūsu ēras. Viņš bija nepārspējams dūru cīņā un laušanās mākslā. Grieķi par viņu stāstīja, ka Milons esot noskrējis visa Stadiona garumu ar četrgadīgu vērši uz pleciem. Pēc tam ar vienu dūres sitieni dzīvnieku nogalinājis un dienas laikā to notiesājis. Savu dievišķo spēku Milons demonstrējis, turot uz pleciem paša statuju, kuru viņam par godu bija izveidojis tēlnieks Damkasoms. Kad Milons septīto reizi ieradās Olimpiskajās spēlēs, viņam vajadzēja no cīņas atteikties, jo nebija neviena pretinieka, kas varētu cīņā stāties pretī. Leģendārajam grieķim par godu tika sacerētas dzejas, jo ar tādu spēku varēja būt apveltīts tikai pašu dievu izredzēts cilvēks.

Stāsta autors pārliecina lasītāju, ka cilvēks spēj uzvarēt visstiprākos un plēsīgākos zvērus, arī divcīņā pieveikt lāci. Pat vēl lielākus brīnumus darīt, ja vien savus miesas spēkus savieno ar gudrību

un saprātu. Gudri mācītāji tagad bērnu audzināšanā “*gauži uz to dodās, viņu miesas spēkus vairojot un stiprināt*”. Vācēmē jau esot daudz tādu skolu, kurās bērnus mācot skriet, lēkt, kāpelēt, cikstēties, peldēt, mest, nest vai celt smagumus, jo šīs iemaņas ir ļoti noderīgas dzīvē, arī briesmu brīžos. Lūk, kādam jauneklim izdevies izglābties no degoša nama liesmām, jo “*viņš nelikās no bailēm pārņemts, bet, logu atvēris, izlēce viņš kā putnis uz ielu un, gods Dievam, vesels zemē tape; tā izglābe viņš savu dzīvību caur to, ka viņš labi bij mācījies lēkt*”. Otrs atgadījums ir pamācošs stāsts par trim brāļiem, kas braukuši pa ezeru laivā. Viens no brāļiem uzkāpis uz laivas malas un to ilgi un neganti sašūpojis, līdz laiva apgāzusies. Drosmīgākais no brāļiem “*caur to, ka viņš peldēt un ūdenī mērksties mācījies bija, nevien savu pašu, bet arī savu brāļu dzīvību izglābe*”.

Kūtrumu un slinkumu var pārvarēt, ja “*cilvēks katru spēku, ko Dievs tam devis, stiprināt un vairojot darbojas; bet tas nevar citādi notikt, kā caur dažādām mēģināšanām un darbošanām, un tā ir augsta cīņa un gudriba pie bērnu audzināšanas, kad vecāki jeb skolas mācītāji bērniem vienmēr tādus darbus dod, caur kuriem viņu dvēseles jeb miesas spēki kopti, stiprināti un vairoti top.*” 18. gadsimta beigās latviešu bērniem skolās vēl nebija vingrošanas stundu, tāpēc šādi pamudinājumi “*miesas spēkus vairojot*” bija īsti vietā.

Ko “Latviska Gada Grāmata” rakstīja par zirgiem?

Zirgs var būt noderīgs ne tikai darbam, bet arī atpūtai, lai dotos izjādēs vai sacenstos skriešanā. “Latviskajā Gada Grāmatā” ievietoti divi raksti “*No zirgiem*”, kas veltīti šiem mājdzīvniekiem, kuri katram krietnam latvietim laidarā un stallī ir pati dārgākā manta un bagātība.

Lai zirgi būtu tikpat stipri un izturīgi kā zviedru zemē, tie jābaro ar raudzētas maizes plāceņiem, kas cepti no rupja maluma auzu, rudzu vai kviešu miltiem, — pamāca “Gada Grāmata”. Tāpat esot labi

jāpazīst zirga tikumi. Labi turēts un barots zirgs ir mudīgs, lepns, sirdīgs, pārgalvīgs un brīžiem pat nevaldāms.

Dažādās zemēs zirgi ir atšķirīgi gan pēc auguma, gan tikuma. Darbam labākie ir poļu, krievu un sāmu zemes zirgi. Spāņu un neapolitāniešu, angļu, tatāru, turku un ukraiņu zirgu vidū tomēr īpaši izceļas *“araberi”*, kas *“tie košākie un pēc tecēšanas un žiglas skriešanas ir tie labākie”*. Tie ir mēreni augumā, ne visai tukli, viegli, žigli un droši, lepmi un izturīgi. No šiem zirgiem cēlušies vislabākie citu zemju zirgi. Turpat līdzās arābu skaistuļiem atrodas arī *“englenderi”*, kas arī ir *“koši, augsti, slaikani, ar mazu galvu, liku purnu un asām, stingrām ausīm, tievām kājām, bērū, dzeltenu vai raibu spalvu”*. Sava ātruma, lielā soļa un drošā gājuma dēļ tie esot ļoti iecienīti. Kāds slavens angļu zirgs vienā minūtē varējis noskriet pat veselu jūdzi! *“Tik ātri visstiprākais vējš ne pūš, nedz kuģis virs ūdens skrej!”* Lūk, cik ātrs tāds zirga skrējien!

Šādi zirgi maksāja daudzus tūkstošus dālderu, bet dažs kungs ar savu zirgu arī vinnēja ne mazāk. Augstas kārtas bagāti kungi zirgus iegādājās godam un priekam, ko sniedza zirgu skriešanās. Tā 1836. gada 14. maijā laikrakstā “Latviešu Avīzes” rakstā *“Zirgu skriešana Englanderu zemē”* sīki aprakstīta sacīkšu norise Anglijā.

Kā sita ripas?

Ripas sišana bija sena pusaudžu rotaļa, kurā divu pretinieku pulciņi sacentās nelielas koka ripas sišanā un atsišanā ar koka sitamām nūjām norās vai uz braucamā ceļa. Pirmais pētnieks, kas 1939. gadā sāka apzināt etnogrāfiskos materiālus un tautasdziesmas, lai pētītu seno latviešu spēles, rotaļas un spēkošanos, bija Romans Liepiņš.

Pati senākā bija ripas sišana jeb dzišana. Ripa simbolizēja sauli. Spēle saistījās ar seniem ticējumiem par saules pacelšanos pāri tumsai. Sākumā ripas dzišana notika ap Lieldienām, bet vēlāk, kad mītiskais rituāls ar saules kultu pamazām izzuda, spēle palika kā brīvā laika

pavadišanas veids pusaudžiem. To ar pārtraukumiem spēlēja visu vasaru. Tā bija kolektīva spēle ar neierobežotu dalībnieku skaitu. Pirms simt gadiem un pat vēl agrāk savā starpā spēlēja divu muižu vai divu ciemu ļaudis. Ripu pagatavoja no ozola vai bērza koka 2–4 centimetru biezumā un 15–30 centimetru diametrā. Ripas dzīšanai pieredzējuši spēlētāji no egles vai paegļa sagatavoja nūju ar liku galu, kas atgādināja hokeja nūju. Nūju sameklēja ziemā, palieca un izkaltēja. Parasti spēlēja atmatā, izmantoja arī meža ceļu vai citu līdzenāku un cietāku vietu.

Divas spēlētāju grupas izvietojās 30–40 soļu attālumā viena no otras. Vidū novilkta sākuma svītru. Tad pēc izlozes ripu sīta pretinieka virzienā. Uzdevums bija pēc iespējas ātrāk ripu apturēt un no tās vietas sist ripu atpakaļ. Ripu iemanījās sist tik spēcīgi, ka to bija grūti apstādināt. Daži spēlētāji bija sargi jeb ripas uztvērēji, kuru uzdevums bija precīzi uztvert ripu, kas atradās lidojumā gaisā vai ripoja pa zemi, un arī atsist, lai dzītu to atpakaļ pretinieka virzienā. Kad ripa sasniedza pretinieku, tad to ar spēcīgu sitienu raidīja pāri spēlētāju galvām vai starp spēlētājiem. Uzvarēja grupa, kas pretinieku aizdzina līdz norunātai vietai, kas parasti bija apmēram 300 līdz 500 metru attālumā no sākuma svītras.

Ripu arī svieda un ripināja lejā no kalna vai dzina pret kalnu augšā.

Ar ripas spēlēm jaunieši aizrāvās Latvijā vēl mūsu gadsimta divdesmitajos gados. Īpaši Latgales novadā. Tagad ripas spēles atvietojušas modernās komandu sporta spēles — tādas kā hokejs, futbols, volejbols, basketbols.

Kā latvieši senatnē spēkojās?

Angļu vārds “sports” Ziemeļeiropā ieviesās tikai ap 1870. gadu. Latviešiem sports un sacensība tika izteikts ar vārdiem “mēroties spēkiem” vai “spēkoties”.

1894. gadā laikraksta “Dienas Lapa” etnogrāfiskajā pielikumā Ēveles pagasta zemnieks J. Ansbergis rakstīja par to, kā viņu puses

ļaudis spēkojušies. Viņš apraksta laušanas, sišanas, izveicības vingrinājumus, celšanu, vilkšanu un jāšanu.

Senākā mūsu senču rotaļa bija **ripas sišana**, kas notika brīvā dabā, bet galvenā **spēkošanās** vieta bija krogs, jo tā bija ļaužu satikšanās vieta. Krogā agrāk dzēra tikai vecāki ļaudis, kamēr jauniem tā bija kauna lieta. Vīri iesākumā lielījušies ar spēku, bet vēlāk slēguši derības par to, kurš vīru starpā tas stiprākais. Tad vienojās par spēkošanās veidu. Tika nolemts arī, kas jāpilda zaudējuma gadījumā.

Laušanās bija sens cīņas veids. Abi cīkstoņi iekērās ar rokām viens otram svārkū stūros un tad centās pretinieku, atmuguriski krītot, ar ceļgalu pacelt un pārmest sev pāri galvai. Tikai pēc tam varēja mēģināt otru ar krūtīm pie zemes piespiest. Par uzvarētāju uzskatīja to, kas pretinieku dabūja gar zemi un atradās otram virsū. Tomēr tā bija visai primitīva spēkošanās, kas laika gaitā nepārauga par kādu noteiktu cīņas veidu, kā tas notika pie citām ziemeļu un dienvidu tautām.

Otrs veids, kā cīnījās, bija **sišanās**, kas nedaudz atgādināja boksu, jo vīri cīnījās ar dūrēm. Sita pa žokļiem vai krūtīm pēc norunas, cik reižu sitieni izdarāmi. Uzvarēja tas, kas nepakrītot noturējās kājās.

Kučoššanās bija veiklības un spēka vingrinājums. Divus krēslus salika kopā ar atzveltni mugurām. Izpildītājs atstutēja galvu uz krēsla sēdekļa un, sviežot kājas gaisā, metās ar muguru pa priekšu pāri krēslu mugurām. Pēc tam nokrītot sēdus uz otra krēsla. Šī sacīkste notika ziemā — telpā. Vasarā līdzīgu vingrinājumu izpildīja brīvā dabā. Viens nogulās uz muguras, izstiepa rokas, pieceļot arī taisnas kājas. Otrs uzkāpa viņam uz plaukstām, ar rokām atbalstoties uz gulošā kājām. Tad atspērās un atmuguriski lēca, nokrītot stāvus uz kājām. Lēciens atgādināja salto.

Notika arī **sacensšanās lēkšanās**. Piemēram, lēcējs piestājās pie nostatītas mucas un ar abām kājām centās uzlēkt uz tās.

Ar ko slidoja mūsu senči?

Par slidošanu senās skandināvu sāgas stāsta, ka māka slidēt pa ledu nav mirstīgo cilvēku izdoma, bet nāk no dieviem. Senislandiešu dievs, slēpotāju un slidotāju patrons Ulls bijis pirmais, kas uz kaula slidām traucies pāri aizsalušo ezeru ledus spoguļiem.

Pirmajām slidām, kas izgatavotas no kaula, ir 4000 gadu. Tās glabājas Bernes pilsētas bibliotēkā Šveicē. Viduseiropā kādos izrakumos atrastas slidas — smaili noasināti zirgu kauli, kas piederēja pie bronzas laikmeta.

Senatnē slidas gatavoja no lielu dzīvnieku ribām. Pagatavošana bija vienkārša: apakšējo daļu nosmailināja un nopulēja. Vienā galā izurba caurumu, lai izvērtu saiti, ar kuru slidu cieši piesēja pie kājas. Šādu slidu oriģinālatradumi aplūkojami Vācijā — Berlīnes, Leipcīgas un Maincas muzejos. Līdzīgas kaula slidas cilvēki lietoja pat vēl viduslaiku sākumā. Ar šādām slidām gan neslidoja kā mūsdienās — ar kāju atgrūdieniem, bet atspērienam izmantoja koka nūjas. Protams, slidošanas ātrums līdz ar to bija daudz mazāks un pati slidošana vairāk atgādināja slēpošanu.

12. gadsimtā sāka parādīties arī t.s. holandiešu slidas, kas bija darinātas no koka ar iestiprinātu tērauda slieci.

Viduslaikos slidošana izrādījās ļoti iecienīta, sevišķi Holandē un Flandrijā. Senie holandiešu gleznotāji tēlojuši skaistas slidošanas ainas. Berlīnes muzejā atrodas kāds vecs holandiešu meistara izstrādājums kaparā, kas attēlo slidošanu 1565. gadā Veronas pilsētas vārtu priekšā. Darbā redzamas koka slidas. Lielās slidotāju grupas priekšplānā attēlots bērns, kas, atgrūžoties uz ledus ar spieķiem, brauc dzīvnieku žokļu kaulu kamanās. Kādā citā vietā daži slidotāji spēlē kaut ko līdzīgu... ledus hokejam. Vēl slavenāks par šo darbu ir Romēna de Hoga izstrādājums kaparā, kurā attēlots holandiešu ledus hokeja spēlētājs ap 1675. gadu savā īpatnējā tērpā ar koka slidām pie kājām. Slidošanai sacerējumus veltījuši arī dzejnieki. Sevišķi

18. gadsimtā, kad slidskriešana kļuva populāra Vācijā. Vācu dzejnieks Frīdrihs Gotlībs Klopštoks (1724–1803) slidošanai veltīja odas: “Slidskriešana” (1764) un “Tialfa māksla” (1767). Liels slidošanas cienītājs izrādījās arī dzejnieks Johans Volfgangs Gēte (1749–1832), kurš, sajūsminājies par sava tautieša sumināto sporta veidu, arī pats sāka slidot. Kādā gravīrā jaunais Gēte attēlots uz slidām. Slidošanai viņš palika uzticīgs līdz sirmam vecumam.

Pirmās slidošanas sacikstes notika Holandē 1801.gadā. Bet pirmo patentu slidu modeļa aizsargāšanai 1830. gada 26. janvārī izņēma angļis Džems Kobings. Viņa slidas vēl gatavoja no koka. Tomēr jau 1853. gadā Prūsijā patentu aktos var atrast plašu tērauda slidu pieteikumu. 1862. gadā Ziemeļamerikā parādījās metāla slidas, kas cieši piestiprinātas zābakiem. Tajā laikā slidošana jau bija izplatījusies arī Amerikā. 19. gadsimtā slidošana piedzīvoja ievērojamu attīstību. Slidošana kļuva par sabiedrības izklaidēšanās un atpūtas veidu. Pamazām radās ledus artisti, kuri skatītājiem sāka demonstrēt savu māku. Slidošana līdz ar to bija iekarojusi pasauli.

Bet kā bija Latvijā?

Arī Latvijā, kā liecina arheoloģiskie izrakumi, jau izsenis cilvēki pazinuši slidošanu. Daugmales un Aizkraukles pilskalnos pie Daugavas atrastas vēlā dzelzs laikmeta (10.–12. gs.) dažāda izmēra kaula slidas, kas izgatavotas no dzīvnieku kāju garo apakšstilbu kauliem. Attiecīga garuma kaula apakšējo daļu noslīpēja. Tāpat tika noslīpēti arī “slidu” abi gali. No sāniem slidas forma nedaudz atgādināja laiviņu. Slidas piestiprināja pie kājas ar ādas siksnām, kuras piesēja pie abiem slidu galiem. Vēlāk izurba arī caurumus siksnu piestiprināšanai. Tā kā šādas slidas, slidotājam kustoties, izslidēja uz sāniem, tad izmantoja koka nūjas, ar kurām atspērās, slidot ar taisnām kājām. Ar kaula slidām ļaudis slidoja vēl līdz 17. gadsimtam. Tās var aplūkot Latvijas Vēstures muzejā Arheoloģijas nodaļā.

18. gadsimtā arī Latvijas teritorijā pamazām pārgāja uz paštaisītām koka slidām.

Daiļslidotāja un zinātniece Līza Biķe (1900–1996) savās tēva mājās Mārupes pagasta “Tarvās” (Valkas pusē) bērnībā slidoja ar brāļu taisītām slidām. Lūk, viņas atmiņas par slidu taisīšanu: *“Sadabūja pāri ozolkoka dēlišu kājas pēdas lielumā un noēvelēja negludumus. Tad*

ratnicā sameklēja divas četrkantīgas naglas, ko iestiprināt dēlīšos. Naglas biezums bija no 3 līdz 4 milimetriem, bet dēlīša biezums — no 1,5 līdz 2 centimetriem. Naglu iedzina padziļinājumā jeb gropē un galus atlieca uz augšu. Gatavās slidas lika klāt tiem pašiem apaviem, ar kuriem staigāja, piesienot pie kājas ar pastalu auklām vai stiprākām linu auklām. Stiprinājumus izvēra cauri izurbtajiem caurumiem koka dēlīša sānu malās. Bet blakus — kaimiņu mājās — slidas taisīja tāpat no koka, tikai naglas vietā iedzina vecas izkopts asmens muguru. Mani brāļi jau mācēja pabraukt uz vienas kājas. Vēlāk pat valsi prata izgriezt. Tad nāca laiks, kad pašu taisītās slidas nomainīja pret figūrslidām vai norvēģu slidām, kuras sauca vienkārši par naženēm, bet tās jau iegādājās pilsētā, un tas bija dārgs prieks. Mums slidošana bija kā šūpulī ielikta, un tā bija arī vislabākā garīgā atpūta.”

Mūsdienās slidošana līdzās slēpošanai veido ziemas sporta pamatus. Slidošana kļuvusi ne vien par veselīgu izklaidēšanos, bet arī par sporta sacensību. Cilvēki uz slidām sacenšas ātrslidošanā, šorttrekā, daiļslidošanā un ledus hokejā.

Kā tapa senākā sporta celtne Rīgā?

Pirmsākumos pazīstamākie un visvairāk izplatītie sporta veidi saistījās ar ķermeņa vingrināšanu, ko vēlāk apzīmēja ar vārdu vingrošana. Par vingrošanas centriem izveidojās Rīgas, Tērbatas (tagad Tartu), Rēveles (Tallinas), Liepājas, Jelgavas vingrošanas biedrības, Baltijas zemju skolas un universitātes. Savukārt vingrošanas biedrības veicināja citu sporta veidu attīstību.

Rīgā ir Sporta iela, Strēlnieku iela, Vingrotāju iela un vēl citas ielas, kas tā vai citādi norāda uz piederību sportam. Pašā pilsētas centrā atrodas Vingrotāju iela, kurai pagājušā gadsimtā vēl nebija sava vārda un kas nosaukumu ieguva no lepnā divstāvu akmens nama. Itāļu renesanses stila celtni projektēja izcilais arhitekts Reinholds Šmēlings. Pie fasādes durvīm (no Vingrotāju ielas) greznojās uzraksts

“Turnhalle” (Vingrošanas zāle). Nams piederēja “Rīgas vingrošanas biedrībai”.

1862. gada pavasarī vācietis Vilhelms Varbands kopā ar domubiedriem nodibināja Rīgas vingrošanas biedrību (*Rigaer Turnverein*).

Biedrības prezidenti līdz Pirmajam pasaules karam bija A. Foss (1862–1865), E. Bitners (1865–1867), R. Kerkoviuss (1871–1873), Konrads Bornhaupts (1867–1871, 1873–1913). Vingrošanu vadīja A. Beks (1863–1864), F. Vikels (1864), B. Štrass (1864–1881), A. Engels (1882–1912), bet pēc Pirmā pasaules kara vingrošanas skolotājs Augusts Fišers, kas vēl 1918.gadā piedalījās latviešu vingrošanas sporta izveidošanā.

Pirmajos gados pēc biedrības dibināšanas vingrošana notika dažādās vietās: Mazajā un Lielajā ģildē (mazajā zālē), vēlāk arī Minerālūdeņu iestādes vingrošanas zālē (Vērmanes parkā) un beidzot laukumā, kas atradās līdzās Reimersa acu klīnikai (tagad Amerikas Savienoto Valstu vēstniecības ēkai) Troņmantnieka bulvārī (tagad J. Raiņa bulvārī). Šo laukumu biedrība ieguva pastāvīgā lietošanā, un 1864. gadā pēc arhitekta Jāņa Fridriha Baumaņa projekta uzcēla vienstāva koka namu ar vingrošanas zāli. 15. novembrī zāle tika svinīgi iesvētīta.

1868. gada vasarā notika pirmie publiskie vingrošanas svētki. Svētki kļuva tradicionāli arī nākošajos gados.

Vācu vingrošanas biedrības popularitāte strauji auga. Tās pastāvēšanas pirmajos 25 gados vingrošanu apguva 3800 biedru. Mazā koka vingrošanas zāle bija kļuvusi par šauru.

1880. gada aprīlī pilnsapulcē nolēma iegādāties īpašumā jaunu zemes gabalu (149 kv. asis par 1490 rubļiem) blakus Pilsētas reālskolai Nikolaja bulvārī (tagad Kr.Valdemāra iela), lai uzceltu akmens celtni ar modernu vingrošanas zāli pēc arhitekta R.Šmēlinga projekta. 1880. gada 13. septembrī notika svinīga pamatakmens ielikšana.

Pēc gada nams ar septiņiem logiem katrā pusē bija gatavs. Celtne izmaksāja 60 000 rubļu.

Pirmajā stāvā gandrīz visas mājas garumā atradās bumbotava, divas garderobes — viena pašu biedriem, otra ciemiņiem, virtuve, saimniecības vadītāja telpa un citas palīgtelpas, kā arī vestibils, no kura veda galvenās kāpnes uz otro stāvu. Šeit atradās 90x45 pēdas lielā

vingrotava. Tālāk mazākas kāpnes veda uz balkonu. Bet nedaudz augstāk tika izbūvētas vēl divas telpas. Viena — sporta rīku glabāšanai, otra (kanālmalas pusē) — biedrības vadības un vingrošanas padomes sapulcēm.

Pagrabstāvā atradās telpas pārtikas un ledus glabāšanai, malkai apsildīšanai un citas palīgtelpas.

Pirmā sapulce jaunajās telpās notika 1881. gada 11. augustā, 4. septembrī pirmais vingrošanas vakars, bet nama iesvētīšana — 10. oktobrī.

1872. gada augustā pirmo reizi Sankt-Pēterburgas, Rēveles un Rīgas vingrotāji bija Bonnas vingrošanas svētku viesi.

1887. gada beigās nodibināja īpašu sekciju vīriešiem. “Veckungu vingrošanas komanda” 1889. gadā piedalījās vingrošanas svētkos Hamburgā.

Vingrošanas biedrība ar 100 aktīviem biedriem gadsimtu mijā bija lielākā Latvijā. Laikraksts “Dienas Lapa” rakstīja, ka 1900./1901. gada sezonā biedrības namā “katru vakaru pie vingrošanām piedalījušās ap 98 personas”. 1901. gadā seši biedrības vingrotāji Pēterburgā Viskrievijas meistarsacīkstēs izcīnīja 12 no 18 godalgām.

1912. gadā biedrība svinēja pastāvēšanas 50. gadadienu, ko ar krāšņu sarīkojumu un vingrojumu priekšnesumiem atzīmēja Pilsētas (vācu) teātrī, bet vingrošanas zālē notika sacensības, kurās piedalījās sportisti no Pēterburgas, Maskavas, Odesas, Kijevas un Tērbatas.

1919. gadā pēc boļševiku nākšanas pie varas vingrotavu pārveidoja par tautas virtuvi.

Latvijas brīvvalsts laikā vingrošanas biedrības dzīvi vadīja Aleksandrs Jauhs un Karls Pilps.

1922. gada oktobrī biedrības namā notika 60 gadu jubilejas sacīkstes, kurās piedalījās arī Tartu vācu vingrotāji. Biedrība dāvināja ceļojošu kausu, ko pēc trīskārtējas uzvaras (1929–1931) pati ieguva savā īpašumā.

Namu 1923. un 1924. gadā pārbūvēja, un tas pārtapa par nozīmīgu vācu minoritātes kultūras centru. Šeit pārcēlās Vācu drāmas teātris. 1925. gadā uzbūvēja skatuvi ar apmēram 500 skatītāju vietām. Latvijas radio biedrība 1930. gadā no 12. līdz 19. oktobrim namā sarīkoja Vispārējo Latvijas radio izstādi, kurā piedalījās pašmāju un arī ārzemju firmas, Latvijas radiofons un radio amatieri.

Pēc tam kad 1927. gadā izveidojās Latvijas vingrotāju biedrība, senās vācu vingrošanas biedrības nozīme sporta dzīvē mazinājās. 1932. gadā telpās notika sporta un vingrošanas svētki ar vācu sporta biedrību piedalīšanos. 1937. gadā biedrība atzīmēja 75 gadu pastāvēšanas svētkus. Pirms Otrā pasaules kara — 1939. gadā līdz ar vāciešu izceļošanu no Latvijas vingrošanas nama vērtības aizveda uz Vāciju.

Pēckara gados namā trenējās jaunie vingrotāji un mākslas vingrotājas, sacentās cīkstoņi un bokseri par Latvijas PSR čempiona nosaukumiem. Sešdesmito gadu vidū namam uzcēla trešo stāvu, pārbūvēja arī iekštelpas.

Namā sporta dzīve turpinās, jo uzraksts pie galvenās ieejas vēsta, ka senākajā Rīgas sporta celtnē atrodas Rīgas Daugavas sporta klubs. Bet Rīgas Vingrošanas biedrības simtgadi atzīmēja 1962. gada 1. un 2. septembrī Vācijas pilsētā Hanoverā.

Kur kārts smagatlētikas šūpulis Latvijā?

Latvijā spēkavīri pirmo reizi tika redzēti 19. gadsimta trīsdesmitajos gados. Kā rakstīja Rīgas nedēļas laikraksts "Tas Latviešu Ļaužu Draugs", tad 1832. gada janvārī Rīgā viesojies un spēku demonstrējis tirolietis no Insbrukas Karls Rapo, atzīmējot, ka šis jau ir varenā vīra otrais apciemojums. Tirolieša spēks patiešām esot bijis apbrīnojams: *"Kurš cilvēks viņa skunsti redz, visa lieta ir, lielas dzelzs bumbas jeb lodes, kas līdz 40 mārciņām smagas, ar diviem pirkstiem no zemes pacelt, gaisā sviest un atkal ar rokām saķert. Ar diviem un trim tādiem lieliem gabaliem viņš tāpat spēlē kā bērns ar vienu pašu kamolu."* Mūsu pirmo atlētu gaitas vēlāk sākušās Rīgas cirkā, ko tautā pēc tā īpašnieka vārda sauca par Salamonska cirku, kas atradās starp Pauluči ielu un Parka ielu (tagad G. Merķeļa un A. Kalniņa ielas).

1889. gada 25. novembrī laikrakstā “Dienas Lapa” rakstīja: *“Salamonska cirkā otro reizi nāca priekšā stiprinieki brāļi Rippel-Baderi. Šie stiprinieki gan katrā ziņā pārspēj pagājušā gada cirka stipriniekus. Šos uzskatot vien jau var teikt, ka tie ir īsti herkuļi, tādi, par kādiem zināms tikai no vēstures. Viss viņu miesas stāvs izrāda lielu spēku un muskuļu vingrumu. Viņi vispirms ceļ katrs rokā 3 1/2 pudu smagu svaru, nevis tikai no zemes paceļot, bet gaisā rokas izstiepdami, tāpat 6 1/2 pudu smagu dzelzs kārti, kuras abi gali beidzas lodes veidā, un spēlējas kā ar maziņām bumbiņām ar divām pildītām palielām mucām.”*

1889. gada nogalē vienā no cirka palīgtelpām sanāca pulciņš jaunekļu. Tie bija *“vīri, kas sevī spēkus juta un vēlējās tos vēl vairāk vairot”*, tāpēc sāka pa vakariem vingrināties svaru bumbu celšanā un cīkstēšanās mākslā. Tie bija Hugo, Jegrafs un Osvalds Engelhardi, Aleksandrs Karnats, Ludvigs Krauze, Jēkabs Dzenis un citi. Vēl pēc gada censoņiem pievienojās R. Lāss, J. Zaks, O. Jēgers un A. Vaserionovs. Tā dzima ideja par smagās atlētikas kluba izveidošanu, kuram deva nosaukumu “Rīgas Atlētikas Klubs” (*Rigaer Athletik-Club*). Vēlāk, izveidojoties citiem stiprinieku klubiem, to dēvēja par I Rīgas Atlētu klubu. Par savām mājām klubu uzskatīja ne tikai vietējie vācieši, kas cienīja fizisko kultūru, bet arī latvieši, jo visām tautībām ceļš uz to bija atvērts. Biedru vidū bija izcilākie latvju atlēti — Jānis Krauze, Nikolajs Fārnasts, Jānis Polis, Aleksandrs Mieziņš, Kārlis Vilciņš un daudzi citi, arī slavenais operdziedātājs Ādolfs Kaktiņš.

Kaut arī darbojās dažādas atlētu biedrības, Salamonska cirks palika ļoti iecienīta vieta profesionālo cīkstoņu turnīru un arī amatieru sacensību rīkošanai, pulcinot daudz ļaužu. Arī latviešu stiprinieki kļuva par profesionāliem cīkstoņiem un spēka numuru demonstrētājiem — Trofims Meijers, Kārlis Mikulis, Jānis Rozentāls, Augusts Hehts, Kristaps Veilands-Šulcs, Jānis Polis, Jānis Leskinovičs, Jānis Martinsons un daudzi citi.

1926. gadā Salamonska cirkā notika II Eiropas meistarsacīkstes grieķu-romiešu cīņā. Piedalījās septiņas valstis — Igaunija, Ungārija, Zviedrija, Vācija, Čehoslovākija, Dānija un Latvija. Tās bija pirmās ievērojamākās sacīkstes Latvijas valstī.

Pēc Otrā pasaules kara Rīgas cirkā bieži notika sacīkstes boksā, dažādos cīņas sporta veidos un mūsu dienās arī vēl pavisam jaunā sporta veidā — kikboksā, kurā sitienus izpilda gan ar rokām, gan kājām.

Kur Rīgā varēja vērot zirgu skriešanās sacīkstes?

Jau sensenos laikos cilvēks mīlēja zirgus: ar tiem apstrādāja zemi, veica lielus attālumus. Senie grieķi izveidoja hipodromu (zirgu skrejceļu) — īpašu vietu, kur notika zirgu skriešanās vai ratu braukšanas sacīkstes. Grieķu hipodromi bija ap 370 metrus gari un 125 metrus plati. Ievērojamākais tika izveidots Olimpā. Vienā galā atradās starta vieta, otrā neliels altāris, ap kuru jātniekiem bija jāapgriežas. Starta galā atradās otrs apgriešanās punkts, uz ko norādīja Hipodamejas statuja. Viss garums dalībniekiem bija jāmēro 8–12 reizes turp un atpakaļ. Senatnē ievērojams bija arī Bizantijas hipodroms, ko sāka būvēt Septimijs Sevērs un pabeidza Konstantīns Lielais.

Kad pastaigā pa Rīgu nonāksiet līdz Vesetas un Mālpils ielu krustojumam, skatam pavērsies plašs laukums ar prāviem vingrošanas stieņiem, lielu asfaltētu iegarenu apli, futbola un regbija laukumiem. Tā ir vieta, kur atradās Rīgas hipodroms — viena no vecākajām sporta būvēm pilsētā. Pirms 100 gadiem te bija zema, purvainā vieta un plāvās ganīja govis. Tad pienāca laiks, kad šeit sāka kūsāt dzīvība. Eiropas labākie rīkšotāji no dāņu, igauņu, zviedru, franču, norvēģu, poļu, vācu un citām zemēm ar jātniekiem seglos sacentās par godu un balvām.

1885. gadā Rīgas Jāšanas klubs saņēma atļauju Esplanādē izbūvēt koka šķēršļus zirgu sacīkstēm. Taču zirgiem bija vajadzīgs plašums, tāpēc 1886. gadā ieguva jaunu atļauju — toreizējā Rīgas pilsētas Pēterburgas daļā Strēlnieku ielas galā (vēlākās Grostonas un Vesetas ielu rajonā) uzbūvēt zirgu skrejas laukumu un to ierobežot ar koka

sētu. Šī vieta tad arī kļuva par hipodroma pastāvīgo mājvietu līdz pat mūsu dienām. 1887. gadā laukumu iekārtoja un tribīnes uzcēla Rīgas iedzīvotāju pabalstīšanas biedrība. 1904. gadā jau apstiprināja uzlabotu projektu, kurā bija vieta kalēju darbnīcai, manēžai, zirgu stalliem, atpūtas novietnēm zirgiem un kučieriem, šķūnim un mūzikas "placim" uz īpaša paaugstinājuma. 1911. gadā šeit pat izbūvēja pagaidu koka angāru aeroplāna novietošanai. No gadsimta sākuma tajā darbojās arī totalizators (naudas spēle zirgu skriešanās sacīkstēs), kuru 1926. gadā ar Saeimas sevišķu lēmumu aizliedza.

Neaizmirstams notikums bija II Viskrievijas olimpiskās sacīkstes, kad 1914. gada 6. jūlijā atklāšanas parādē Rīgas hipodromā izgāja vairāk nekā 1000 sportistu no Krievijas impērijas 24 pilsētām — no Rīgas 300, Pēterburgas 200, Kijevas 150, Maskavas 70 utt. 14 dienas sacentās 13 sporta veidos. Pirmajā vietā pārliecinoši izvirzījās Rīga, otrajā — Pēterburga, trešajā — Kijeva un ceturtajā — Maskava. Rīdzinieki izcīnīja 34 zelta, 20 sudraba un 21 bronzas medaļu. Lielo sportošanu līdz galam nebeidza, jo sākās Pirmais pasaules karš. Šī sporta sarīkojuma atcerei par godu izdeva īpašu piemiņas marku, kuru iespieda V.F. Hekkers Rīgā.

Pirmā pasaules kara gados zirgi bija pagaisuši kara un bēgļu ceļos, hipodroma ēkas tika izpostītas, ierīkotie skrejceļi atstāti novārtā. Tāpēc 1920. gadā jāšanas sacīkstes atkal notika Esplanādes laukumā — 1. Latvijas sporta svētku programmas ietvaros. Vēlāk agrākā hipodroma vietā 87 127 kvadrātmetru laukumā uzbūvēja saimniecības ēkas, ziemas un vasaras stallus 50 zirgiem un slēgtas tribīnes ar 600 skatītāju vietām, ierīkoja skrejceļu viena kilometra garumā un septiņu metru platumā ar īpašu elektrisko apgaismojumu. Atjaunotā hipodroma atklāšana notika 1924. gada aprīlī. Rīgas pilsēta to iznomāja uz 12 gadiem akciju sabiedrībai "Rīgas hipodroms". Ar šādu nosaukumu vienu gadu (1925. gadā) pat iznāca žurnāls.

Rikšotāju sacīkstes notika regulāri ik nedēļu līdz pat 1944. gadam. Popularitāti ar laiku ieguva šķēršļu pārvarēšana — lēkšana, rīkojot ik gadus starptautiskas sacīkstes un pulcinot tūkstošiem skatītāju.

Ilgu laiku galvenie sacīkšu rīkotāji bija Armijas zirgu sporta klubs un Latvijas zirgu sporta biedrība, ar 1933. gadu — Latvijas zirgu sporta organizāciju apvienība. Trīsdesmitajos gados notika apmēram

desmit starptautiskas jāšanas sacīkstes. 10. — jubilejas sacīkstēs 1937. gadā startēja Polija, Zviedrija, Francija un Latvija. Līdzās naudas balvu fondam 12 000 latu apmērā tika izcīnīta arī valsts prezidenta K.Ulmaņa dāvatā Tautas balva, kuru par uzvaru pasniedza franču vienībai. Latvijai lielāko godu un pirmās vietas ieguva virsleitnants Ozols.

Hipodromā notika arī neparastākas lietas — slēpošanas sacīkstes aiz zirgiem bez jātniekiem 1200 metru distancē... Vēlāk slēpotāji jau brauca aiz motocikliem. Šo sacensību veidu sauca par skijoringu.

Vēl pēc Otrā pasaules kara hipodromā varēja vērot zirgu rikšošanu, nāca zēni un meitenes, lai apgūtu šo cēlo un seno sporta veidu. Ar gadiem slavenais hipodroms pārvērtās par “suņu skrejas” vietu. Bet zirgi pārcēlās uz dzīvi otrā pusē Daugavai, vēl tālāk aiz Rikšotāju ielas, uz kādreizējo Kleistu muižu, kur atrodas lietišķo sporta veidu sporta bāze “Kleisti”.

Kā sportoja Jaunatnes Kristīgās Savienības biedri?

1844.

gada sākumā Londonā kopā sanāca neliels pulciņš jaunekļu ar stingru ap-

ņemšanos kopīgi nodoties Bībeles studijām, lai Svētajos Rakstos smeltu spēkus labākam dzīvesveidam. Tā tika izveidota Jaunekļu Kristīgā Savienība (JKS). Kustība pārsteidzoši ātri izplatījās Eiropā un Ziemeļamerikā. Drīz vien dzīve paplašināja tīri reliģiskos mērķus un darbības robežas. JKS uzņēmās gādību par jaunatnes izglītību un veselību. No šīs jaunās atbildības izauga arī jauns cildens mērķis — cilvēka gara, prāta un miesas harmoniska attīstība, kas kustības emblēmā attēlota kā trīsstūris. Kustības nosaukumu arī Latvijā dēvēja pēc starptautiskā nosaukuma saīsinājuma “YMCA” (Imka).

Pirmā pasaules kara gados YMCA's biedri sekoja armijai uz fronti, ierīkojot aizmugurē klubus un kantīnes, rīkojot teātra izrādes un sporta

sacīkstes un rūpējoties par karavīru atpūtu. Līdzīgā veidā izcēlās arī kustības darbība Latvijā.

Līdz ar amerikāņu YMCA's darbinieku ierašanos Rīgā 1919. gadā aizsākās organizatoriskais darbs kustības veidošanai Latvijā. Vispirms armijā, kurā tajā laikā bija ap 100 000 jaunekļu un vīru no visiem Latvijas novadiem. Karavīru rīcībā atradās YMCA's sarūpētās grāmatas, laikraksti, galda spēles, biljardi, mūzikas instrumenti, tika sarīkoti dievkalpojumi, koncerti, kino izrādes, izrikojumi, darbojās vispārizglītojoši kursi, izveidoja karavīru korus un orķestrus, pastāvēja virsnieku un karavīru sporta un vingrošanas grupas, notika sporta priekšnesumi un sacīkstes, tika ierīkotas slidotavas un slidkalni. Vēlāk, armijai demobilizējoties, YMCA darbību orientēja uz pilsētu un lauku jaunatni.

Karā novārdzinātajiem jauniešiem palīdzēja gan izglītoties, gan iesaistīties fiziskās nodarbībās. 1922. gada 28. novembrī Ministru Kabinets pieņēma lēmumu par YMCA's darbības oficiālu uzsākšanu valstī. Rīgā izbūvēja rotaļu un vingrošanas laukumus. Sākās sporta nodarbības visiem, kas vēlējās darboties. YMCA iekārtoja un atvēra saviem biedriem pagaidu kluba telpas Tērbatas ielā 4. Taču lielajam apmeklētāju skaitam tās kļuva par šauru. Tāpēc Amerikas YMCA ieguva Rīgā, Jura Alunāna ielā 7 lielu gruntsgabalu ar namu, kuru pārbūvēja un izremontēja. Tāda nama nebija nevienai jaunatnes organizācijai Latvijā. 1923. gada 25. aprīlī kustība ieguva organizācijas statusu — Latvijas Jaunekļu Kristīgā Savienība.

1922. gada novembrī YMCA organizēja vingrošanas kursus kopā ar basketbola apmācību, kuru vadīja direktors H.D. Andersons. Bet kādēļ zēni apmeklēja vingrošanas kursus? Tādēļ, ka soļošana, mūzikai skanot, viņiem darīja prieku. Tādēļ, ka interesantas bija brīvkustības, bet nodarbošanās ar vieglām hantelēm, nūjiņām un vālitēm darīja zēnus stiprus. Tādēļ, ka amerikāņu masu spēles un skriešanās deva daudz skaistu pārdzīvojumu. Tādēļ, ka "groza balle" ir lieliska rotaļa un viņi varēja tajā piedalīties! Tādēļ, ka pēc vingrošanas siltās un aukstās dušās zēni jutās ļoti omulīgi. Un tādēļ, ka jaunākais fiziskās audzināšanas direktors un treneris grieķu—romiešu cīņā, svaru celšanā un vingrošanā bija 1912. gada olimpisko spēļu dalībnieks Aleksandrs Miezīts, kurš bija krietns vīrs un vēlējās, lai zēni kļūtu par labiem biedriem cits citam.

1923. gada agrā pavasarī arī Jauno Sieviešu Kristīgā Savienība (YWCA) Antonijas ielā 1 lūgtiem viesiem izpildīja programmu fiziskās audzināšanas jomā, uzvedot savas vadītājas Gladisas Gormanēs vadībā apgūtos ikdienas vingrošanas stundu paraugus. Sevišķi patīkama daudzajiem skatītājiem šķita disciplinētā atraisītība, kas izstaroja prieka pārpilnību. Jaunas meitenes amerikānietes vadībā demonstrēja pirmās spēles iemaņas basketbolā un volejbolā, ko toreiz dēvēja par "groza balli" un "lidojošo balli". Jaunatne spēles sajūsmā tā bija aizrāvusies, ka bumbas ķēra ne vienu vien dāmu cepuri publikā, kas izsauca lielu jautību.

Vēlāk Latvijas Jaunekļu un Jauno Sieviešu Kristīgā Savienība apvienojās, izveidojot Jaunatnes Kristīgo Savienību (JKS).

1923. gadā Rīgas pilsēta un YMCA noslēdza līgumu par liela sporta laukuma izbūvi Ķieģeļu ielā, vietā, kur 1910. gadā notika 5. Vispārējie latviešu dziesmu svētki. Darbi lielo izdevumu dēļ ieilga līdz 1928. gadam. Plašajā JKS īpašumā ierīkoja divus tenisa, divus futbola, divus volejbola, pa vienam basketbola un rokas bumbas laukumam, vienu rotaļu laukumu un vieglatlētikas laukumu ar skrejceļu; uzcēla skatītāju tribīnes ar 1000 sēdvietām. Sporta laukuma izbūvi Latvijas JKS veica tikai ar Amerikas YMCA's un pašu līdzekļiem, ieguldot pasākumā 70 000 latu. Te bija labi treniņa apstākļi dažādu biedrību sportistiem.

Drīz vien tika izveidota vieglatlētu sekcija, kā arī pirmās futbola, bendija, volejbola un basketbola vienības.

Pirms YMCA's ierašanās Latvijā basketbolu un volejbolu nepazina. Līdz ar YMCA's sekretāru H.D. Andersona un Dž. Greinera iesaistīšanos darbā Rīgā bumbu spēles kļuva populāras. Spēlēšana notika izveidotajos sporta laukumos Radio ielā pie pasta ēkas. 1922. gadā Rīgā nodibinājās pirmās basketbola vienības ar pašu YMCA's darbinieku piedalīšanos. Vēlāk radās latviešu vienība "Starts" un krievu ģimnāzijas audzēkņu "Melnā roka", kuras sacentās savā starpā. Īpašs uzplaukums sākās 1923. gadā, kad YMCA izsludināja basketbola turnīru, kurā pieteicās 14 vienības. Vēlāk ļoti populāri bija turnīri vidusskolēniem.

1923. gada 10. aprīlī Rēvelē (Tallinā) notika arī pirmās starptautiskās sacīkstes starp Rīgas un Rēveles YMCA's komandām.

Rīgas komanda — Ā. Grasis, P. Karpovičs, V. Vilnieks, B. Maļinovskis un A. Riekstiņš — uzvarēja basketbolā (19:18), bet volejbolā cīņu zaudēja (1:15; 7:15).

Sākot ar 1930. gadu, izcīnīja Rīgas meistarnosaukumu basketbolā, uzvarētājiem pasniedzot JKS direktora Džona Greinera dāvēto ceļojošo kausu. Latvijas meistara godā JKS basketbolisti bija 1925. un 1932. gadā. Līdzīgi tika rīkotas arī sacīkstes volejbolā. No 1926. gada līdz 1934. gadam JKS vienība astoņas reizes izcīnīja valsts labākās vienības nosaukumu volejbolā.

JKS kļuva par vienu no stiprākajām sporta organizācijām Latvijā. Tās futbola, volejbola, basketbola un bendija komanda kļuva par valsts meistarsacīkšu uzvarētājām. Biedrība rīkoja Rīgas meistarsacīkstes boksā un grieķu—romiešu cīņā, ikgadējas skolu sacīkstes slidskriešanā. Bija arī labi vieglatlēti, Latvijas meistari kārtslēkšanā, vesera mešanā, skriešanā. Taču īpaši izcēlās garo distanču skrējējs — raksturā dumpīgs un ķildīgs, pēc dabas dēkainis un avantūrists, bet skrejceļā kā jauns vilks viegls un izturīgs — poļu tautības garo distanču skrējējs Staņislavs Petkēvičs, kurš bija astoņkārtējs Latvijas meistars un septiņkārtējs rekordists 1500 m, 3000 m, 5000 m un 10 000 m distancēs. 1928. gadā viņš piedalījās Olimpiskajās spēlēs Amsterdamā un guva labus panākumus, ierindojoties septītajā vietā 5000 m skrējienā. S. Petkēvičs drīz vien pēc olimpiādes pārcēlās uz dzīvi Polijā, kur kļuva par pasaules klases skrējēju. JKS rindās kā skauts iemaņas sportā apguva arī pirmās brīvvalsts rekordists un Baltijas valstu spožākā sprinta zvaigzne Jānis Ķīvītis.

1940. gada 13. jūlijā JKS organizāciju slēdza, bet sporta laukumu pārņēma sporta biedrības "Dinamo" Rīgas nodaļa.

Pēc kara sporta laukumā notika Padomju Latvijas dziesmu un deju svētki (1948, 1950, 1960). Vēlākajos gados šeit savos dziesmu un deju svētkos pulcējās arī skolu jaunatne. Skrejceļā notika starptautiskas sacensības vieglatlētikā "Rīgas kausi" un dažāda mēroga sacensības ugunsdzēsēju sportā.

Pēc Otrā pasaules kara un bēgļu gaitām latvieši svešumā dažādās zemēs saglabāja gan JKS sporta tradīcijas, gan pašu organizāciju. Tautieši piedalījās Eiropas un pasaules YMCA's meistarsacīkstēs dažādos sporta veidos. Zviedrijā un Austrālijā daudzi latvieši iestājās

YMCA's vietējos klubos, jo šī organizācija viņiem bija pazīstama jau no Latvijā pavadītajiem gadiem. Dibinājās latviešu vienības — basketbolā un volejbolā, sporta veidos, kurus šajās zemēs tikpat kā nepazīna. Latvieši kopā ar igauņiem un lietuviešiem bija pirmie, kas aktīvi popularizēja abas bumbu spēles, kļūstot gan par labiem skolotājiem, gan teicamiem spēlētājiem šo valstu nacionālajās un olimpiskajās vienībās.

1990. gadā 14., 15. septembrī Rīgā notika Latvijas JKS atjaunošanas kongress. Tomēr savā kādreizējā sporta laukumā Ķieģeļu ielā (tagad E. Melngaiļa iela) imkieši neatgriezās. Šeit uzcēla Olimpisko Skonto halli, kas kļuvusi par sporta bāzi futbolistiem.

Kas bija Latvijas pirmcīkstonis?

Pēc Pirmā pasaules kara Latvijā atgriezās karavīri, viņu vidū bija arī sportisti. Dažos mēnešos tika atjaunota sporta dzīve Rīgā. 1920. gada sākumā vēl bija cerība sūtīt

latvju sportistus uz 1920. gada Olimpiskajām spēlēm Beļģijas pilsētā Antverpenē. Rudenī sarīkoja atlases sacīkstes, lai izveidotu olimpisko vienību. Taču Latvijā vēl nebija nodibināta sava olimpiskā komiteja, kas pārstāvētu jauno valsti Starptautiskajā olimpiskajā komitejā un nodrošinātu atļauju startēt Antverpenē. Tāpēc bija vien jāpaliek mājās. 1920. gada 22. augustā nodibināja Latvijas pagaidu olimpisko komiteju. Jaunā organizācija sarīkoja I Latvijas vispārējos sporta svētkus, kas notika no 19. līdz 26. septembrim Rīgā un izvērtās par lielāko notikumu sporta dzīvē pēc Pirmā pasaules kara.

19. septembrī — skaistā svētdienas dienā — Rīga bija tērpta karogos, sveicot 343 dalībniekus un viesus, kuri pulcējās Rīgas Garnizona sporta laukumā Nikolaja ielā (tagad K.Valdemāra ielā, vietā, kur atrodas Rīgas 49. vidusskola), lai sacenstos spēkā, izturībā, izveicībā. 8000 skatītāji vēroja svētku atklāšanu. Viņu vidū bija valstsvīri, mākslinieki un literāti. Sacīkšu atklāšanu noskatījās Satversmes sapulces priekšsēdētājs J. Čakste, ministru prezidents

K. Ulmanis, ārlietu ministrs Z. Meierovics, armijas virspavēlnieks ģenerālis J. Balodis, ģenerāļi K. Goppers, M. Peniķis u.c.

Sportistus apsveica J. Čakste, kurš novēlēja, lai Latvijā olimpiskās cīņas kļūtu par visas tautas svētkiem, tāpat kā tas bija senajā Grieķijā.

Sacīkstes notika astoņos sporta veidos. Pirmo reizi izcīnīja arī Latvijas rekordus, bet pirmos valsts meistarus apzīmēja ar neparastu vārdu — pirmcīkstonis. Latvijas pirmcīkstoņa godu izpelnījās: franču cīņā — J. Polis, R. Ronis, R. Laumanis (arī svarcelšanā), V. Laumanis, A. Muskats, A. Vilemsons; svarcelšanā — A. Vēveris, J. Mucenieks, J. Bumbuls, K. Leilands; šaušanā — E. Tidemans, A. Bērziņš un Tauriņš; vieglatlētikā — T. Rudzoga, A. Eberleins, V. Cimmermanis, A. Lukstiņš, A. Kalniņš, T. Sukatnieks, V. Čuže, A. Skuja; burāšanā — E. Siļskis, E. Buttars.

Līdzīgi vispārējie sporta svētki notika arī vēlāk — 1921., 1923., 1927., 1931., 1935. un 1939. gadā. Parasti tos rīkoja pirms kārtējām olimpiskajām spēlēm, izņemot otros svētkus. No uzvarētāja apzīmējuma “pirmcīkstonis” atteicās jau 1921. gadā, pārejot uz nosaukumu “Latvijas meistars”.

Kā Kaupena lode nogalināja pasaules spēkavīru?

Spēka kults līdz ar atlētu cīņām sākās pagājušā gadsimta vidū Francijā un atnāca līdz Eiropas ziemeļaustrumiem, aptverot arī Baltiju.

1901. gada 11. augustā Rīgā ar varietē direktora A. Neilanda gādību pirmo reizi notika sacīkstes profesionāliem cīkstoņiem par Baltijas guberņas čempiona nosaukumu. Kopā ar dažiem latviešu spēkavīriem Kalningu un Ulpi turnīrā piedalījās arī pasauleslavenie igauņi — Georgs Lūrihs un Alekssis Abergss.

Diezin vai Ērbērģes muižas (Jēkabpils apriņķī, Mazzalves pagastā) Svītiņu māju saimnieks Pēteris Rozentāls varēja iedomāties, ka pāris gadu vēlāk viņa jaunākais puika Jānis būs tāds pats liels

stiprinieks un cikstēsies ar Lūrihu un Abergu! Un pēc daudziem gadiem brāļu un māsas bērni gaidīs stiprinieku atbraucam no tālām zemēm ciemos ar spēļu lietām, klausīsies neticamus stāstus par ciņām dažādos cirkos, bet, kad stāstītais tiks apšaubīts, paņems kādu no brāļiem — Kārli vai Frici — aiz svārkiem un pacels gaisā vai kādu no bērneliem uzsēdinās uz vienas rokas plaukstu un smiedamies pacels pie pašiem griestiem, bet citu reizi griestus badīs ar pirkstu un teiks: “Švāģer, tos griestus vajaga bišķu pacelt”, jo Jānis bija liela auguma, varens miesās, apaļu seju un lielām ūsām, stiprs, uzstājīgs, valdonīgs un liels joku plēsējs.

Jānis Rozentāls bija jaunākais no trim brāļiem. Tāpat kā tēvs — dēli Kārlis, Fricis un Jānis bija mežsargi. Tēvs ņēmis dēlus meža darbos, kur, baļķus uz ragavām ceļot un nost veļot, atklājies, ka Jānim ir liels spēks kaulos. Jāņa māsas aizgājušas uz Rīgu par kalponēm. Jānis bieži Rīgā pie māsām ciemojies un iepazinies ar kungiem, kas palīdzējuši viņam savu spēku novērtēt un atrast ceļu uz Salamonska cirku. Kad īsti Jānis sācis cirkā lauzties, par to nav skaidru ziņu. Tāpat kā nav skaidri zināms viņa dzimšanas gads. Pēc radinieku nostāstiem — ap 1878. gadu. Nostāstos par spēkavīru ir arī gan laušanās ar “dzelzs cilvēku” Georgu Lūrihu, gan brauciens uz Pēterburgu, kur no paša cara Nikolaja II viņš esot saņēmis sudraba kausu, gan par iekrātajiem 10 000 cara rubļiem, ko turnīros sapelnījis, bet kas aizgājuši zudumā revolūcijā.

Pirmā precīzā ziņa ir par 1905. gada 8. jūniju, kad Pēterburgā teātra “Farss” dārzā sākās cīkstoņu turnīrs, ko bija organizējusi izdevuma “Atlētikas un sporta ilustrētais žurnāls” direkcija. Sacīkstē piedalījās igauņi Georgs Lūrihs (pasaules čempions) un Aleksandrs Abergss, krievs Ivans Podubnijs (otrs pasaules čempions), austrietis Georgs Risbahers, latvietis Jānis Rozenblūms, vācu milzis Hristovs Turbans, polis Francis Ciklops un citi atlēti. Čempionāts ilga turpat divus mēnešus. Jāni Rozentālu pieteica ar Rozenblūma vārdu. Viņš cīnījās ar lielu spēku, taču igauņu hēraklu Abergu uzvarēt neizdevās un tika nolikts uz lāpstiņām pēc 3 minūtēm un 30 sekundēm. Ar 1907., 1909. un 1910. gada pasaules čempionu Abergu mūsu cīkstonis vēlāk tikās daudzkārt — 1911. gadā Pēterburgā, kur startēja kā latvietis Rozenholds no Mītavas (tagad Jelgava), un arī Amerikā, kad

1913. gadā kopā ar slavenajiem igauņiem un daudziem citiem atlētiem no Eiropas brauca pāri Atlantijas okeānam, lai atkal stātos pretī vīriem no visas pasaules. Amerikā viņš cīnījās ar Ivana Mamutova vārdu. Presē viņu raksturoja kā ļoti spēcīgu un bīstamu pretinieku, kura liels augums un svars varot sagādāt nepatīkamus brīžus sāncenšiem. Ne velti nostāsts vēsta, ka pēc kādas negodīgas cīņas, kurā izmantots aizliegts paņēmieni, Jānis aizkulisēs "saķēries" ar pāri darītāju un ielauzis viņam ribas.

Aptuveni 10 gadi tika veltīti turnīriem dažādās Vakareiropas zemēs un plašajā Krievijā. Tad sekoja Amerika, kur cīkstoņus pārsteidza ziņa, ka sācies Pirmais pasaules karš. Vajadzēja steigties mājup. Dzimtenē J. Rozentāls atgriezās ar dāvanām un kausiem. Kara gadus bēgļu gaitās pavadīja kopā ar māsas ģimeni Vidzemē.

Pēc tam atgriezās Mazzalves pagastā, dzīvoja mežsarga mājās, strādāja par mežsargu lielajos Taurkalnes un Kurmenes mežos. Ap 1922. gadu apprecējās un pārcēlās uz dzīvi pie sievas Taurkalnes pagastā.

1925. gada 9. maijā arī notika J. Rozentāla liktenīgā tikšanās ar laupītāju Kaupenu. Taurkalnes pagasta Sviķu mājās, kurās dzīvoja bagāts saimnieks, agrā rīta stundā iebruka Kaupens un nošāva saimnieku un saimnieci.

Šāvienus varēja dzirdēt arī kaimiņu mājās. Jānis paķēris medību bisi, kas pildīta ar renkuļiem (svina lodēm), lai ietu vilku medībās, un gribējis steigties uz kaimiņiem. Sievas brālis bisi atņēmis un iesviedis rudzu laukā, gribēdams atturēt, lai viens turp neskrienot, jo neilgi pirms tam jau bijušas vairākas laupīšanas ar slepkavībām Skaistkalnes mežos. Tad milzis ne pa jokam sadusmojies, ieskrējis istabā un paķēris kara šauteni, no kuras ar vienu šāvienu piecas patronas tiek raidītas. Pie Sviķu mājām pamanījies, ka cilvēks maskā skrien no istabas laukā. Mežsargs no otras puses ieskrējis mājā un no loga izšāvis uz laupītāju, kas pie vārtiņiem sabrucis. Ilgu laiku valdījis klusums. Tad J. Rozentāls gājis skatīties kritušo. Kad pienācis klāt, atskanējis šāviens. Vēlāk eksperti secināja, ka Kaupenam domātā lode izskrējusi cauri bēgošā kājām un ieurbusies dārza vārtiņu stabā. Pēc Kaupena apcietināšanas 1926. gadā Jāņa brāļi Fricis un Kārlis braukuši uz kara tiesu Jelgavā, kur nodevuši liecības par traģisko notikumu. 1927. gada

6. maija naktī Albertu Ansi Kaupenu par daudzajām laupīšanām un slepkavībām sodīja ar nāvi Svētes pagasta Vircavas meža masīvā, tā dēvētajās Ērmiķu priedēs.

Stiprinieku J. Rozentālu pēdējā gaitā pavadīja tikai tuvākie radi — brāļi, māsa un viņu bērni, kuri arī saglabāja atmiņā šos nostāstus, kas atklātībai nodoti 1987. gadā. Apglabāts Jānis Rozentāls Mazzalves pagasta Zāģeru kapos. Vēlāk uzlikts akmens krusts, kapu plāksne un metāla sētiņa. Tagad šo zīmju vairs nav. Arī kapa vietu nezinātājam ir grūti atrast. Palikuši tikai nostāsti par neparasto stiprinieku Jāni un viņa pēdējo ciņu ar Kaupenu.

Kā izcilākais Latvijas soļotājs tika pie savām konfektēm?

Pēc lieliskā panākuma Losandželosas Olimpiskajās spēlēs, kad Jānis Daliņš atgriezās ar sudraba medaļu, visa sabiedrība saviļņojās priekā un lepnumā par tautieša lielo uzvaru tik tālu — aiz Atlantijas okeāna. Visa uzmanība bija pievērsta jaunajam varonim. Tajā laikā pazīstamais šokolādes karalis Vilhelms Ķuze Latvijas saldumu pasaulē rādīja priekšzīmi, kā ar godīgu darbu var darīt labu citiem. V. Ķuze savus izstrādājumus reklamēja visos tā laika sportam veltītajos izdevumos — “Sporta Žurnālā”, žurnālos “Stadions” un “Starts”, sacīkšu programmās, vēlāk arī populārajā laikrakstā “Sporta Pasaule”. Populāra bija V. Ķuzes radītā piena šokolāde ar nosaukumu “Sports”.

Sports palika V. Ķuzes mūža mīlestība, kaut arī daba nebija viņu apveltījusi ne ar lielu spēku, ne lielu augumu un ne arī ar tādiem panākumiem, kādi bija J. Daliņam. Kustība viņam bija sevis pilnveidošanas, pat fiziskas pastāvēšanas nosacījums, jo skolas bērniem viņa laikā nekāda sevišķā iztikšana nebija. Mācoties Jaunpils draudzes skolā, vēlāk Nītaures Ministrijas skolā un Cēsu Apriņķa skolā, brīvstundās, pusdienu un vakariņu laikā Vilhelms kopā ar citiem zēniem aizrāvās ar ripu un bumbas sišanu, bet ziemā un salā — ar slidu

skriešanu vai pikošanos. V. Ķuze 1906. gadā sava mazā divstāvu koka nama pagalmā Laboratorijas ielā pie Grīziņkalna izveidoja puīšējiem vingrošanas "placi" ar metāla stieņiem. 1913. gadā jau 37 gadus veco maizniekmeistaru uzņēmā ritenbraucēju biedrībā "Marss". Bet vēl pēc divdesmit gadiem viņa fabrikā darbojās paša lolotā kultūras un sporta biedrība ar futbola, basketbola un galda tenisa komandu, kā arī ar lielisku bibliotēku un kori. Saldumniekiem bija viena no stiprākajām futbola vienībām virslīgā.

1932. gadā "Sporta Pasaules" lasītāji tika iepazīstināti ar "Veltījumu Daliņam". Atzīmēdami Daliņa ievērojamo sasniegumu — sudraba medaļu olimpiādē, Ķuzes fabrika izlaida viņam par godu jaunu sevišķi augstvērtīgu konfekšu šķirni, ko izgatavoja no ķekarcukura, labākajām augļu sulām un izmeklētām garšvielām. Kā ļoti garšīgas un atspirdzinošas tās sevišķi ieteica sportistiem un tūristiem.

Uz konfekšu ietinuma vairs nebija vārdi "Veltījums Daliņam", bet gan tikai to divi pirmie burti "V.D.", tāpēc ka baidījās, ka soļotāju varētu nosodīt par V. Ķuzes izstrādājumu reklamēšanu, jo tādējādi tiktu pārkāpti starptautiskie amatierisma noteikumi.

Tā Latvijas izcilākais soļotājs tika pie savām konfektēm.

DABA

Kā un no kā cēlies Gaiziņkalns?

*Dieva dēli, Saules meitas
Gaisa vidū kāzas dzēra;
Mēness, gaisu tecēdams,
Tas pārmija gredzentiņus.*

Gaiziņkalna īpašais diženums jau sen ir poētiski salīdzināts ar “gaису”, kas nozīmēja debess augstumu virsotnes, pa kurām tek debess spīdekļi. Tagad mēs zinām, ka Gaiziņkalna virsotne sasniedz 311,6 metrus virs jūras līmeņa. Savukārt virs apkārtnes reljefa Gaiziņkalns paceļas par 55–60 metriem. Sanāk kāda divdesmit stāvu nama augstums.

Latvijas zemes paugurainā reljefa cēlonis ir seno ledāju visai spēcīgā kustība un klimata maiņas, kas izraisīja ledus masu uzkrāšanos, kā uzskata, līdz 2 kilometru biezumā.

Tomēr ģeologi arvien vairāk izvairās saukt Gaiziņu un citus tamlīdzīgus veidojumus par kalniem, taupīdami šo vārdu tikai tādiem, kas cēlušies, sakrokojoties pašai Zemes garozai. Savukārt ģeodēzisti joprojām turpina par kalnu saukt relatīvi virs apkārtnes paceltu vietu.

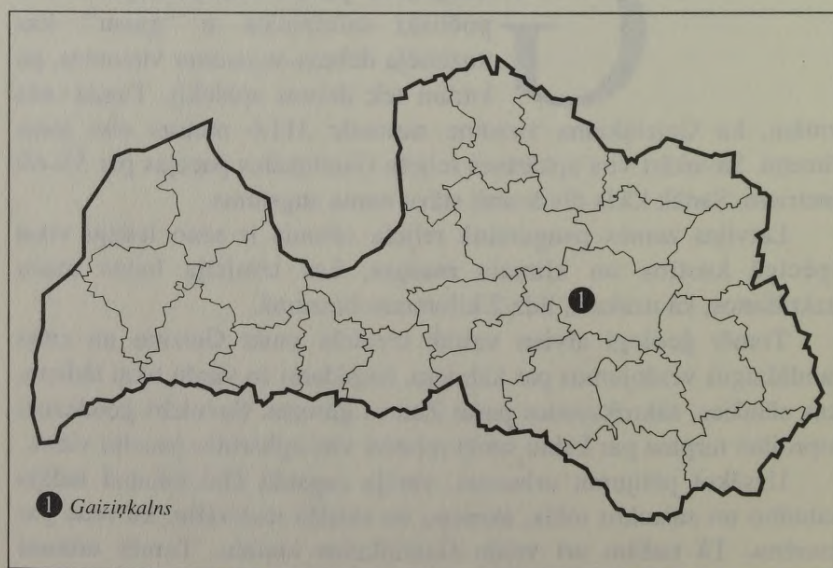
Uzsākot pētījumu urbumus, varēja sagaidīt Gaiziņkalnā ledāju sabīdīto un sajaukto māla, akmeņu un smilšu materiālu, ko sauc par morēnu. Tā tiešām arī veido Gaiziņkalna kodolu. Tomēr urbumi

sagādāja pārsteigumu. No minētajiem 55–60 metriem apmēram pusi sastādīja stāvošos ledāju kušanas ūdeņos nogulsņējis pārskalots bezakmeņu māls, kas līdz 28,5 metru biezumā pārsedz visu Gaiziņkalnu. Novērojams arī slokšņu māls. Tas rāda, ka ik pavasari ūdens pieplūdis straujāk un nogulsņējis nedaudz rupjākas smilšmāla vai mālsmilts daļiņas. Gaiziņkalna ziemeļu pamalē ienāk arī smilšu starpkārtas, kas rāda, no kuras puses ūdens pienesis dulķes.

Tātad — kad pēdējais ledājs sāka nokust, arī saplaisāt, ledus kušanas ūdeņi sāka plūst ledus plaisās un tukšumos, līdz izveidojās arvien lielāki stāvošu ūdeņu ezeri *ledus krastos*!

Tā izveidojās arī “Gaiziņezers”, kurā nogulsņējās pieminētie biezie ezera nogulumi. Tas notika pirms vairāk nekā 13 000 gadiem. Šī bijušā ezera mālos atrasti saldūdens gliemju vāciņi un arī slikti saglabājušās augu atliekas. Dzīvu organismu ienākšana ledus valstības atsevišķos ezeros tiek skaidrota ar ceļotājiem putniem, kuri var pārnest tiem pielīpušās dažādo gliemju sīkās oļiņas.

Kad nokusa “Gaiziņezera” ledus krasti, virs ūdens pacēlās Gaiziņkalns.

Gaisiņkalnā varējis sāli atrast

Teika

Agrākam Gaisiņu māju saimniekam bijusi ganāmpulkā liela, melna, tola (bez ragiem) gov. Gans, govīs ap Gaisiņkalnu ganīdams, novērojis, ka šī tolā govīs katru dienu ap zināmu laiku nozudusi no ganāmpulka un pēc kāda laika laizīdamās atgriezusies. Reiz viņa aizvedusi sev līdz arī otru govi. Gans, to pamanīdams, aizskrējis uz māju un izstāstījis mājiniekiem. Tie tūlī visi sākuši nozudušās govīs pa Gaisiņkalnu meklēt un ieraudzījuši, ka tās kādā vietā zemi laizījušas. Kad piegājuši tuvāk, tad redzējuši, ka govīs no zemes laizījušas sarkano sāli un bijušas zemē jau lielu dobi izlaizījušas. Nu sākuši arī paši saimnieki vēlāk sāli no zemes rakt un lietot savām vajadzībām, bet viņu prieki bijuši īsi. Kādi nenoliedzīgi cilvēki papūtuši par šo atradumu Vestienas kungam, un tas tūlī licis aizbērt to vietu cietī. Gan esot vēlāk daudzi izmeklējušies, bet to vietu, kur bijis sāls, vairs Gaisiņkalnā nevarot atrast.

Kur var šķilt kramu?

Iepaļas, “bambuļveidīgas” krama konkrēcijas jeb ieslēgumus, kurus, ja vēlas, varētu dēvēt par “krambambuļiem”, var atrast gar Daugavu klinšainās vietās, sevišķi Lieljumpravas apvidū dolomīta slāņos un dolomīta lautzuvēs, kā arī izklīdētā veidā šo vietu apkārtnē. Krams atrodams arī Mēmeles krastos pie Kurmenes. Sastopamo krama gabalu lielums ir 10–40 cm diametrā. Mazus gabalus gadās salasīt arī Kurzemē, piemēram, pie Ventas.

Krami mēdz būt balti un pelēki, Kurmenē arī melni. Tie sastāv no ārkārtīgi smalkām, pat mikroskopā tikko samānāmām minerāla kvarca paveidu — kvarcīna, lutcīta un halcedona šķiedriņām. Tās ir saaugušas sarežģītā rakstā sīku vēdekliņu veidā, līdzīgi kā ledus saaug kristāla puķēs uz aizsalušienu logu stikliem, tikai krama šķiedras ir daudzkārt smalkākas. Tādēļ krami ir ļoti izturīgi pret āmura

triecieniem, bet, kad beidzot tomēr lūst, tad atlūzušās šķembas ir ļoti asi šķautņainas un aizlido vēl straujāk nekā stikls. Tādēļ ikviens, kas krama gabalu atradis un grib pamēģināt uzšķilt ar to dzirksteli, lai dara to ļoti, ļoti uzmanīgi, vislielākajā mērā sargājot savas un līdzcilvēku acis! Ar šādām šķembām var griezt stiklu.

Sitot ar mīkstas dzelzs priekšmetu pa krama gabalu, sevišķi, ja to dara tumsā, var labi redzēt lecam dzirksteles. Kas prot veikli rīkoties, piemēram, ar pakulām, bišu kvēpināmiem prauliem vai bērza piepi, var arī iegūt uguni kā senatnē, kad vēl nebija sērkoksiņu.

Gaujas krastos, dolomītos augšpus Viršiem, var saskatīt balta krama starpslāņus 2–32 cm biezumā. Arī tie, sitot ar mīkstas dzelzs āmuru, šķīļ uguni. Šajos pašos kramos lāgiem var atrast seno, devona perioda jūras organismu paliekas ar raksturīgu, kramu saturošo sūkļu dažādas formas adatiņu nospiedumiem, citām sugām ap 1 mm, bet citām — 0,1 līdz 0,4 mm garumā.

Nereti ūdeņi, lēni un ļoti ilgi sūkdami caur dolomītu porām, ir šķīdinājuši smalki šķiedrainos kvarca paveidus, līdz beidzot tie pārkristalizējušies par parasto kvarcu, kas, līdzīgi parastam smilšu kvarcam, ir pavisam trausls un skaldot nedod asas šķautnes. Tāds krams izskatās kā “sacukurojies”, ar to nevar ne stiklu griezt, ne uguni šķīlt.

Vai Rīga tiešām nogrimis ūdenī, kad tā būs gatava?

Teika stāsta, ka Rīgu arvien no jauna apciemojot kāds jautātājs un prasot, vai Rīga ir jau uzcelta gatava. Cita teika vēstī, ka jautātājs esot kāds gars vai balss, cita, ka ērglis, vēl cita, ka žagata, cita atkal, ka zivs. Ir teika, kas saka, ka jautātājs nākot jautāt pa katriem 100 gadiem reizi, bet ir teikas, kurās jautātājs nāk ik pēc 200 gadiem, katru jaungada vakaru vai arī — ik pusnaktī. Rīdzinieki vienmēr atbildot, ka neesot vis gatava. Kad kāds teikšot, ka Rīga ir gatava, tad Rīga trešajā naktī nogrimšot ūdenī.

Vai tas tā tiešām notiks?

Pētnieki ar atkārtotās līmetņošanas paņēmieni pētī Zemes garozas lēnās kustības. Pētījumos ir noskaidrots, ka Botnijas jūras līča ziemeļu piekrastē Zemes garoza paceļas pat par 8 milimetriem gadā. Gotlandes un Igaunijas salu apvidū Zeme kāpj 1–2 milimetrus gadā. Gan Roņu sala, gan dažādi Polijas piekrastes rajoni paceļas vidēji par 0,5–1 milimetru gadā.

Vidzemes Centrālā augstiene paceļas par 2–4,5 milimetriem gadā. Lēnām ceļas arī Latgales augstiene un citi apvidi. Toties vairāki rajoni lēnām iegrimst. Ģeologi lēš, ka Rīga iegrimstot par 1–1,9 milimetriem gadā un pēc 20 000 gadiem būs nogrimusi jūras ūdenī. Tāpat arī Rucava un Klaiņpēda nonāks zem ūdens. Toties ap Ventspili un Kolku apvidus pacelsies, un jūra tur atkāpsies tālāk.

Kas ir hidrobioloģija?

Ja pavisam īsi, tad hidrobioloģiju var definēt kā zinātni par ūdenstilpju bioloģiju. Izvērstāka hidrobioloģijas definīcija: tā ir bioloģijas nozare, kas pētī ūdenī dzīvojošo organismu (hidrobiontu) un apkārtējās vides mijiedarbību, okeānu, jūru un iekšējo ūdeņu bioloģisko produktivitāti, izstrādā šo resursu izmantošanas teorētiskos pamatus. Hidrobioloģija ir kompleksa zinātne, kas izmanto ziņas par ūdens fizikālajām un ķīmiskajām īpašībām, pamatojas uz zooloģiju, botāniku, mikrobioloģiju, fizioloģiju un ekoloģiju.

Hidrobioloģija kā pastāvīga zinātne izveidojās 19. gadsimta otrajā pusē. Tās attīstības pirmajā posmā pētīja galvenokārt dažādu ūdenstilpju faunu un floru, skaidroja nozvejas samazināšanās cēloņus. Vēlāk aizvien lielāku nozīmi ieguva pētījumi par ūdeņu bioloģisko produktivitāti (par mikrobu, augu un dzīvnieku — it īpaši zivju daudzumu) un piesārņotību. Mūsdienās arvien vairāk pievēršas pētījumiem par dažādu vielu — galvenokārt bioloģisko — riņķojumu (pārvietošanos) ūdenstilpēs.

Arturs Duburs. *Forēļu strauts*

Pirmais tipiskais hidrobioloģiska rakstura darbs (grāmata) par Latviju nodrukāts 1908. gadā Rīgā. To sarakstījis maģistrs Ferdinands Ludvigs. Tajā aplūkoti 29 Rīgas līča piekrastes ezeri. Šis darbs ir viens no pirmajiem Eiropā.

Latvija ir ar ūdeņiem bagāta zeme. Atzīstot to vispusīgas pētīšanas svarīgumu, jau 1925. gadā pie Latvijas Universitātes tika nodibināta Hidrobioloģijas stacija. Tās izveidošanā lieli nopelni bija pirmajam latviešu hidrobiologam Viktoram Ozoliņam (1895–1937). Vēlāk stacijā sekmīgi darbojās Bruno Bērziņš (1909–1985). Stacijas darbinieki aprakstīja ezeru morfometriju, t.i., veica ezeru mērījumus, pētīja ūdens ķīmisko sastāvu, vāca materiālus par ezeru faunu un floru, pētīja arī jūru. Hidrobioloģijas stacija kopā ar LU Sistemātiskās zooloģijas institūtu (faktiski zooloģijas katedru mūsdienu izpratnē) izdeva stacijas oficiālā vadītāja pasauleslavenā profesora Embrika Stranda veidoto žurnālu "*Folia zoologica et hydrobiologica*", kas

iznāca Rīgā no 1929. līdz 1943. gadam. Viens no interesantākajiem darba rezultātiem bija Emīlijas Ozoliņas plašais raksts par Usmas ezera ūdensaugiem (1931).

Pēckara periodā hidrobioloģiskās problēmas risināja un risina Zinātņu akadēmijā, universitātē (LVU, resp. LU) un zivsaimniecības pētišanas iestādēs, pētiot iekšējo ūdeņu un Baltijas jūras piesārņošanas un pašattīrīšanās jautājumus. Viens no nozīmīgākajiem darbiem ir Antonijas Kumsāres (1902–1982) monogrāfija par Daugavu (1967), kurā plaši aplūkota piesārņotība Daugavas lejtecē.

Rudēnu avots

Stāstījis Jūlijs Sprincis Madonas raj. Mēdzulā 1954. gadā

Rudēnu purvā ir dziļš jo dziļš avots. Nekādi dibenu neaizsniegsi. Pats ielaidu 12 asu garu kārti, bet vēl dibena kā nav, tā nav. Vietējie izmanto avotu laika pareģošanai. Avotam ir spējas pareģot laiku. Tā, ja būs lietus vai negaiss, avotā ūdens gluži duļķains, brūns. Uz skaidru un sausu laiku ūdens tīrs un mierīgs, caurspīdīgs kā stikls. Tāpēc arī apkārtējie zemnieki labi zina siena laiku. Siens mums nekad neaizlīst, jo pašiem savs barometrs.

Kas bija pirmais latviešu hidrobiologs?

Par tādu atzīstams Viktors Ozoliņš, taču viņu vienlaikus var saukt arī par zoologu. V. Ozoliņš dzimis 1895. gada 18. oktobrī Limbažu rajona Pāles pagastā. 1917. gadā iestājies Tērbatas universitātē, bet Pirmā pasaules kara un pēckara apstākļi studijas novilcināja, tāpēc tikai 1927. gadā viņš beidza Latvijas Universitāti, uz kuru bija pārgājis drīz pēc tās dibināšanas. 1923. gadā V. Ozoliņš sāka strādāt Zemkopības ministrijā par hidrobiologu ihtiologu, bet jau drīz — 1925. gadā — pārgāja uz jaunveidoto LU

Hidrobioloģijas staciju, kurā nostrādāja līdz mūža beigām. Miris 1937. gada 20. septembrī pēc smagas slimības, ko bija guvis, pēc dzīvesbiedres E. Ozoliņas teiktā, strādājot uz ezeriem.

Savā īsajā mūžā publicējis gandrīz 20 zinātniskus darbus, taču daudzi viņa savāktie materiāli diemžēl palika neapstrādāti.

V. Ozoliņš ir izmērijis vienu no lielākajiem Latvijas ezeriem — Usmas ezeru. Tā dziļummērījumu plāns ir nodrukāts 1929. un 1931. gadā. Usmas ezers ir pirmais precīzi izmērītais Latvijas ezers. Bez tam vai nu viņš pats, vai viņa vadībā Hidrobioloģijas stacijas laborants N. Sizovs ir izmērijis astoņus ezerus Usmas apkaimē. Izmērīts tika arī Puzes ezers, kas izrādījās neparasti dziļš — 33,6 m.

Taču sevišķi V. Ozoliņu interesēja ūdensērces. Tās, kā jau visas ērces, ir sīki dzīvnieciņi — lielākās sugas ir, augstākais, 5–8 mm garas. Kā sarkani bumbuliši tās veikli peld dīķos, bedrēs un grāvjos. Ezeros un straujās upītēs dzīvojošās ūdensērces nav tik viegli pamanāmas.

V. Ozoliņam ir arī daži raksti par zivīm.

Zinātnieks bija Teorētiskās un pielietojamās limnoloģijas (tā ir hidrobioloģijas nozare, kas pētī saldūdeņus) starptautiskās savienības pārstāvis Latvijā. Šīs savienības kongresā 1930. gadā viņu ievēlēja par ezeru sekcijas sekretāru. Tātad V. Ozoliņš bija guvis starptautisku atzinību.

Pie Usmas ezera

Teika

Tagadējo Usmenieku mājām pretī, kas atrodas ezera pretējā krastā, ļaudis ievērojuši, ka pa ūdens virsu vētrainās, tumšās naktīs staigājot uguns. Daži veci ļaudis stāsta, ka tur kaltējoties nauda, citi, ka tur izskalota prinča Morica kara kase. Šai vietā kādreiz atradusies divpadsmit kvadrātkilometru apmērā sala. Uz šīs salas dzīvojis saimnieks Rupucis. Rupuči un Usmenieki bijuši savienoti ar platām laipām. Kādreiz abi saimnieki gājuši pīles medīt un satikušies pašā laipas vidū. Gribējuši sasmēķēt. Abiem bijušas šķiltavas. Sākuši strīdēties, kuram labākas. Tas novedis līdz kautiņam. Usmenieku saimnieks iegrudis Rupuči ūdenī, sacīdams: "Šķil nu savas labās

*šķiltavas!" Tā vēl šodien Rupucis vētras laikā šķīļ savas šķiltavas. Savas mājas viņš ir applūdinājis, lai neviens netiek klāt.**

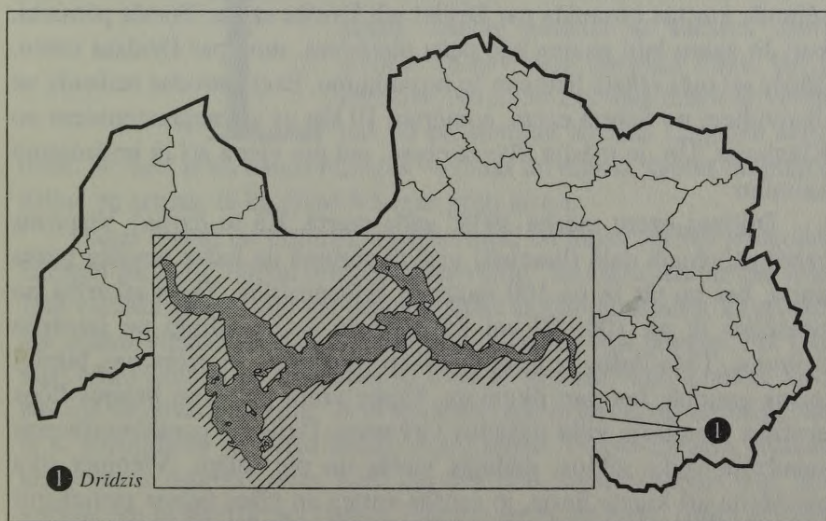
* Bet pie Usmenieku mājām grāmatas redaktore pati ir bijusi.

Kā tapa Latvijas dziļākā ezera plāns?

Līdz 1940. gadam Latvijā pastāvēja Latvijas Lauksaimniecības kamera (LLK). Tā bija pa pusei sabiedriska, pa pusei valstiska organizācija, kas darbojās vienlaikus ar Zemkopības ministriju.

LLK interesējās un gādāja arī par zivsaimniecības attīstību. No 1937. gada pavasara LLK par zivkopības un zvejniecības instruktoru strādāja Bruno Bērziņš (1909–1985). Viņa uzdevums bija noorganizēt parauga ezersaimniecību Sīvera ezerā.

Ja grib nopietni apsaimniekot kādu ezeru, tad vajadzīgs tā plāns. Tādēļ Sīvera ezers 1939. gada sākumā tika uzmērīts. Pēc tam labora-

Zigurds Zuze. Drīdza ezers

torijā tika uzzīmētas ezera kontūras un dziļuma plāns mērogā 1:5000.

Taču atbilstoši virsrakstam mums šobrīd vairāk varētu interesēt dziļākais Latvijas ezers. Tas jau ir pieminēts mūsu enciklopēdijas 1. sējumā, kur tas nosaukts par Drīdzi jeb Dridža ezeru. Tomēr pētnieki, kuri šo ezeru labi pazina pēc pašu pieredzes, runā par Dridzas ezeru. Tāpēc arī mēs rakstā lietošim šo nosaukumu. Ezers atrodas nedaudz uz dienvidiem no Sīvera ezera, apmēram 10 km uz ziemeļaustrumiem no Krāslavas. Un, ja mērīja Sīvera ezeru, tad pie viena arī tā ievērojamo kaimiņu.

Dridzas ezeru mērīja 1939. gada martā. Kā to darīja? Vispirms ezera galvenajā daļā (baseinā) visā tā garumā uz ledus novilka bāzes līniju, bet no tās ik pa 100 metriem šķērsprofilus. Tajos atkarībā no situācijas ik pa 100, 50 vai 25 metriem izcirta āliņģi un izmērīja dziļumu. Tāds darbs ir visai grūts un piņķerīgs, jo ezers nav pilnīgi taisns garumā, bet gan likumots. Tāpēc ezera galos un lielajos ličos profilus vajadzēja vilkt dažādos virzienos. Dziļumu papildmērījumus vajadzēja veikt sēkļos, dziļajās vietās un pie salām. Vienmēr tika pārmērīta arī krasta līnija, jo esošās kartes un plāni nebija pietiekami

precīzi. Pavisam tika izdarīts 1681 dziļumu pamatmērījums. Varētu teikt, ka te pārāk sīki attēlota mērīšanas norise, taču varbūt nav lieki pastāstīt, kā veic tamlīdzīgus darbus.

Arī Dridzas ezera oriģinālpāns tika izgatavots mērogā 1:5000. Tādu plānu sauc par ezera morfometrijas plānu. Izrādījās, ka ezera platība ir 7,42 km². Tas ir garš (8,67 km), šaurs, viscaur dziļš. Faktiski ezers ir ledāja kušanas ūdeņu gravveida notekgultne. Dziļākā vieta — 65,1 m — atrodas ezera vidū tikai 200 m no ziemeļu krasta. Ļoti liels dziļums ir arī pašā ziemeļrietumu galā, Sauleskalna tiešā tuvumā — gandrīz 35 m. Plānā ir atzīmēti arī salu (deviņas), sēkļu, līču un krasta izliekumu nosaukumi, kopā aptuveni 100. Tie palīdz orientēties vietējiem iedzīvotājiem un zvejniekiem.

Plāns mērogā 1:20 000 līdz ar sīku ezera morfometrijas aprakstu ir publicēts 1943. gadā LU Rakstu turpinājumā. Raksta autors ir Bruno Bērziņš kopā ar toreizējo LU Hidrobioloģijas stacijas vecāko laborantu Nikolaju Sizovu. Viņi abi bija galvenie ezera mērītāji.

Cik reižu ir skaitītas Ežezera salas?

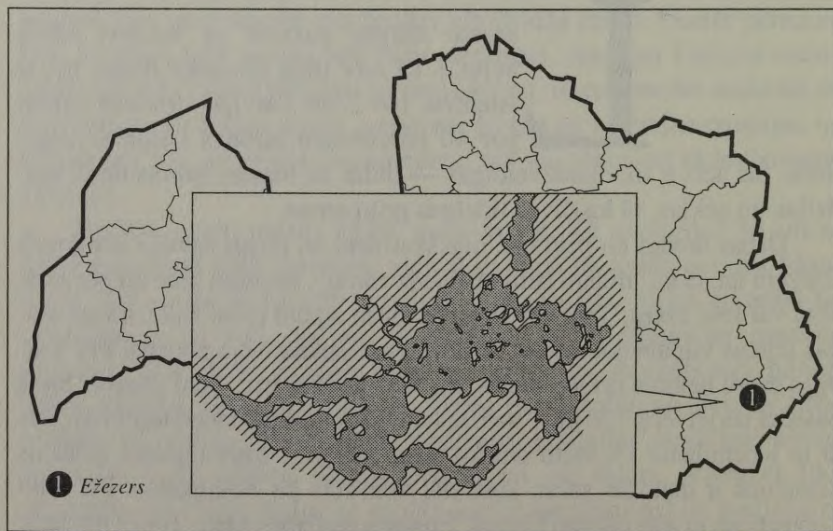
Latgale raugās pasaulē ar tūkstoš ezeru acīm... Tā nav tikai dzejiska frāze, bet ir īstenība. No 2256 Latvijas ezeriem vairāk par 40 procentiem atrodas Latgales augstienē. Šīs acis ir tik daudzveidīgas — lielas un mazas, šauras un platas, dziļas un seklas, tā ka divas līdzīgas grūti atrast.

Dabas draugi un pētnieki, makšķernieki un tūristi sevišķi iemīlojuši Ežezeru un, tā kā “mīlam bērnam daudz vārdu”, šo ezeru sauc arī par Ješa, Ješu vai Ieša ezeru. Tanī var izbaudīt klusu atpūtu rāmā laikā, kā arī asākas izjūtas viļņainajos ūdens plašumos pie lielāka vēja pūtiena. Pēc Latvijas ezeru lieluma tas ierindojas 16. vietā ar 10,6 km² lielu platību. Savā baseinā tas ietvēris 120 km² lielu apkārtējo zemes un ūdeņu teritoriju, līdz ar to ieņemdams 13. vietu lielāko ezeru saimē. Tomēr Ežezera lielākais krāšņums ir daudzās salas, kuru dēļ tam dots šis nosaukums. Pēc salu kopplatības to gan pārspēj Usmas, Engures un Papes ezeri. Toties neviens,

kas par to ir interesējies, nešaubās, ka ar salām visbagātākais ir Ežezers.

Bet cik īsti šo salu ir? Ja sākam pētīt rakstos, tad varam apmaldīties tāpat, kā ar laivu likumojot pa "Ezīti" starp lielākiem un mazākiem sauszemes gabaliņiem, līčiem un pussalām.

Vispirms jānoskaidro, ko uzskatīt par salu. Latvijas Padomju Enciklopēdijas 8. sējumā lasām, ka "sala — salīdzinājumā ar kontinentu neliela sauszemes daļa, kuru no visām pusēm norobežo okeāna, jūras, ezera vai upes ūdens". Vajadzētu pievienot vēl vienu pazīmi — sauszemei raksturīgu augu klātbūtni, kas ir sevišķi nozīmīgi, kad jāizšķiras par kāda pavisam neliela zemes gabaliņa atzīšanu par salu. Atcerēsimies kādreizējā Latvijas Universitātes asistenta Edvarta Jansona 1936. gadā izdotajā "Latvijas zeme, daba, tauta" 2. sējumā rakstīto, ka "... dabīgi atstāts zemes gabals mūsu apgabalā apaug ar mežu (Ežu ezerā arī tikai dažus kvadrātmetrus lielas saliņas apaugušas ar kokiem)". Arī 1950./1951. gadā Stokholmā Arveda Švābes redakcijā izdotajā "Latvju enciklopēdijā" par Ežezera ir teikts, ka "... ūdens līmenim pazeminoties, kļūst redzami arī sēkļi, kāpēc salu skaits pieaug līdz 67. Iespaidu par salu bagātību pavairo ļoti izlocītā krastu līnija ar daudziem līčiem un pussalām, kurus ieskauj plašas niedru un doņu joslas." Šinī darbā minēts vismazākais salu skaits — 19,

piebilstot, ka tās ir ar mežu apaugušas salas.

Noteiktu kritēriju trūkums varbūt bijis par iemeslu tam, ka daudzās publikācijās, arī enciklopēdijās Ežezera ir ticis piedēvēts lielāks salu skaits, nekā tas ir patiesībā. Intervāls ir krietni liels — no 19 līdz 100, visbiežāk — 69.

Ežezers ir pētīts no visdažādākajiem skatu punktiem. Hidrobiologs B. Bērziņš nofotografējis to no Piloru skatu torņa un žurnāla "Daba un Zinātne" 1939. gada 6. numurā publicējis ezera ziemeļu daļas panorāmu. Tā ir visplašākā publicētā ezera ainava, kurā no toreiz zināmajām 35 salām ir redzamas vismaz 15. Autoram liekas, ka "ezers sasniedzis savu maksimālo salu skaitu savā platībā".

Dažādos rakstos vairāk pieminētas valsts aizsardzībā ņemtās salas. Latvijas Ministru Kabinets 1928. gada 6. martā par aizsargājamiem dabas pieminekļiem apstiprināja 11 salas. "Valdības Vēstneša" 64. numurā tās arī nosauktas, un katrai uzrādīta platība: Kazu sala (0,83 ha), sala nr. 3 (0,12), Jāņogu sala (0,97), Siena sala (1,89), Zujek sala (0,17), Vilka aste (0,40), Enkuru sala (0,12), Liepu sala (0,83), Teļu sala (1,69), Apaļā sala (1,00), Kromanu sala (0,32). Kopīgais zināmo salu skaits parādās Mežu Departamenta plānos — 32. Par aizsargājamām Ežezera salas atzītas arī vēlākajos gados, piemēram, 1957. gadā. Vienīgi šo lēmumu teksti bijuši ļoti lakoniski, bez konkrētiem datiem, acīmredzot militāro dienestu diktētas slepenības dēļ.

Kopš 1977. gada Botānisko liegumu sarakstā ir iekļautas visas Ežezera salas 75,2 hektāru platībā, lai saglabātu dabiskos, cilvēka maz skartos platlapju mežus un retās augu sugas.

Ežezera salas skaitījuši un diezgan labi iepazinuši botāniķi. Trīsdesmito gadu vidū Latvijas Universitātes students A. Villerts apsekojis 35 salas un 1937. gadā aprakstījis tās diplomdarbā "Ješa ezera salu flora". Viņa dotie salu apraksti un augu saraksti deva iespēju citiem pētniekiem salīdzināt, kādas pārmaiņas te notikušas nākamajos 40–50 gados. Vienmēr iepriecinājuši kādi jaunatklājumi. Lielajā Teļu salā, piemēram, 1956. gada 9. augustā tika atrasts Latvijā rets augs — parazīts bālziedu brūnkāte, kas aug avotainā vietā uz lēdzerkstes saknēm (to atrada tagadējais bioloģijas doktors E. Vimba).

Septiņdesmitajos gados Ezernieku apkārtni pieskandināja studenti — biologi, kas te bija ieradušies mācību praksē. Galvenais

izpētes objekts bija lielākās salas ezera ziemeļu daļā. Ekspedīcijas ezera labirintos turpināja Botānikas katedras pasniedzēji. Atklājās, ka Lielās jeb Lāču salas ziemeļu pusē paslēpusies 36. saliņa, kas nebija A. Villerta darbā ievietotajā shēmā. (Šo saliņu atklāja raksta autore, kopā ar savu vīru uz Ežezera laivā pavadīdama atvaļinājumu. — *Red. piez.*) Tā ir tikai divdesmit metrus gara un dažus soļus plata, bet uz tās aug melnalksnis, pūkainais jeb purva bērzs, divu sugu kārklu krūmi un nedaudz vairāk par 10 sauszemei un mitrām vietām raksturīgas lakstaugu sugas. Par godu lielākajam kokam to varētu nosaukt par Melnalkšņa salu, piebiedrojot to tuvumā esošajām līdzīga nosaukuma — Apšu un Kārklū salām. Ekspedīcijās tika krietni papildināts Ežezera salu augu saraksts, kas aptvēra ap 400 ziedaugu un paparžaugu sugu.

Interese par īsto Ežezera salu skaitu vēl joprojām nav zudusi. Četri jauni dabas pētnieki 1997. gadā pārstaigāja ezeru kājām. Tas, protams, notika ziemā, kad ūdeni klāja pietiekami bieza ledus sega. Dabas draugiem par lielu gandarījumu, tika atrastas vēl piecas nelielas saliņas netālu no krasta. (Par šo ekspedīciju var izlasīt 1998. gada "Dabas un vēstures kalendārā" un žurnāla "Medības. Makšķerēšana. Daba" 1997. gada 5. numurā.)

Acīmredzot arī nākamās paaudzes vēl turpinās pētīt un skaitīt Ežezera salas un arvien atklās kaut ko jaunu.

Dzīvības avotiņš

Nostāsts

Pie kungu kapsētas, pretī Tirzas baznīcai, zem lielas, vecas gobas ir avotiņš, ko sauc par Dzīvības avotiņu. Daži viņu sauc arī par Veselības avotiņu. Vecos laikos šis avotiņš ticis turēts par svētu. Ļaudis domājuši, ka ar viņa ūdeni varot izdziedēt dažādas slimības, sevišķi — ja to smēlot un lietojot Jāņu vakarā. Tāpēc Jāņu vakaros ap avotiņu bijis kā tirgus: slimnieki nākuši no malu malām. Ieradušies arī pūšļas, kas veduši ap avotiņu slimus un vājus zirgus un citus lopus; slimus cilvēkus izģērbuši un aplējuši ar avotiņa ūdeni. Daži apmeklētāji ņēmuši muciņās un pudelēs ūdeni līdz uz māju, citi aiziedami metuši avotiņā sidraba naudu.

Reiz Tirzas kungs aizliedzis avotiņu apmeklēt. Tomēr cilvēku ticība avotiņa ūdenim bijusi tik liela un tik stipra, ka tie nebijuši atturami. Tad kungs līcis avotiņu aizmest. Bet, tikko avotiņš bijis aizmests, kungs palicis aklis. Pēc kāda laika viņš līcis avotiņu atrakt, izmūrēt ar cementu un arī pats braucis uz avotiņu pēc ūdens. Nu kungs palicis atkal redzīgs un ticējis, ka avotiņš ir svēts.

Kas ir Sarkanā grāmata?

Jau mūsu gadsimta sākumā zinātnieki, dažādi saimnieciskie darbinieki un dabas mīļotāji ievēroja, ka samērā daudzi dzīvnieki un augi ir izzuduši vai to skaits tiktāl samazinājies, ka tosaglabāšanās (izdzīvošana) ir apdraudēta. Saskaņā ar ziņām, kas savāktas drīz pēc Otrā pasaules kara, pēdējo trīs gadsimtu laikā izzudušas vismaz 360 augu un dzīvnieku sugas un pasugas.

Kāpēc tā notiek?

Ne mazums dzīvnieku ir izzuduši vai tiek apdraudēti nesaprātīgu (neierobežotu, nekontrolētu) medību un zvejas dēļ, dažu augu liktenis bijis līdzīgs. Bet vēl vairāk dabu, arī atsevišķas sugas, kuras pat neizmanto saimnieciskos nolūkos, apdraud tāda cilvēku rīcība, kas pasliktina to dzīves apstākļus (mežu izciršana, ezeru līmeņa pazemināšana, purvu nosusināšana, dabas piesārņošana ar notekūdeņiem un naftu un tamlīdzīgi).

Kļūva skaidrs, ka nopietni jārīkojas, lai situāciju izlabotu un uzlabotu.

Neiedziļināsimies visas dabas un atsevišķu sugu aizsardzības problēmas vēsturē un detaļās. Šoreiz nerunāsim arī par dabas un tās resursu (mežu, purvu, ūdeņu, zivju, medījumu utt.) aizsardzības likumiem. Toties uzsvērsim, ka jau 1948. gadā ar aizsardzības problēmu pastiprināti sāka nodarboties Starptautiskās dabas un tās resursu aizsardzības savienības (*International Union for Conservation of Nature and Natural Resources, IUCN*, dibināta 1956. g.) priekštecis Starptautiskais dabas aizsardzības birojs (dibināts 1934. g.). Minētā

savienība jau 1963. gadā sastādīja pirmo dokumentu par apdraudētajām sugām, tiesa, tikai par zīdītājiem un putniem, jo tie bija vislabāk izpētīti. Šo grāmatveida dokumentu nosauca par Sarkanā grāmatu (*Red Data Book*). Sarkanā krāsa norāda uz briesmām, tai vajadzēja pievērst sabiedrības uzmanību.

Patlaban Sarkanās grāmatas ir izdotas daudzās valstīs. Izdotas arī papildinātas starptautiskas Sarkanās grāmatas par augiem un dzīvniekiem. Tām parasti tomēr nav likuma spēka, tās ir ieteicējas.

Latvijā Sarkanās grāmatas pirmo variantu 1979. gada beigās izveidoja īpaša padome, kas darbojās pie ZA Bioloģijas institūta. Tās vienīgais oriģināleksemplārs glabājas šajā institūtā, bet dažas kopijas tika nodotas valdības un zinātnes iestādēm. Tajā bija ierakstītas 118 dzīvnieku un 112 augu sugas, kas iedalītas piecās starptautiski pieņemtās kategorijās (grupās). Sabiedrības pilnīgākai iepazīstināšanai šo grāmatu 1985. gadā izdeva izdevniecība "Zinātne". Izdoti arī daži populārzinātniski Latvijas Sarkanās grāmatas varianti vai līdzīgi izdevumi, piemēram, 1990. un 1992. gadā atsevišķas grāmatas par dzīvniekiem un augiem.

Sarkanās grāmatas tād ir zinātnisku datu krājumi par apdraudētām sugām. Tās noder sugu aizsardzības organizēšanai.

Pēdējā laikā daudzās valstīs izdod tā sauktos Sarkanos sarakstus (*Red List*), kuros sugas nav sīki aplūkotas, bet tikai uzskaitītas. Tādu sarakstus var vieglāk sagatavot un operatīvāk izdot.

Pašlaik Latvijā sāk izdot jaunu Latvijas Sarkanā grāmatu. Paredzēti seši sējumi.

Kas ir dendroloģija?

Vārds dendroloģija nozīmē mācību par kokiem: grieķu val. *dendron* — koks, *logos* — mācība, zinātne. Tā ir botānikas nozare, kas pētī ne vien kokus, bet arī krūmus, puskrūmus, pundurkrūmus un liānas, tād augus, kurus atšķirībā no lakstaugiem dēvējam par kokaugiem. Tie var būt gan Ziemeļ-

amerikas sekvojas jeb mamutkoki un Austrālijas eikalipti, kas sasniedz 120 m augstumu, gan pavisam necilie māršili vai kapmirtes, kas paceļas dažus centimetrus virs zemes.

Dendroloģija aptver zināšanas kokaugu ģeogrāfiskajā izplatībā, ekoloģijā un to lomā ekosistēmās, arī to sistemātikā, ģenētikā u.c. jautājumos. Šīs zināšanas var būt noderīgas, risinot mežkopības, dekoratīvās dārzkopības un ainavu veidošanas, kā arī dabas aizsardzības uzdevumus.

Koki un krūmi, veidojot mežus, aizņem milzu platības visās zemeslodes klimatiskajās zonās. Pasaulē aprakstīts apmēram 18 000 kokaugu sugu. Turpretim Latvijā, kur tagadējā augu valsts ir salīdzinoši jauna, jo veidojusies pēc pēdējā leduslaikmeta, kokaugu savvaļas sugu skaits ir tikai 110. Lielākais vairums šejienes koku un krūmu, ar kuriem diendienā sastopamies lauku sētā, dārzos, parkos, ielu un ceļu apstādījumos, kapsētās, ir svešzemnieki ar visdažādāko izcelšanos. Pēdējo 250–300 gadu laikā tie itin labi iedzīvojušies; un tādu sugu un šķirņu Latvijā ir 800 (augļu koki un ogulāji šeit neietilpst).

Senatnē dendroloģijas attīstība noritēja ciešā saistībā ar zinību uzkrāšanu botānikā kopumā. Kā patstāvīga botānikas nozare dendroloģija sāka veidoties 16. gadsimtā, bet galīgi izveidojās 18. gadsimta otrajā pusē. Latvijā kopš 18. gs. beigām zināšanas par kokiem un krūmiem lielā mērā sekmēja komerciālo dārzniecību īpašnieki: J. Cigra un K. Vāgners Rīgā, K. Šoha firma Rīgā, no 1898. g. — Salaspilī, F. Vāgners Tukumā, S. Klēvers Durbē pie Liepājas u.c. Mācītais dārznieks Johans Cigra savā audzētavā veselus 40 gadus novēroja 280 svešzemju koku un krūmu sugu uzvedību, ne velti viņš tika ievēlēts par Pēterburgas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli. Starp citu, J. Cigras kokaudzētava no 1798. līdz 1853. gadam atradās tagadējās Rīgas pašā centrā — Stacijas laukumā. Kārļa Vāgnera 1816. gadā dibinātais uzņēmums tag. K. Valdemāra ielas galā darbojās ilgus gadus un piedzīvoja pirmās brīvvalsts laiku (ielas posms kādu laiku saucās Vāgnera iela). Sīmanis Klēvers savas populārās grāmatas “Baltijas dārza draugs” (izdota 1890. g.) lappusēs ļoti skaidri rakstīja: *“Dažādi koki un krūmi pušķo lustes dārzus pilsētās un muīžās, kas nav vis mūsu zemes strēķa bērni, bet no kuriem daudzi iz tālenes un siltākās zemēm pie mums ievesti, un tādēļ vien jau tiem rūpīgāka apkopša-*

na, dažiem ziemā apsega vajadzīga." Ziņas par Latvijā ieviestiem kokiem un krūmiem savās publikācijās sniedza arī Vilhelms Fribe, Johans Klinge, Maksimilians Zīverss, Jānis Peņģerots.

19. gadsimtā un 20. gs. pašā sākumā Rīgā un daudzās Vidzemes un Kurzemes muižās ierīkoti ainavu parki, kur lielā skaitā stādītas arī svešzemju kokaugu sugas un formas; šai sakarā atzīmējami Rīgas Dārzu direktora G. Kūfalta, jau pieminētā M. Zīversa, G. Manteifeļa, F. Berga un citu muižnieku entuziastu vārdi.

Pirmās brīvvalsts gados nozīmīga loma jaunu koku un krūmu iepazīšanā un izplatīšanā bija Pētera Baloža vadītajai dārzkopības firmai ar audzētavu Salaspilī, Mežu departamenta un mācību iestāžu stādaudzētavām, kā arī daudzajām privātajām dārzniecībām pilsētās un laukos. Tolaik veidotas koku un krūmu kolekcijas — dendrāriji; tādi bija Stelpes pagasta Timukos, Codes pagasta Vanadziņos, Brenguļu pagasta Čiekuros, plaši stādījumi Malienas pagasta Dārzniekos, Bērzaunes pagasta Iedzēnos. Baldones Rozītēs dendrāriju veidojis Universitātes profesors Pauls Galenieks, Tērvetes pagasta "Sprīdišu" dendrārijs 1931.–1935. gadā ierīkots pēc Annas Brigaderes ierosmes, bet A. Ramata Jurģukalna dendrārijs Amatas pagastā bija pazīstams kā "zinātniskais dendroloģiskais dārzs".

Pēc Otrā pasaules kara zinātnieki (P. Galenieks, K. Starcs) pievērsās koku un krūmu aklimatizācijas rezultātu izvērtēšanai. Līdztekus tika introducētas aizvien jaunas sugas un formas, kā arī veidotas vietējās šķirnes. Šai sakarā atzīmējams A. Ozola, A. Mauriņa, V. Langes, S. Saliņa, J. Mežsētas, A. Zvirgzda, R. Cinovska, M. Morkona un vairāku citu dendrologu ieguldījums.

Patlaban bagātākās dendroloģiskās kolekcijas Latvijā ir Nacionālajā Botāniskajā dārzā Salaspilī, kur savākts ap 5000 sugu, pasugu, varietāšu, formu un šķirņu. Ar lielāku skaitu koku un krūmu vienkopus var iepazīties arī Latvijas Universitātes botāniskajā dārzā, Mežu pētišanas stacijā "Kalsnava", Skrīveru un "Sprīdišu" dendrārijos, Kazdangas parkā.

Kāpēc bērza lapu sauc par Dieva stabuli?

Teika

Dievs ar Velnu gājuši pa ceļu. Velns lielījies, ka viņš pirmais iztaisīšot stabuli. Pieskrējis ātri pie kārklu krūma, nogriezis un taisījis zibeņa ātrumā. Bet Dievs norāvis bērza lapiņu un tūlīt sācis spēlēt. Tā Dievs Velnu uzvarējis, un no tā laika bērza lapu sauc par Dieva stabuli.

Kas izveidoja Skrīveru dendrāriju?

Skrīveru dendrārijs atrodas 78 km uz dienvidaustrumiem no Rīgas pie Rīgas–Daugavpils šosejas. Tas sastāv no dendroloģiskā parka Daugavas krastā (18,7 ha) un no mežaudzēm ar svešzemju koku stādījumiem (ap 600 ha). Dendrāriju 19. gs. nogalē ierīkoja Skrīveru muižas īpašnieks dendroloģijas entuziasts Maksimiliāns Zīverss, dendroparka projektu izstrādāja dārzu arhitekts V. Engelharts kopā ar dārzu inženieri F. Lodi.

M. Zīverss, iepazīnies ar svešzemju koku un krūmu ieaudzēšanas pieredzi Eiropas zemēs, nolēma izvietot Skrīveros vienkopus ziemeļu puslodes mērenās joslas kokus un krūmus, kas nav Latvijas floras augi. Parks veidots ainaviski, bet pēc floristiski ģeogrāfiska principa: te stādīti koki un krūmi, kas nākuši no 19 floristiskajiem apgabaliem — sākot no Ziemeļamerikas Klusā okeāna piekrastes līdz Japānai.

Stādījumi dendroparkā sākti 1891. gadā un turpinājās līdz Pirmajam pasaules karam, kad bija izmēģinātas pavisam 679 sugas; ap 50 svešzemju sugu, galvenokārt skujkokus, izstādīja meža kultūrās.

Introducējot kokus un krūmus, M. Zīverss sākumā izmantoja Rietumeiropas sēklu tirdzniecības firmu pakalpojumus, bet vēlāk izejas materiālu — sēklas un spraudeņus — centās iegūt attiecīgo sugu dzimtenē, jo M. Zīverss piešķīra lielu nozīmi sēklu izcelsmei. Viņš nodibināja sakarus ar Urālu, Sibīrijas, Krievijas Tālo Austrumu, Ziemeļamerikas mežkopjiem un dendrologiem, organizēja un finansēja sēklu vākšanas ekspedīciju uz Kanādas rietumu rajoniem.

Pēdējā pilnīgā koku un krūmu inventarizācija notika īsi pirms dendrārija 100. gadskārtas 1991. gadā (R. Cinovskis, A. Mauriņš, A. Zvirgzds). Tā parādīja, ka no M. Zīversa stādījumiem ir saglabājušās apmēram 250 sugas, kopā ar jaunāko laiku stādījumiem to skaits pārsniedz 300. Skrīveru dendrārijā ir viena no bagātākajām koku un krūmu kolekcijām Latvijā. Dendroparkā var iepazīt ap 30 dendroloģiskus retumus, piemēram, Rumēlijas priedi, Korejas egli, dižziļu ozolu, cukura kļavu, Amerikas liepu, sirdsveida kāriju, snuķaugļu lazdu u.c. Meža kultūrās var redzēt izcilas zaļās duglāzijas, Lēdebūra (agrāk sauktas Sukačova) lapegles un Japānas lapegles.

Skrīveru dendrārijs ir nozīmīgs unikāls simtgadu eksperiments svešzemju koku un krūmu aklimatizācijā un interesants tūrisma objekts. Tam ir arī liela praktiska nozīme kā sēklu un potzaru ieguves bāzei kokaudzētavām.

Kas ir vecākais Rīgas parks?

Tas ir Viestura dārzs. Parka pirmsākumi saistās ar Krievijas caru Pēteri Pirmo — viņš no zviedriem atkarotajā Rīgā 1721. gadā iecerēja veidot dārzu ap savu vasaras rezidenci kādreizējā Gustava (Pētera) salā. Par godu Pēterim parks nosaukts par Pirmo ķeizardārzu (Sarkandaugavā iekārtoja Otro ķeizardārzu). Sekojot franču un holandiešu dārzu mākslas paraugiem, tam bija ģeometrisks plānojums — ar taisnstūra dīķiem, strūklakām, platām alejām, cirstiem dzīvžogiem, maldu ejām, puķu parteru pils priekšā. Parkā stādīja Rīgas apkārtnes mežos, kā arī Lielvārdē, Madlienā, Aizkrauklē un Koknesē sagādātas liepas, vītulus, lazdas un no Holandes un Vācijas ievestus svešzemju augļu kokus, arī 50 vīģes koku, 40 apelsīnkoku, 13 ābeļu un 14 bumbieru šķirņu kokus. Augļu koki vajadzēja radīt Paradīzes dārza noskaņas. Cars pašrocīgi iestādīja piemiņas gobu, kas nav saglabājusies.

Viskrāšņāk Ķeizardārzs izskatījies ap 1730.–1755. gadu, bet vēlāk tas savu spožumu sāka zaudēt, jo sakarā ar kariem Eiropā svešzemju augus vairs neieveda un vairs nestrādāja arī dārznieks M. Šindlers, kurš Ķeizardārzam bija veltījis 25 mūža gadus. Blakus dārzam viņš iekārtoja Rīgā pirmo stādaudzētavu, kas kā pilsētas dārzniecība pastāvēja 250 gadus. Bet Ganību dambī (tag. Pulkveža Brieža ielā) 18. gadsimtā veidojās Rīgas turīgo pilsoņu vasarnīcu rajons, kur dārzu īpašnieki sacentās savā starpā, iekārtojot tos pēc Ķeizardārza parauga.

Ķeizardārzs bija pirmais atklātais dārzs Rīgā (un arī visā Latvijā), jo tā lielākā daļa jau sākumā bija pieejama pilsētas publikai. 1818. gadā dārznieka mājas vietā uzbūvēja lielāku celtni — “Ķeizara dārza lustūzi”, bet 1842. gadā dārzs pārgāja pilsētas pārziņā. Daudzo apmeklētāju atpūtai un izklaidei tika rīkotas vasaras teātra un cirka izrādes, koncerti, izstādes, uz dīķa ledus ziemā darbojās slidotava. Spilgta lappuse ne vien dārza, bet arī latviešu kultūras vēsturē bija Pirmie vispārējie dziesmu svētki, kas notika Ķeizardārzā 1873. gadā. 1877. gadā lielus zaudējumus Ķeizardārzam sagādāja postošie Dau-gavas plūdi, tomēr jau nākamajā gadā te uzcēla mūzikas estrādi un 1880. gadā — restorānu “Zaļais paviljons”.

Pēterā I goba Rīgas ķeizardārzā. D. Jancena litogrāfija. 1835

19. gadsimta nogalē Ķeizardārzu pārveidoja par daļēji ainavisku parku — radīja jaunu celiņu tīklu, atstājot neskartu vienīgi galveno liepu aleju, kokus un krūmus sāka stādīt brīvās grupās.

1923. gadā Ķeizardārzu pārdēvēja par Viestura dārzu, turpinājās tā rekonstrukcija, ierīkojot sporta un bērnu rotaļu laukumus. 1936. gadā no Brīvības gatves Šmerļa rajonā šurp pārcēla Aleksandra vārtus, kas tika uzcelti 1815.–1818. gadā par godu cara Aleksandra I uzvarai pār Napoleonu.

Svinot 100 gadus kopš Pirmajiem dziesmu svētkiem, 1973. gadā dārzam piešķīra Dziesmu svētku parka nosaukumu. Izveidoja memoriālo sienu, kas veltīta septiņu izcilu latviešu skaņražu piemiņai. 25 tonnas smago akmens bluķi atveda no Tukuma rajona. Atjaunojoties Latvijas valstij, parks atguva Viestura dārza vārdu.

Viestura dārzā, kura platība ir 7,6 ha, aug 72 sugu koki un krūmi. Dižskābarži šeit ir staltākie un resnākie Rīgā (stumburu caurmērs gandrīz 1 m). Vecas ir kalnu kļavas, pelēkie riekstkoki, parastie skābarži, iespaidīga ir Petrovskas papele parka ziemeļu stūrī. Parka

senatnīgumu atgādina centrālā Holandes liepu aleja. Samērā bagāts ir ziemciešu puķu klāsts.

Kāpēc jāapgriež liepas?

Ar liepu apgriešanu nākas saskarties galvenokārt pilsētu ielu apstādījumos, kur koku augšanas apstākļi nav īsti labvēlīgi. Te gaisu piesārņo transporta līdzekļu izplūdes gāzes, augsne ap kokiem ir sablīvēta, saknes bieži atrodas zem cieta seguma — braucamās daļas vai ietves. Tās cieš no gaisa, ūdens un barības vielu trūkuma un pamazām atmirst. Sakņu nepietiekamības dēļ zūd līdzsvars starp koka apakšzemes un virszemes daļām, kā rezultātā koki sāk nīkuļot, tiem atmirst zari, it īpaši tad, ja tie nomāc cits citu. Kokus apgriežot, asimilējošās daļas — lapas pietuvinās barības vielas uzsūcošajām daļām — saknēm, tiek sekmēta jaunu sakņu attīstība, līdzsvars starp saknēm un lapām atjaunojas, līdz ar to pagarinās koka mūžs.

Atjaunojošu apgriešanu labāk panes pilsētas apstākļos izturīgā Holandes liepa. Šis parastās un platlapu liepas hibrīds radies rūpnieciski attīstītajā Rietumeiropā. 19. gadsimta otrajā pusē un 20. gadsimtā līdz Otrajam pasaules karam ar Holandes liepām apstādītas Rīgas centra un citu pilsētu ielas.

Holandes liepu stādījumus rindās var pazīt pēc vienādiem koku vainagiem, kas līdzinās “zaldātiņiem ierindā”, pretēji mūsu parastajām liepām, kurām īstās mājas ir mežā. Pilsētās parastās liepas stādīt nav ieteicams gan no koku ekoloģijas, gan no estētiskā viedokļa, turklāt tās mazāk piemērotas arī veidošanai. Holandes liepām turpretim sekmīgi aizaug griezuma rētas, tām mazāk ieviešas trupe, dzinumi labi atjaunojas. Rīgas centrālās daļas ielās un bulvāros Holandes liepas regulāri apzāģēja līdz 20. gs. 50. gadiem un atsāka ar novēlošanos tikai pēc 30 gadiem, lai gan atjaunināšana būtu jāatkārto ik pēc 10–15 gadiem.

Par liepām

Teika

Doles salā pie Kaziķu mājām redzamas divas liepas. Priekš kara [Pirmā pasaules kara] esot bijušas septiņas. Ap šīm septiņām liepām saistās šāda teika: Reiz dzīvojusi Kaziķu mājās ļoti nikna saimniece. Viņai bijušas septiņas meitas, kuras viņa ļoti nostrādīnājusi. Kādu dienu viņa aizsūtījusi meitas sienu grābt. Nācis pašlaik liels lietus. Meitas sienu nav varējušas sagrābt, par to viņas bijušas ļoti noskumušas. Mājā nākdamas, viņas bijušas ļoti nobēdājušās un lūgušas Dievu, lai viņas labāk paliktu par liepām. Un tā palikušas ar.

Kas ir dižkoks?

Par dižkokiem pieņemts saukt vietējo sugu kokus — ozolus, liepas, vīksnas, gobas, kļavas u.c., kas sasnieguši izcilus izmērus. Dižkoku apzināšanu Latvijā sāka pēc Pirmā pasaules kara (Z. Lancmanis, E. Jansons), 60. gados un vēlāk turpināja mežzinātnieks S. Saliņš, novadpētnieks G. Eniņš un daudzi entuziasti. 1977. gadā valsts aizsargājamo dabas objektu uzskaitē ņemti 818 dižkoki, no tiem 65% — dižozoli.

Galvenā pazīme, pēc kuras izdala dižkokus, ir koka resnums, ko izsaka ar stumbra apkārtmēru krūšu augstumā jeb 1,3 m virs sakņu kakla. Latvijā pieņemts, ka šim apkārtmēram jābūt: ozoliem un vītoļiem vismaz 5 m, liepām, vīksnām, gobām, ošiem — 4 m, kļavām un melnalkšņiem — 3,5 m, priedēm un eglēm — 3 m, kadiķiem — 0,8 m. Cita pazīme — koka augstums; arī tievāki koki var tikt dižkoku godā, ja to augstums, piemēram, priedei ir 38 m, eglei — 37 m, ozolam — 32 m, kļavai — 27 m u.c.

Tiek uzskatīts, ka Latvijas resnāko koku vecums varētu būt: ozoliem 800–1000 gadu, liepām un priedēm 300–400, vīksnām 300, kļavām un melnalkšņiem 150–200 gadu. Tomēr koka pieaugumu resnumā būtiski ietekmē augšanas apstākļi, un vecuma noteikšanā jābūt

piesardzīgiem. Tā 50. gados nokaltusī slavenā Zauskas priede, kura auga Smiltenes—Valmieras ceļa malā un kuras vecumu pieņēma ap 500–600 gadiem, izrādījās tikai 370 gadu veca (saskaitot gadskārtas).

Dižkoku skaits nav pastāvīgs: dabas faktori un diemžēl arī cilvēku darbības dēļ tas var samazināties, toties bojā gājušo vietā tiek apzināti aizvien jauni izcili koki. Visvairāk dižkoku ir Kurzemē un Vidzemē.

Pieminēsim atsevišķu sugu resnuma “rekordistus” pēc 1994. gada datiem. Tāds ir Kaives Senču ozols Tukuma rajonā ar stumbra apkārtmēru 10 m un 21 x 23 m platu vainagu; koka augstums gan ir tikai 14 m, jo kādreiz zibens tam nošķēla galotni. Kaives dižozols ir resnākais Baltijas valstīs. Arī slaveno Valdemārpils Elku liepu atzīst par varēnāko liepu Baltijā, tās stumbra apkārtmērs — 8 m, vainaga platums — 19 x 26 m, pie tam šis dižkoks ir īpatnējs ar milzīgiem, zemu noliektiem zariem. No zināmām dižvīksnām resnākā ir Jaunošu vīksna Talsu rajona Vandzenes pagastā, tās stumbra apkārtmērs — 7,8 m, augstums — 24 m. Vaidavas upītes palienā netālu no Apes atzīmēts lielākais baltais vītols ar stumbra apkārtmēru 7,6 m. Savukārt Trikātas kļavai Valkas rajonā stumbra apkārtmērs ir 5,4 m, augstums — 26 m. No zināmām dižpriedēm priekšgalā ir Allu priede Ventspils rajona Usmas pagastā ar stumbra apkārtmēru 4,3 m, bet no eglēm dižākā arī aug Talsu rajonā Īves parkā; koks pieskaitāms sevišķai egles formai, jo tam ir apaļīgi stumbra izaugumi. Brīnumainās egles stumbra apkārtmērs — 3,7 m, augstums — 32 m.

Dižkoku apzināšana turpinās; Nacionālā Botāniskā dārza kompjuterizētajā datu bāzē reģistrēts vairāk nekā 2000 Latvijas dižkoku.

Svētais ozols

Teika

Netālu no Mores muižas lielceļa malā senatnē audzis apbrīnojami resns ozols. Ozolu varējuši apņemt tikai deviņi vīri. Vietējie un arī tālākās apkārtnes iedzīvotāji vēl 19. gs. vidū ozolu turējuši par svētu un nesuši viņam ziedus. Vecie ļaudis stāsta, ka Jāņu naktī, vienatnē esot pie ozola, varējuši redzēt ozolā zelta putnus

dziedam, kad pienācis pie ozola, tad visi putni nozuduši. Ap ozolu ceļavīri vadājuši un slējuši uz divkājām zirgus, ar kuriem pirmo reizi braukuši uz Rīgu, teikdami:

“Veries, veries, kur Rīga!”

Arī jauniem cilvēkiem, kuri pirmo reizi braukuši uz Rīgu, vajadzējis trīs reizes apiet ozolu.

Kas ir dinozauru laikabiedrs?

Ginks — dzīvais izraktenis. Šo apzīmējumu Čārlzs Darvins devis kokam, kas pirms 200 miljoniem gadu veidoja mežus uz Zemes. Šajos mežos ziemeļu puslodē mita dinozauri. Aizritot miljoniem gadu, klimata izmaiņas spieda ginkus atkāpties. To vietā parādījās skuju koki, vēlāk lapu koki, bet izmira ginku dzimtas, ģintis, sugas, līdz uz Zemes palika viena vienīga suga — divdaivu ginks (*Ginkgo biloba* L.). Arī ginku izplatība savvaļā samazinājās līdz dažiem desmitiem hektāru kāda kalna nogāzē netālu no Handžovas Ķīnas austrumos. Piebilstams, ka gan Ķīnā, gan Japānā ginki kopš siršanas senatnes stādīti kā svētie koki un svētbirzis pie budistu tempļiem. Nagasaki atrodas ginks, kura vecumu lēš ap 1200 gadu. Japāņu valodā *ginkgo* nozīmē “sudraba auglis”.

Eiropiešus ar ginku iepazīstināja Holandes sūtnis Japānā vācu ārsts E. Kempfers, kurš 1712. gadā sniedza pirmo koka aprakstu. Vispirms ginki nokļuva Holandē (1730), piecdesmit gadus vēlāk — Ziemeļamerikā, kur Filadelfijas Meža kapos vēl šodien aug 1784. gadā stādīts ginka dižkoks. 18. gadsimta otrajā pusē ginkus sāka kultivēt Eiropas zemju parkos. Dzejoli ginkam veltījis J.V. Gēte, kurš to bija iestādījis savā dārzā Veimārā.

Rīgā ginku 19. gadsimta beigās ieaudzēja dārzu direktors Georgs Kufalts. Sākumā ginku audzēja pilsētas dārzniecības augu mājā, bet 1904. gadā vienu koku izstādīja pašā pilsētas centrā — jaunveidojamos Kanālmalas apstādījumos. Tas aug iepretim Universitātes galvenajai ēkai un sasniedzis 14 metru augstumu.

Pēc izstādīšanas parkā pirmos desmit gadus kociņa stumbru uz ziemu kārtīgi aptina ar salmiem, uz saknēm uzbēra lapas. Līdz ar briedumu ginks kļuva ziemcietīgāks un pārcieta visas bargās ziemas. Tas izrādījies izturīgs arī pret gaisa piesārņojumu. Tāpat kā lapu koki, ginks ik rudenī nomet lapas, bet šīs lapas ir ļoti īpatnējas — vēdekļveida, parasti ar iešķēlumu divās daivās un paralēlām dakšveidā dalītām dzīslām, kas nav raksturīgi nevienam lapu kokam. Patiesi — divdaivu ginka lapas atgādina ķīniešu vai japāņu vēdeklišus.

Ginks ir divmāju koks. Tā vairošanās sistēma ir savdabīga: apaugļošanās nenotiek ar putekšņiem kā lapu kokiem un ziedaugiem kopumā, bet ar kustīgiem spermatozoidiem. Rīgas ginks ir sievišķais koks, mēģinājumi tam uzpotēt vīrišķā koka potzarus diemžēl bijuši nesekmīgi.

Turpat pilsētas kanāla nogāzē aug divi jaunāki ginki, domājams, lielā koka veģetatīvi pavairotie pēcteči. 50. gados, veidojot apstādījumus Esplanādē, viens ginks iestādīts starp liepām.

Kā radās mūsu Nacionālais Botāniskais dārzs?

Nacionālais Botāniskais dārzs dibināts 1956. gadā, taču tā priekšvēsture aizsniedzas tālā pagātnē, kad Rīgas lieltirgotāju Vērmaņu dārznieks Kristiāns Vilhelms Šohs 1836. gadā uzsāka uzņēmējdarbību dārzkopībā. Savu stādaudzētavu K. Šohs iekārtoja Rīgā, Ganību dambī (tag. pulkveža Briēža un Hanzas ielu stūrī). Te viņš audzēja augļu kokus, ogulājus un krāšņumaugus. Dārzkopības firmas uzplaukums saistīts ar K. Šoha dēla Ernsta Leopolda un īpaši ar E. L. Šoha māsasdēla Vilhelma Bēra vārdu. Viņu laikā audzētava vairākkārt paplašināta un uzturēti tirdznieciskie kontakti ar Rietumeiropas lielajām stādaudzētavām, īpaši ar L. Špēta dārzkopības firmu Vācijā. Tur tālākai pavairošanai iegādājās augļu kokus, ogulājus, kā arī dekoratīvos augus, kādi vien Eiropas tirgū parādījās. Šohu firmas birojs un veikals atradās Vecrīgā, Smilšu ielā.

19. gadsimta nogalē — sakarā ar Rīgas preču stacijas izbūvi — stādaudzētavas aizņemtās platības (apmēram 13 hektārus) nācās atbrīvot, un audzētavu pārcēla uz Stopiņu pagastu pie tagadējās Salaspils dzelzceļa stacijas. Saskaņā ar noslēgto līgumu stādaudzētava ieguva 23 hektārus Kurtumuižas zemju ilgtermiņa nomā. Līdz Pirmajam pasaules karam Salaspils stādaudzētava apgādāja ar savu produkciju ne vien Baltijas guberņas, bet pat visattālākos Krievijas ķeizarvalsts nostūrus, tādējādi K. Šoha uzņēmumam bija liela nozīme kā starpniekfirmai augu popularizēšanā, aklimatizācijā un izplatīšanā austrumu virzienā.

Nodibinoties Latvijas valstij, “Šoha dārzniecība” turpināja rosīgu darbību Pētera Baloža vadībā, mantojot dārzkopības krietnās tradīcijas un augstu klientu apkalpošanas kultūru. Platības un augu daudzveidības ziņā šī dārzniecība bija lielākā Baltijas valstīs.

Tūlīt pēc Otrā pasaules kara uzņēmumu nacionalizēja, dibinot augļu koku un ogulāju izmēģinājumu audzētavu, kas tika iekļauta Zemkopības komisariāta sistēmā. Jau 1949. gadā to pārveidoja par Salaspils dārzkopības izmēģinājumu staciju, kas audzēja galvenokārt krāšņumaugus rūpnīcu, skolu, padomju saimniecību u.c. iestāžu apstādījumiem, līdztekus izmēģinot dekoratīvo augu ātru un masveida pavairošanu. Zemes platības palielinājās līdz 105 hektāriem. Bagātīgās augu kolekcijas, kas bija saglabājušās no pirmskara laikiem, kā arī aktīva piedalīšanās izstādēs izraisīja PSRS botāniķu interesi. Tā kā 50. gadu sākumā pētījumu centri botānikas jomā — botāniskie dārzi Zinātņu akadēmijas sistēmā citās padomju republikās jau pastāvēja (turpretī Latvijā bija vienīgi Universitātes botāniskais dārzs), tad nolēma tādu dibināt arī Latvijā. Par jaunā botāniskā dārza atrašanās vietu izvēlējās Salaspili — to noteica Rīgas tuvums, jau iekultivētas kādreizējās stādaudzētavas augsnes, bet īpaši — bagātie augu fondi kā bāze pētniecības darbam.

Zinātņu akadēmijas Botānisko dārzu nodibināja 1956. gada 1. septembrī. Dārza izveidošanu aktīvi atbalstīja Bioloģijas institūta direktors akadēmiķis Alfrēds Ozols. Par Botāniskā dārza pirmo direktoru kļuva Arturs Mauriņš. Sākumā dārzs atradās Bioloģijas institūta metodiskajā vadībā, bet 1968. gadā tas ieguva patstāvīga zinātniskās pētniecības institūta statusu.

Atjaunojoties Latvijas valstij, ar toreizējās Augstākās Padomes 1992. gada 9. decembra lēmumu dārzam piešķirts Nacionālā Botāniskā dārza nosaukums.

Dārzam dibinoties, 1956. gadā tā kolekcijās bija 2200 augu taksonu (sugu, formu, šķirņu), turpretī 1996. gada beigās šis skaits pārsniedza 14 000.

Kāpēc dažiem kokiem rudeni nenobirst lapas?

Mūsdienu sauszemes augi nostaigājuši garu un sarežģītu attīstības ceļu, kas sācies apmēram pirms 420 miljoniem gadu (silūra periodā). Pirmie sauszemes augi — psilofīti — bija nelieli bezlapu augi ar primitīvu zarojumu. Tālāk iezīmējās sauszemes augu raksturīgākais orgāns — lapas, kuru attīstība savukārt gājusi pa dažādiem ceļiem, piemērojoties pastāvīgi mainīgiem augšanas apstākļiem.

Sākumā tās bija nelielas, zvīņveida un cieši piekļāvās vasai. Vēlāk atbilstoši mitrajam un siltajam klimatam un izkliedētajam apgaismojumam (debess klāja biezi mākoņi) attīstījās lielas lapas.

Krāšņa bija sauszemes veģetācija karbona periodā (pirms apm. 300 miljoniem gadu), kad valdīja kalamīti, lepidodendri, gigantiski staipekņi, kosas un papardes. Šiem augiem bija lielas lapas, un tie auga nepārtraukti visu gadu, jo tad nebija izteiktas gadalaiku mijas.

Pirms apmēram 200 miljoniem gadu uz Zemes krasi pārmainījās klimatiskie apstākļi — kļuva auksts, biežā mākoņu sega izklīda, un Zemi tieši sāka apspīdēt saules stari. Krāšņa karbona perioda augi ar lielajām lapām aizgāja bojā. Sākās jauna lapu attīstības līnija — mikrofilija (augi ar sīkām adatveida lapām, līdzīgi mūsdienu skuju kokiem).

Aptuveni pirms 120 miljoniem gadu sāka veidoties lielākā mūsdienu sauszemes augu grupa — segsēkļi jeb ziedaugi. Tie plaši attīstījās terciārajā periodā (pirms 55 milj. gadu), kad uz Zemes bija

veģetācijai visai labvēlīgi apstākļi (silts, mitrs). Taču atkal sākās jauni aukstuma uzplūdi, iezīmējās gadalaiki. Daži augi, piemēram, benetīti, aizgāja bojā. Ziedaugi tajā laikā bija vēl visai plastiski, spējīgi mainīties. Tie salīdzinājumā ar citiem tālaika augiem (cikadejām, ginkiem, skuju kokiem, staipekņiem, kosām, papardēm, kas gāja mazumā) sāka pilnīgāk piemēroties veģetācijai nelabvēlīgiem apstākļiem (ziemai). Izveidojās noteikts gadalaiks ar vasarai atbilstošu veģetācijas, bet ziemai atbilstošu miera sezonu. Radās augi ar rudenī nobirstošām lapām.

Ar lapu nobiršanu auga organisms ne tikai piemērojās ziemas pārļaišanai, bet arī zināmā mērā atbrīvojās no dzīvības procesos uzkrātām nevajadzīgām vielām, kas kā dažādi kristāli koncentrējās lapās. Dabiskais lapkritis rudenī jāuzskata par normālu un bioloģiski nepieciešamu parādību daudzgadīgo augu dzīvē mērenā klimata zonās. Līdz ar temperatūras pazemināšanos tiek traucēta normāla hlorofila veidošanās lapās. Šādas funkcionāli mazvērtīgas lapas nobirst, pie tam rudenī notiek lapu masveida nobiršana, bet lapu daļēja nobiršana var notikt visu veģetācijas sezonu.

Bez tam lapu nobiršana pasargā augu no ūdens zudumiem transpirācijā (tam iztvaikojot caur lapām) sezonās, kad auga apgāde ar ūdeni ir nepieciešama. Mūsu klimatiskajos apstākļos ūdens augam parasti pietrūkst rudenī, kad saknes pazeminātā temperatūrā uzņem ūdeni ievērojami mazāk. Visbeidzot — rudenī nobirušās lapas rada dabisku zemsedzi, bet vēlāk trūdot veido organiskām vielām bagātu substrātu.

Lapu nobiršanu nodrošina īpaša atdalītāju šūnu kārtā lapu kātiņa pamatnē, vietā, kur tas piestiprināts pie vasas. Šī šūnu kārtā darbojas atkarībā no turgora, t.i., ūdens režīma augā. Rudenī, kā arī vasarā ilgstoša sausuma sezonā, kad augā ūdens balance jūtami samazinās, atdalītāju šūnu kārtā šūnām noapaļojas apvalki un lapas kātiņš paliek turamies pie vasas tikai ar dažām saitēm. Šādiem apstākļiem turpinoties, lapas kātiņš beidzot atdalās no vasas un lapa nobirst.

Mūsu apstākļos dažiem ozoliem, skābaržiem u.c. rudenī lapas nenobirst. Tās sažūst, bet neatdalās no vasas tāpēc, ka šiem augiem nav attīstīta īpaša atdalītāju šūnu kārtā. Stiprās saistaudu saites tur šo augu lapas pie vasas visu ziemu. Pavasarī, kad attīstās jaunas lapas, saites pārtrūkst un iepriekšējā gada lapas nobirst. No evolūcijas viedokļa šī parādība (lapu nenobiršana) uzskatāma par mantojumu no

priekštečiem — ziemzaļajiem (t.s. mūžzaļajiem) augiem, kuru biezās, ādainās un spīdīgās lapas, kā, piemēram, cikadejām, kalpo augam vairākus gadus.

No kurienes atnākuši jūras pīlādži?

Cik Latvijā ir pīlādžu sugu? Vairums lasītāju atbildēs: viena — parastais pīlādzis (*Sorbus aucuparia*), kas rudeņos priedē acis ar saviem spilgti oranžsarkaniem, rūgtenajiem augļiem. Īpaši bagāta raža tam ir slapjās un vēsās vasarās. Tomēr atradīsies arī tādi lasītāji, kuri zinās, ka it īpaši Kurzemes zvejnieku ciemos — jūrmalā starp Papes ezeru un Enguri, arī Tebras krastos starp Aizputi un Pāvilostu, Tērvetes apkaimē un Daugavas lejtecē Mangaļsalā atrodams Zviedrijas pīlādzis (*Sorbus intermedia*). Nedaudzi zinās teikt, ka Kurzemes zvejniekciemās vai tuvākajā apkaimē — Užavā, Staldzenē, Akmeņdzirās, Liepenē, Ovīšos, Sliterē, Mazīrbē u.c. stādīts un pārgājis savvaļā hibrīdpīlādzis (*Sorbus hibridia*). Abas pēdējās pīlādžu sugas Kurzēmē sauc par jūras pīlādžiem (vietējie iedzīvotāji sarunvalodā lieto lībiešu nosaukumu — jūras pucenes) atšķirībā no parastā pīlādža, ko sauc par meža pīlādži (meža puceni). Liepenē (starp Ventspili un Kolku) kādā pamestā dārzā atrasts kādreiz stādīts klinšu pīlādzis (*Sorbus rupicola*). Arī tas pieder pie jūras pīlādžiem, bet sudrabbalto, saules staros izteikti kontrastaino lapu apakšpušu dēļ tiek dēvēts par sudraba jūras pīlādži (sudraba puceni). Ovīšos un Staldzenē atrasts Teodora pīlādzis (*Sorbus teodorii*), kas arī ir jūras pīlādzis.

Kad un no kurienes jūras pīlādži Latvijā radušies?

Gan hibrīdpīlādži, gan Zviedrijas pīlādži Latvijā sāka kultivēt jau pagājušā gadsimta sākumā. Protams, tad šo pīlādžu stādus varēja iegādāties tikai muižnieki saviem parkiem un dārziem.

Zviedrijas pīlādži savvaļā Kurzemes jūrmalā pirmo reizi atrada Baltijas vācu botāniķis Karls Kupfers (1872–1935) un P. Lakševics 1899. gadā, bet hibrīdpīlādži no eksemplāra, kas bija stādīts pie Ovīšu

Zigurds Zuze. Pilādži

bākas, 1933. gadā ievāca latviešu botāniķis Kārlis Starcs (1897–1953). Sāmsalā Zviedrijas pīlādzi pirmo reizi atradis J. Luce (*J. Lucé*) jau 1823. gadā, bet otra pīlādžu suga — hibrīdpīlādzis — Monzunda arhipelāgā nekad nav atrasta, ne arī agrāk kultivēta parkos. Tādēļ mūsu literatūrā sastopamie apgalvojumi, ka hibrīdpīlādzis, iespējams, Latvijā ieviesies ar caurceļotāju putnu starpniecību no Sāmsalas, nav pareizi. Turklāt jāpiebilst, ka apēstie pīlādžu kauliņi nepaliek putna organismā ilgāk par apmēram 10 minūtēm.

Gandrīz visi Kurzemes zvejniekciemi no Kolkas līdz Papes ezeram atradās nabadzīgās, stipri podzolētās smilts augsnēs vai pat kāpu ieplakās. Šeit audzēja kartupeļus, rudzus, nelielajās dobēs — dārzenus. Taču augļu koki nepadevās. Bet Kurzemes zvejnieki izsenis uzturēja sakarus ar Zviedrijas cietzemi, Ālandu salām un Gotlandi, kur smilšainajā jūras piekrastes zonā uz klintīm un citās vietās kopā ar kadiķiem auga pīlādži, krustābeles, ko tautā sauc par vilkābelēm, un klintenes. Visticamāk, ka tieši no Gotlandes cilvēki paši atveduši un iekultivējuši vispirms Zviedrijas pīlādzi, bet vēlāk arī hibrīdpīlādzi. Hibrīdpīlādža augļi ir garšīgāki un sulīgāki par Zviedrijas pīlādža augļiem, un zvejnieki tos labi prata atšķirt.

Kā viena, tā otra suga labi aklimatizējusies mūsu apstākļos un periodiski bagātīgi ražo augļus. Veco stādījumu tuvumā abas pīlādžu sugas plaši pāriet savvaļā. Par pilnīgu aklimatizēšanos liecina arī tas, ka hibrīdpīlādzis sācis krustoties ar parasto pīlādzi, veidojot notomorfās. Krustojoties radies arī Teodora pīlādzis. Tas pirmo reizi tika atrasts 1953. gadā Gotlandē. Šis pīlādzis tagad papildina mūsu dendrofloru un var balstīt hipotēzi par jūras pīlādžu gotlandisko izcelsmi.

*Pīlādzis, sērmūkslis, cermūkslis,
pīliņģis, pucene...*

Latviešu tautas ticējumi

Pīliņģis (pīlēģis, pīlādzis) ir svētīgs koks. Jāņu vakarā vēl šo baltu dienu pīliņģu zarus iesprauž miežos un rudzos, lai raganas nenoskaustu; tāpat staļļos un kūtīs aiz griestiem un pažobelēs priekš staļļa durvīm. Istabā piesien pie guļas kājas (gultas stakles) galvgali

pīliņgu zaru, kurš stāv līdz citiem Jāņiem, lai nelabais nesistos klāt; viņi izrauga zarotu, ka atslēgas un divieli var pakārt. Koks jāuzmeklē tāds, kam nenokodīta galotne, bet daudz tādu neatronoties, jo laumas galus nokodējot. Labibai, kad saber apcirknī, uzliek virsū pīliņga krustiņu. Veci ļauži labprāt turējuši pīliņga nūjas. Kad zobī sāp, izgriež aiz augoša pīliņga mizas kādu skaidiņu, ko sāpošo zobu pabakstīt, un atliek bakstāmo tai pašā vietā atpakaļ, tad sāpes nostāsies un piemetīsies tam, kas pirmais šā pīliņga ogas raus un ēdis.

*Pīlādzis jāgriež kaimiņa daļā un jānes mājās ar galotni uz priekšu. Tad nodrāž iesmu, izcep gaļu, bet iesmu paglabā. Kad pavasari iet sēt, iesmu ņem līdz — tad bagāta raža.

*Ja pīrāga (pīlādža, sermūkšļa) nūju pakar pie gultas, tad naktīs nenāk velni mājā.

*Pestītāja krusts esot taisīts no sermūkšļa, kādēļ arī sermūksli dažreiz sauc par Pīlātus koku.

*Ķermūkšu (pīlādži) sauc par velna koku.

*Sermūkša ziedu pumpuri, tējā savāriti, der pret iekšas slimībām.

*Ja pīlādžiem daudz ogu, daudz vecas meitas precas.

Vai esi redzējis ezereņu zemūdens pļavas?

Brienot ezerā, sevišķi svešā vietā, mēs ar skatienu cenšamies uztvert ezera īpatnības, ar roku lūkojam ūdeni, bet ar kāju pēdām uzmanīgi taustām pamatu. Visbiežāk ūdens saduļļojas no dūņām — augu un dzīvnieku atliekām, kas plānākā vai biežākā kārtiņā klāj ezera dibenu. Pavisam nedaudz Latvijā ir

tādu ezeru, kuros cauri ļoti tīram, dzidram ūdenim spīd pelēkdzeltena smilts. Iebirst tādā ezerā patiešām ir bauda. Kad ūdens sniedzas jau pāri ceļiem, reizēm sajūtam zem kājām raupju paklāju, līdzīgu tādām, kas darināts no paasa mākslīgā materiāla. Parasti izdodas ieraudzīt arī šī paklāja veidotājus. Tie ir nelieli augi — ezerenes, kas, mūsu kāju atrautas, uzpeld ūdens virspusē.

Ezerenes ir seni sporaugi, staipekņu radniecības. Tāpat kā staipekņiem, tām nav ne ziedu, ne sēklu, tās izplatās ar sporām. Lapas ir 10 līdz 15 centimetru garas, īlenveida, sakārtotas rozetē. Lapas pamatne ir platāka, ar garenu iedobumu, kurā izveidojas sporangijs ar sporām. Ja ezereņu sporas izdodas aplūkot mikroskopā, tad redzamas atšķirības starp abām Latvijā sastopamajām sugām. Šīs atšķirības ir izteiktas arī sugu latviskajos nosaukumos: gludsporu ezerenei sporas virsma ir gluda, bet dzeloņsporu ezerenei — ar sīkiem dzeloņveida izaugumiem. Virs lapas iedobuma ir trīsstūraina plātnīte, ko sauc par mēlīti. Ar to ezerenes lapa uzsūc ūdeni un tanī izšķīdušos barības sāļus. Dzidrūdēns jeb oligotrofiskajos ezeros (grieķu valodā oligos — mazs, nedaudz; *thorpē* — barība) barības vielu nav daudz, toties ūdens ir bagātāks ar skābekli. Diemžēl Latvijas dzidrākie ezeri pakāpeniski aizaug, piesārņojas, ūdens kļūst skābāks, un ezerenēm kļūst arvien grūtāk izdzīvot. Ezerenes tiek arī gluži vienkārši izmīdītas intensīvi apmeklētās peldvietās. To bojāeju sekmē arī ūdens līmeņa svārstības ezeros.

Kā senas un izmirstošas augu sugas ezerenes ir ierakstītas Latvijas Sarkanajā grāmatā. Tās tiek aizsargātas arī citas valstīs. Vai arī nākamajām paaudzēm būs iespēja pavērot kādā Latvijas ezerā zemūdēns paklāju?

Parasti kopā ar ezerenēm zemūdēns plāvās aug Dortmana lobēlija. Tās lapas ir ar strupu, atliektu galu, tāpat kā ezerenēm sakārtotas rozetē. Taču lobēlija ir ziedaugš. Tās ziednesis izlien no ūdens, un zilganbaltie ziedi it kā vēro, kas notiek aiz to zemūdēns valstības robežām...

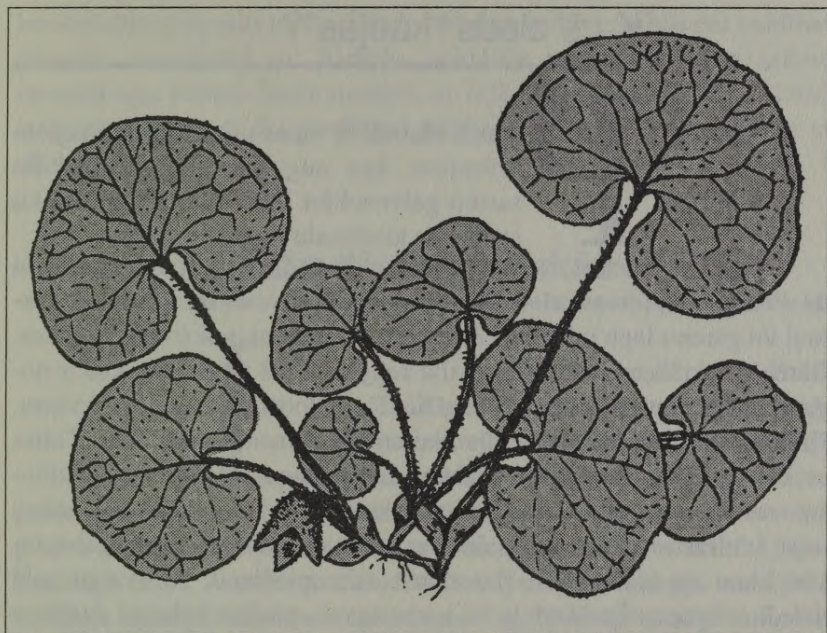
Kā to saprast — skudra “paēdusi”, bet sēkla dzīva?

Augi parasti paceļ savus ziedus tā, lai tie būtu labi pieejami apputeksnētājiem — kukaiņiem un vējam. Tomēr mūsu zemē aug arī tik “kautrīgi” augi, kas ziedus slēpj pie pašas augsnes zem meža nobīrām.

Patumšās vietās zem eglēm un lapu kokiem, kur ir diezgan auglīga augsne, starp citiem meža zemsegas augiem var ieraudzīt tumšzaļu spīdīgu lapu klājienu. Tās ir parastās kumelpēdas lapas, kuru īpatnējo formu botāniķi sauc par nierveida. Arī latviskajā nosaukumā — kumelpēda — ietverts šī auga lapas veids. Tā kā kumelpēda zaļo arī ziemā zem sniega, to varam atrast jau agrā pavasarī, tikko sniegs nokūsis, līdz pat nākamās ziemas sniegam. Redzamas gan tikai auga lapas. Lai ieraudzītu ziedus, uzmanīgi jānovāc vecās koku lapas, kas sedz augsni. Tad kļūst redzami ložņājoši, zaraini sakneņi ar īsiem jaunajiem dzinumiem, kuru galos divu lapu žāklēs atrodas īpatnēji ziedi. Tie ir biezi, gaļīgi, bez vainaglapām. Ziedam ir tikai trīsdaļīgs kausis, kurš iekšpusē ir tumši purpursarkans, tajā ir 12 dažāda garuma putekšņlapas un pašā vidū — auglenīca.

Kādēļ šie ziedi slēpjas pie zemes? Ziedpumpurs izveidojas jau rudenī un pārziemo zem siltās veco koku lapu un sniega segas. Tas izplaukst aprīlī vai maijā, nozied, nogatavina sēklas un izkaisa tās uz augsnes. Katrai sēklai ir balts, sulīgs piedēklītis, kas ļoti garšo skudrām. Tā kā kumelpēdas sēklas nogatavojas laikā, kad skudrām jābāro jaunā paaudze, kumelpēdas sēklas tiek iznēsātas pa visu mežu. Skudras nograuž tikai sēklas saldo piedevu, pašu sēklu nesabojājot. Tātad labums ir abpusējs — skudras ir panašķējušās un par to izplatījušās auga sēklas. Tāpēc kumelpēdai nemaz nav vajadzības nopūlēties un pacelt ziedus augstāk virs zemes. Arī apputeksnēšanu veic sīki kukaiņi, kas ložņā pa zemi.

Kumelpēdu sauc arī par piparlapu, cūku piparu vai zemes piparu, jo tās lapās ir īpatnēji smaržojošas, sīvas vielas. Tomēr piparu vietā

Kumelpēda

kumelpēda lietojama nav, jo viss augs ir indīgs. Taču ārstniecībā tā lietota gan Senajā Grieķijā, gan Senajā Romā, gan Ķīnā. Par to ir rakstījis Avicenna "Medicīnas kanonā".

Kādēļ skudrai pāržmaugts vidus?

Teika

Reiz skudra salielījusies ar cilvēku spēkoties: kurš no abiem tas stiprākais? Skudra sacījusi: "Kurš no mums panesīs svina gabalu sava paša auguma lielumā, tas būs stiprākais." Labi. Cilvēks tad pirmais sameklējis tādu svina gabalu, cik pats liels, un gribējis nest, bet nejaudājis to ne no vietas pakustināt. Pēc tam skudra uzmeklējusi svina gabalu sava auguma lielumā, sagrābusi to no tiesas, aiznesusi uz skudru pūli. Bet, tik smagu nastu nesdama, skudra pārrāvusies, un tādēļ vidus tai no tā laika pāržmaugts itin tieviņš.

Kurš zieds “kaujas”?

Parastā bārbele ir viens no dzeloņainākajiem krūmiem, kas aug savvaļā Latvijā. To sastop galvenokārt lielo upju un to pieteku saulainās krastmalu nogāzēs.

Bārbeles pelēkos zarus, kas pirmajā gadā ir purpura krāsā vai dzeltenīgi, klāj ļoti asi trīsdalīgi, retāk vienkārši vai piecdalīgi 1–2 dzeloņi un garenu lapu pušķīši. Ziedi nelieli, dzelteni, nokarenos ķekaros. Bārbele ir krāšņa ziedu laikā maijā vai jūnijā, kā arī rudenī, kad ir nogatavojušies spilgti sarkanie augliši. Tie ir ļoti skābi, un, tos ievācot, jārēķinās ar saskrāpētām rokām, lai arī cik uzmanīgi mēs būtu. Toties no šīm sīkajām, garenajām odziņām varam pagatavot ļoti atsvaidzinošu, veselīgu dzērienu oranžsarkanā krāsā. Bārbeles lapās un sakņu mizā ir atrastas vielas, ar kurām var ārstēt dažādas slimības (galvenokārt aknu un žultspūšļa), pazemināt asinsspiedienu. Ar svaigu sulu dziedina brūces. Īpaša viela — berberīns — piešķir koksnei dzeltenu nokrāsu un ļauj bārbeli izmantot arī kā krāsaugu.

Bez praktiski izmantojamām īpašībām parastā bārbele ir interesanta ar putekšņlapu kustībām, ko pacietīgam un uzmanīgam vērotājam ir iespējams ieraudzīt. Pirmoreiz to pamanīja vācu botāniķis K. Šprengels jau 1793. gadā. Vēl pēc astoņdesmit gadiem to pētīja un aprakstīja H. Millers.

Bārbeles ziedā ir sešas vainaglapas, pa trim divos gredzenos, iekšējā un ārējā. Katrai iekšējā gredzena vainaglapai pie pamata ir divi spilgti oranži nektāriji. Tie izdala nektāru, ko cenšas savākt bites un kameņes. Līdzko kukainis, lienot pēc nektāra, pieskaras putekšņlapas pamatam, putekšņlapa strauji sakustas, it kā salecas un ar putekšņmačīgu kā ar āmuriņu iebļiež kukainim, izbirdinādama savus putekšņus. Turpinot vākt nektāru, aplipušais kukainis kā pastnieks iznēsā putekšņus no zieda uz ziedu, tā nodrošinādams bārbelei nepieciešamo svešapputi, kaut arī bārbeles zieds kukaini ikreiz par to “iekausta”.

Uz parastās bārbeles lapām bieži redzami spilgti oranži plankumi. Tā ir kādas sēnes attīstības pavasara stadija. Šī sēne ierosina slimību — graudzāļu svītrrūsu, kas kaitē labībai. Bārbele tāpat ir šīs slimības

ierosinātāja starpsaimnieks. Trīsdesmitajos gados ir bijuši pat valdības pieņemti noteikumi par bārbeļu izplatības ierobežošanu un krūmu iznīcināšanu labības lauku tuvumā, un tajā laikā daudz bārbeļu arī tika iznīcināts, taču sevišķi panākumi labības svīttrūsas apkarošanā ar to netika gūti.

Ko Latvijā dara Kaukāza milzis?

Latvijas Universitātes profesors Pauls Galenicks 1954. gadā pirmo reizi aizveda botānikas specialitātes studentus tālajā mācību praksē uz Kaukāzu. Grupa kalnu grēdu šķērsoja pa Belorečenskas pāreju. Ar smagām mugursomām plecos izlikumojuši pa taciņām gar Belajas (latviski — Baltās) upes krastiem cauri Austrumu dižskābaržu, Kaukāza balteglu un kļavu mežiem, ceļotāji nonāca subalpīnajā joslā ap 2000 metru augstumā, kur valda lielzālājs. Govis un buivoli, kas šeit brīvi ganījās, bija izveidojuši likloču eju labirintu augājā, kas sniedzās krietni pāri cilvēka augumam. Tas atgādināja džunglainu košumdārzu. Te auga lilijas ar dzelteniem un sarkaniem ziediem, pienziedu pulkstenītes, telēkijas un daudzas citas krāšņas puķes. Kā pats varenākais valdnieks stāvēja Sosnovska latvānis. Tas ir čemurziedis, ķimeņu un suņuburkšķu radnieks, bet tā augums sasniedz 3 metrus. Auga stublāji ir gandrīz rokas resnumā un ziedkopas pārsniedz kārtīga šķīvja izmērus.

Pēdējos gadu desmitos esam iepazinušies ar šo Kaukāza milzi tepat Latvijā. Protams, no savas dzimtās puses, kur tam ir samērā šaura ģeogrāfiskā izplatība, augs pats pie mums neatnāca. Tas tika atvests 1948. gadā, jo lauksaimnieki cerēja iegūt lielu ražu — vairāk nekā 500 centneru zaļās masas no hektāra un gatavot augstvērtīgu skābbarību. Kultivēt šo augu lopbarībai gan pamēģināja, taču neviens nepadomāja, kā šis kalnietis Latvijā uzvedīsies.

Izrādījās, ka Sosnovska latvānis Latvijā jūtas kā mājās, jo te klimats ir mitrs kā kalnos, arī temperatūra piemērota. Pirmajā gadā no sēklas izveidojas pāris nelielu lapu, bet sakne ielien pusmetru dziļi

augsnē. Otrajā augšanas gadā izveidojas lielas, plašas ziedkopas ar apmēram 40 stariem un tajās nogatavojas daudzi simti augļu. Tā latvānis drīz vien izbēga no atvēlētajiem laukiem un ieviesās apkārtējās ežmalās, nezālienēs, pļavās un ceļmalās. Ienācējam palīdzēja arī transports. No Madonas rajona Barkavas apkārtnes un Cēsu rajona Priekuļiem tas “par zaķi” aizceļoja uz citiem rajoniem. Latvānim sevišķi patīk Vidzemes upišu ielejas un gravas. Lai arī savdabīgā purva vidē latvānim īpaši tikama neliēkas, pietiek putnam vai citam “aģentam” nomest sēkliņu uz kādas sausākas saliņas purvā, lai agresīvais kalnietis izplestos arī tur. Vietām tas ielencis arī aizsargājamo teritoriju — Teiču purvu. Latvānis jau nopietni apdraudējis Latvijas Sarkanajā grāmatā ierakstītās Alpu kreimules vienīgo augšanas vietu Latvijā uz Raunas Staburaga.

Latvānis apdraud ne tikai mūsu dabisko augu segu, bet arī cilvēku veselību. No latvāņa ir nācies ciest pat pieredzējušiem botāniķiem. Pietiek ar to nedaudz saskarties, lai cilvēkam pēc vairākām stundām uz ādas parādītos apdegumam līdzīgas čūlas. Latvāņa sula ir sevišķi iedarbīga skaistā, saulainā laikā.

Sosnovska latvānis ir izplatījies arī citās Eiropas zemēs. Tur tam tiek izdota “vilka pase”, piemēram, Polijā tas ir izsludināts par karantīnas nezāli. Tas nozīmē, ka ikviens zemes īpašnieks ir atbildīgs par latvāņa iznīcināšanu.

Kā tikt valā no tik dzīvotspējīga auga? Pagaidām visi ieteiktie paņēmieni prasa lielu roku darbu. Lai ierobežotu latvāņa tālāku izplatīšanos, var to nopļaut ziedēšanas laikā, pirms nav nogatavojušies augļi. Pavasarī var ar pamatīgu dunci katru augu izdurt apmēram 10 centimetru dziļi augsnē. Var arī katram jaunajam augam apziest “galviņu” ar kādu ķīmisku preparātu.

Tik ļoti nopeltam augam ir arī savi aizstāvji. Tie ir bitenieki. Stāsta, ka bites ar Sosnovska latvāņa palīdzību tiekot valā no varoatozes ērcēm. Tādēļ bitenieki šur tur iekaisot latvāņa auglišus, lai tikai aug un vairojas!

Latvijā Sosnovska latvānim ir divi “brāļi”. Pļavās, krūmājos un ceļmalās aug Sibīrijas latvānis, kas blakus lielajam kaukāzietim ir kā mazs, neievērojams pundurītis. Cits kaukāzietis — Mantegaca latvānis — tiek audzēts krāšņumam. Tam lapu daļas (plūksnas) ir ar

gariem, smailiem galiem, bet augums varens un iespaidīgs, sevišķi tad, kad atveras baltie ziedi. Mantegaca latvāni var apskatīt Bastejkalna apstādījumu trijstūrī iepretī "Makdonaldam".

Bet, ja vēl neesat dabā iepazinušies ar Sosnovska latvāni, tad aizbrauciet kaut vai uz Siguldu. Jau šosejas malā tas dižojas visā godībā.

Reizē ar latvāni ap to pašu laiku Latvijā tika ievests arī jenotsuns. Tā kā latvānis un jenotsuns abi vienādi strauji izplatījās un apdraudēja Latvijas dabu, tad ievērojamais latviešu botāniķis Alfrēds Rasiņš Sosnovska latvāni nosauca par botānisko jenotsuni.

Kā nezāles tīrumos un dārzos ieviesušās

Teika

Kad vēl pasaulē bijis Dieviņš, viņš izgāja tīrumā ar sētuvi plecos. Velns stāvējis mežmalā un skatījās. "Ko tu tur dari, kaimiņ?" Velns prasīja Dieviņam. "Sēju labību, lai izaugtu jauna maizīte," Dieviņš atsaucās. "Sēšu es arī," Velns sevī nosprieda. Bet kur ņemt sēklu? Pašam sakrāt slinkums. Dieviņam palūgt negribas. E, ko tur, sagrābstīs šādus tādus grūzus sētmalās, nojumēs, kūtspriekšās, labi vien būs. Tā arī izdarīja. Bet nu atkal jauna nelaime: kur tad sēs, pašam tīruma nav? Velns pakasīja pakausi un nolēma: "Sēšu turpat vien, kur Dieviņš sēja, gan rudenī ražu sadalīsim." No Dieviņa sētā izauga maizīte, no Velna — nezāles. No tā laika tad arī tīrumos un dārzos ieviesušās nezāles un cilvēkiem ar tām nemitīgi jākaro.

Kas tā par čūskmēlīti, kas nav čūskas mēle?

Gandrīz katram pazīstamākam dzīvniekam ir veltīts kāds augs. Lācene un lāčtauce, vilknadze, suņmēle, bebrukārkliņš, zalktene, aitene, žagatiņa... Savs augs ticis arī čūskai — čūskmēlīte. Tas gan nav tautas dots nosaukums kā daudzos citos gadījumos, bet ir pārtulkots no auga zinātniskā nosaukuma. Zviedru dabaspētnieks Kārls Linnejs 1753. gadā, augu aprakstot, devis tam ģints nosaukumu *Ophioglossum*. Vārdi ņemti no grieķu valodas: *ophis* (lasa “ofis”) — čūska, *glossa* — mēle.

Šādam nosaukumam ir savs pamats. Auga lapa sastāv no divām atšķirīgām daļām. Viena daļa mazliet atgādina ceļmalītes lapu, tikai ir nedaudz garenāka. Otra daļa ir tieva un gara. Vajag tikai nedaudz fantāzijas, lai to salīdzinātu ar čūskas mēli.

Ieraugot šādu lapu pļavā vai krūmājā starp daudziem citiem garākiem un kuplākiem augiem, nav tik viegli aptvert, kādam īsti augam tā pieder. Viens gan ir skaidrs — sūna tā nav, jo lapa vairāk atgādina ziedaugu lapas. Tomēr var visu vasaru nosēdēt blakus čūskmēlītei, bet to uzziedam — nesagaidīt. Vienīgi tādu mirkli gan varbūt var ievērot, kad ieapaļie izcilniši lapas tievajā daļā pārplīst, paveras vaļā un no tiem kā sīki putekliši izkaisās sporas. Tas pierāda, ka čūskmēlīte nebūt nav ziedaugš, kā vedināja domāt lapas, bet sporaugs. Bet vai čūskmēlīte radojas ar ezerenēm, staipekņiem, kosām vai papardēm? Tie visi ir sporaugi! Taču ezerenes neaug sauszemē, staipekņiem ir daudz šauru un smailu lapiņu uz stumbra un zariem, turpretī kosām ir posmaini dziņumi, lielākoties zaraini. Atliek vēl papardes. Taču čūskmēlītei nav papardēm raksturīgo lielo, skaisto lapu, kas pavasarī, saritinājušās kā gliemeži, lien laukā no zemes un pērnajām lapām. Tomēr parastā čūskmēlīte ir īsta paparde, tikai ļoti vienkārša, pirmatnēja. Tā ir paleozoja ēras pirmpaparžu tieša pēctece un parādījusies uz Zemes daudz agrāk par citām mūsu papardēm. Tā ir vienkārša pēc ārējā izskata un arī primitīva pēc iekšējās uzbūves un bioloģiskajām īpašībām. Tāpēc tā tik ļoti atšķiras no citām papardēm.

Čūskmēlīte aug ļoti lēni. Kad spora izdīgusi, tās tālākajai attīstībai vajadzīgs sabiedrotais — sēne. Arī tad vēl tā ļoti ilgi — desmit līdz divdesmit gadus — snaudoļo augsnē. Beidzot izaug neliels saknenis ar īsām, vienkāršām, nezarotām saknēm. Uz sakneņa aug lapas, bet pāiet vēl četri pieci gadi, kamēr tās sadūšojas izlīst virs zemes, pie tam katru gadu tikai pa vienai. Ja uzmanīgi izrok sakneni visā garumā, uz tā var saskaitīt lapu pēdas un tā noteikt auga vecumu.

Vairums parastās čūskmēlītes radinieču dzīvo siltākā tropu klimata zonā. Dažas pat iekārtojušās uz dzīvi kokos kā epifīti. Iedomājieties tādu čūskmēlīti, kuras pusotru metru garās lapas nokarājas no koka!

Ziemeļu puslodes mērenajā joslā čūskmēlītei ir vēl citas radnieces no tās pašas čūskmēlīšu dzimtas. Tās ir ķekarpapardes, kurām lapas plātne ir ar izgriezumiem, bet “mēlīte” sazarojusies un atgādina sīku ogu ķekaru. Lielākā daļa šo sīko papardišu Latvijā reti sastopamas, tādēļ tās ir aizsargājamas.

Lūk, tāda ir čūskmēlīte, kas nav čūskas mēle, bet ir papardīte, kas nav līdzīga papardei.

Vai pazīsti vienu no mazākajiem kāpostu dzimtas augiem?

Kāpostus, šķiet, ikviens prot atšķirt no burkāniem vai bietēm ne tikai ieskābētus mucā vai izvārtus zupā, bet arī augot dārzā vai laukā. Bet kurš no jums pazīst to radinieci — vienu no mazākajiem ziedaugiem Latvijā — pavasara drojenīti? Lielajā kāpostu jeb krustziežu dzimtā, pie kuras pieder žodzenes, zvērenes, dižpērkones, nauduļi, plikstiņi un daudzas citas nezāles, kā arī pļavu, mežu augi un kultūraugi, par sīkauguma rekordu ar drojenīti var sacensties tikai ūdens subulārija, kas reti sastopama seklos ezeros un upēs.

Pavasara drojenītei ir līdz 2,5 centimetriem garas un līdz 7 milimetriem platas lapas. Tās sakārtotas rozetē un cieši pieķļāvušās zemei, kā

siltumu meklēdamas. Virs rozetes paceļas 3–15 centimetru garš zarains ziednesis ar sīkiem, baltiem ziediņiem. Tāad pēc ārējā izskata nekāda radniecība ar kāpostu nav saskatāma. Tomēr, aplūkojot tuvāk, redzamas šai dzimtai raksturīgas pazīmes — četras kauslapas, tikpat vainaglapu un sešas putekšņlapas, no kurām divas it kā paslēpušās, jo tām ir īsāki kātiņi nekā pārējām četrām. Ja kāpostgalvu mēs nevis apēstu, bet gan ar visu sakni saglabātu pa ziemu un pavasarī iestādītu, tā uzziedētu. Un tad nu gan mēs varētu saskatīt, ka kāposts un drojenīte ir radinieki.

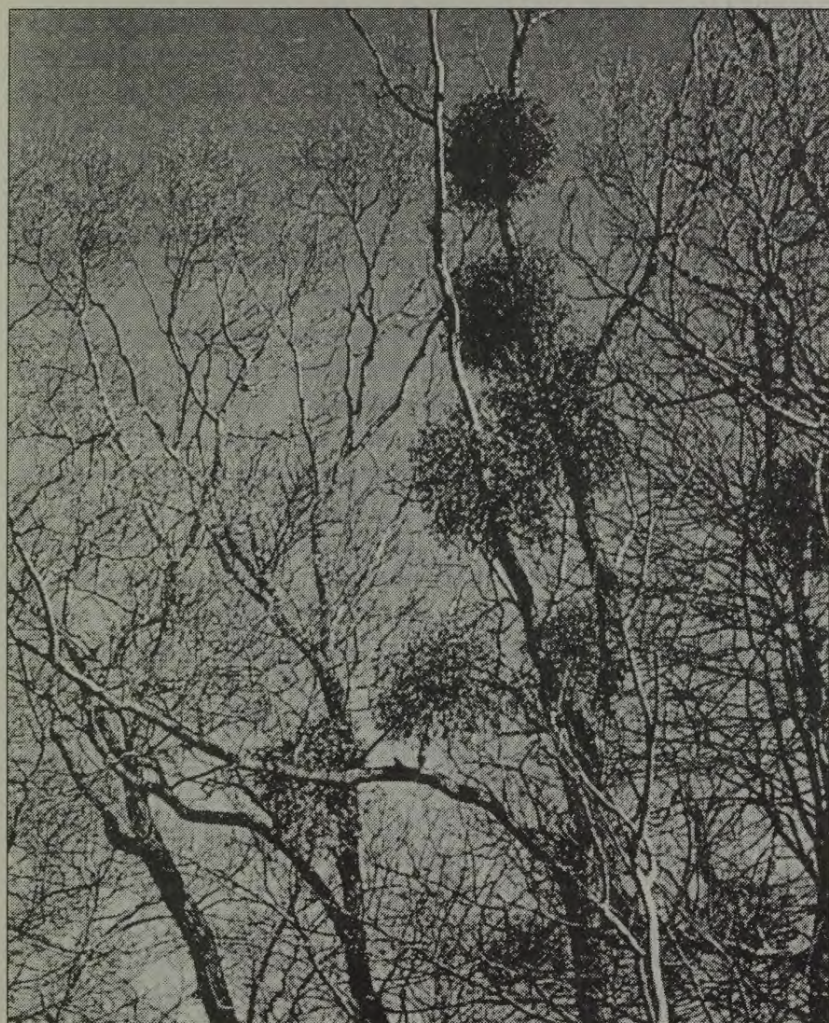
Drojenītes attīstība noris ļoti strauji. Atkarībā no laika apstākļiem tā uzzied aprīlī vai maijā, bet pēc pāris nedēļām jau ir nogatavinājusi sēklas un tās izsējusi. Vēlāk tā nokalst un nav atrodama līdz nākamajam pavasarim.

Siko spēks ir daudzumā! Pavasara drojenīte aug smilšainā augsnē saulainās vietās — kāpās, mežmalās, uz lauku ceļiem, nezālienēs, kur ziedu laikā veido veselus paklājus, — šķiet, ka zemi pēkšņi pārsegusi plāna, pūkaina sniega kārtiņa. Aplūkojot tādu vietu no vārdes pozīcijām, var redzēt, ka šo paklāju noaudušas sīkās pavasara drojenītes, izaugdamas cieši blakus cita citai desmitiem, simtiem, tūkstošiem... Ukrainas stepēs uz vienu kvadrātmetru ir saskaitīti ap divi tūkstoši drojenīšu eksemplāru. Varbūt kādā saulainā dienā, kad pirmais pavasara pērkons jau nodārdējis un drīkst apgulties uz baltās drojenīšu segas, paskaitīsim arī mēs, cik daudz šo sīkaliņu ir kādā laukumā uz Latvijas zemes?

Kas ziemā zaļš tup kokā?

Ta, protams, nav zaļvārna, kas, patiešību sakot, arī nemaz nav zaļa. Tas ir pēc izskata un dzīvesveida savdabīgs ziedaugs — baltais āmulis.

Taču savs sakars āmulim ir arī ar putniem, jo bez putnu palīdzības tas kokā uzkāpt nevarētu. Par dzīvā transportlīdzekļa izmantošanu tiek samaksāts ar ogveida augļiem zirņa lielumā. Baltās “odziņas” mikstums, kas gan vairāk atgādina līmes lodīti, putniem, šķiet, garšo

Baltais āmulis

labi. Mīkstumā ir paslēpusies viena sēkliņa. Pamielojoties pie viena āmuļa, putns aizlido uz citu koku, kur atstāj savu “vizītkarti” ar āmuļa sēklām. Tā tas savu darbu ir padarījis. Putna vēderam sēkliņas iziet cauri ļoti ātri — zīdastei 15 minūšu laikā, strazdam, vēlākais, pēc pusstundas. Vai tas nav visātrākais pasta sūtījums no viena koka uz

otru? Ja kādam būtu pacietība sēdēt un ar binokli novērot putna nodarbošanos, tas droši vien varētu apgāzt līdz šim popularizēto uzskatu, ka putni pārnēsā tās āmuļa sēkliņas, kas tiem pielipušas pie knābja. Austrālijas biologs V. Serventi, kas ir veicis šādus novērojumus, apgalvo, ka putni ēdot ļoti tīrīgi un sēklas transportējot tikai apēstā veidā.

Pie koka mizas pielimētajai sēkliņai tālāk pašai jābūt par sevi. Vispirms tā kārtīgi atpūšas — paguļ piecus sešus mēnešus. Arī pēc pamšanās viss notiek ļoti lēnām. Pirmajā gadā izveidojas neliels diskeveida piesūceknis. No tā sīka kājiņa ielien saimniekauga (koka, uz kura āmulis aug) mizā, kamēr aizsniedz koka dzīvības sulu āderi — vadaudu kūlīti. Nu var sākt uzsūkt pa to plūstošo sulu ar izšķīdušajiem barības sāļiem un krāt spēkus tālākai attīstībai. Otrajā gadā piesūceknī, kas ir sakņu vietā, sazarodamies ceļo tālāk zem koka mizas, bet apkārtējo pasauli sāk vērot divas (tikai!) pirmās lapiņas, kas stāv izslējušās viena otrai pretī kā zaķīša ausiņas. Tā lēnām katru gadu izveidojas pa vienam lapu pārim. Tiklīdz jaunās lapas ir izaugušas, iepriekšējās tiek nomestas. Tātad āmuļa lapas dzīvo tikai divas vasaras un vienu ziemu, aptuveni 15 mēnešus. Tomēr pats āmulis ir mūžzaļš augs, jo uz tā arī ziemā ir zaļas lapas. Āmulis nekad neietērpjas košajās rudens krāsās kā lapu koki un ceļmalas krūmi.

Piektajā dzīves gadā āmulis sāk zaroties. Vairāku gadu desmitu laikā tas var izveidot zarainas bumbas kārtīga ķirbja lielumā. No tālienes tās dažkārt atgādina kovārņu ligzdas. Viena āmuļa mūža ilgumu var salīdzināt ar cilvēka mūžu — iespējams, ka tas dzīvo pat līdz 70 gadiem.

Skaisti ziedošu āmulī gan nekad neredzēsim. Tā ziediņi ir sīkaki par kniepadatas galviņu. Pie tam āmuļa tētiņam un māmiņai ir katram sava māja! Vīrišķie ziedi, kuros attīstās putekšņi, izveidojas uz cita zara, atsevišķi no sievišķajiem ziediem, kuros veidojas augļi.

Āmuļa dzīve ir pilnīgi saskaņota ar tā saimniekauga dzīvi. Tas zied vienlaicīgi ar savu koku, bet, ja koks iet bojā, tad arī āmuļa mūžs izbeidzas. Ir uzskaitīts, ka bargajā 1978.–1979. gada ziemā, kad sals Liepājas rajonā sasniedza $-25,8^{\circ}\text{C}$, līdz ar kokiem bija apsalusi puse āmuļu, bet apmēram ceturtdaļa no tiem aizgājusi bojā. Tie bija galvenokārt vecie ceri uz mājas ābelēm, lielākajām kļavām, pilādžiem, liepām, apsēm un citiem lapu kokiem. Labāk saglabājās mazie āmulīši uz jaunākajiem kokiem, kā arī tie, kas bija paslēpušies aizvējā.

Kā āmulis sadzīvo ar savu saimnieku? Precīzi to grūti pateikt. Āmulis ir pusparazīts, jo tam ir zaļas lapas, kurās neorganiskās vielas tiek pārvērstas organiskajās. No saimniekauga tas uzņem tikai ūdeni ar barības sāļiem. Bet ja uz viena koka ir daudz āmuļu? Droši vien koks tad jūtas tāpat, kā justos cilvēks, ja tam atņemtu visu ūdeni, miltus, kartupeļus un citus produktus, kas ir nepieciešami ēdiena gatavošanai.

Latvijā āmulis pirmo reizi konstatēts pirms pusotra simta gadiem un ticis apkarots. Tagad tas ir aizsargājams, jo sastopams tikai mūsu valsts dienvidu rajonos. Tālāk uz ziemeļiem klimats tam ir par bargu.

Neapšaubāmi, ka āmulis ir viens no savdabīgākajiem augiem ne tikai Latvijā, bet visā augu valstī.

Vai esi dzirdējis kādu nostāstu par balto āmuli?

Nav nekāds brīnums, ka par tik īpatnēju augu, kāds ir baltais āmulis, atrodami dažādi nostāsti un ticējumi. Tādi ir radušies jau sirmā senatnē. Islandietis

Snorri Sturlusons 13. gs. divdesmitajos gados apkopoja seno ziemeļnieku teikas, kā arī sarakstīja traktātu par poētiku tā laika norvēģu un islandiešu dzejniekiem — skaldiem domātā mācību grāmatā, ko sauc par Jaunāko Edu. Edā (ir arī Senākā Eda — varoņdziesmu krājums) minēts arī āmulis, kaut gan šis augs Islandē un Skandināvijas ziemeļos nemaz neauga un autoram par to nebija nekāda priekšstata. Viņš atstāstīja senu teiku par to, ka mīklainais dēmoniskais dievs Lokijs, avantūrists ar šamanisma iezīmēm, izrāvis āmuli un iedevs aklajam Hēdam kā ieroci, ar ko nonāvēt savu brāli — jaunības un skaistuma dievu Baldru (saukts arīdzan par Balduru un Balderu), kas arī noticis. Šo notikumu atstāsta arī citādāk. Skandināvu augstākā dieva Odina sieva Friga, uzzinājusi, ka viņas mīļākajam dēlam draud briesmas, liek visām pasaules lietām, dzīvniekiem un augiem zvērēt, ka tie Baldram nekad nenodarīs neko ļaunu. Zvērestu nav devis viens

vienīgs augstu kokā augošs āmulis, ko Friga nav pamanījusi. To uzzinājis ļaunprātīgais Lokijs, paņēmis no koka šī āmuļa zaru un no tā pagatavojis ieroci, ar ko Baldru nonāvējis. Romiešu rakstnieks Plinijs ir vēstījis, ka seno ķeltu priesteri — druīdi ir godājuši un pielūguši ozolus, uz kuriem auguši āmuļi. Domājams, ka āmulim līdzīgs ir tas zelta zars (āmulim ir zaļšanas vai iedzeltenas lapas), kurš vienam no sengrieķu mitoloģijā aprakstītajiem Trojas kara varoņiem — Enejam — atvēra ieeju pazemē, ēnu valstī.

Vergilija "Eneīdā" (6.grām.) pareģe saka Enejam:

135

*Uzklausī tagad, kas darāms tev iepriekš. Tur, ēnainā kokā,
Slēpjas kāds zars, tam zeltainas lapas pie lokanā stāva,
Pazemes Jūnonai lemts tas kā svētums; to biezoknis tumšais
Paslēpis sevī, to krēslainas ēnas sedz ielejās dziļās.*

140

*Agrāk nav liktenis lēmis spert pazemes slēptuvēs soli,
Iekām tu nebūsi laužis šo zaru ar zeltainām lapām.
To sev Proserpina košā par tīkamu upura balvu
Likusi atnest. Ja pirmais ir norauts, tad tūdaļ tā vietā
Izaug jauns zars un atvase cita jau zaļot sāk zeltā.*

145

*Tāpēc jo vērīgi skaties uz augšu! Ja atradis esi,
Plūc to, kā paraža prasa, jo labprāt un viegli tas sekos,
Ja tevi liktenis sauc, bet citādi vara nekāda
Nespēs to lauzt, ne arī to nocirst ar cietāko dzelzi.*

Māmuļas putni - baloži palīdz Enejam atrast āmulī:

200

*Bet, kad jau baloži nāca pie smirdīgā Averna rīkles,
Ātri tie pacēlās augšup un, slidot pa ēteru dzidro,
Nometās vēlamās vietās uz divveida ozola gala
Tur, kur starp zaļajām lapām zelts mirgoja, atspīdot koši.*

205

*Itin kā āmuļi mežos, kad iestājas ziemainais aukstums,
Mirdzēt mēdz zaļumā svaigā, ko pašu koks neiespēj radīt,
Zeltzaļu atvasi vijot ap stumbra slaidajiem zariem:
Gluži tāds bija šeit skats zem ēnainā ozola zariem
Zaļajam zeltam, tā drebēja vēsmā šeit zeltainās lapas.*

210

*Tūdaļ Enejs stiepj roku uz priekšu, tver lokano zaru,
Lauž to ar steigu un nes to sev līdzī uz pareģes mītņi.*

Pie divviru vārtiem Enejs

635

... zaru sprauž pretī virs sliekšņa.

Un nonāk laimības un svētlaimes mītņēs.

Āmuļa brīnumainās spējas atspoguļotas ne tikai senās teikās un mītos, bet arī jaunākos mākslas darbos. Itāļu komponists Vinčenco Bellini Milānā 1831. gadā komponējis operu "Norma" pēc Feličes Romani libreta. Norma ir druīdu pareģe, kas, veicot svēto rituālu, ar zelta sirpi griež āmuļu zarus un, sadedzinot tos ziedoklī, izlūdzas Mēness dieves labvēlību.

Sensenos laikos ticēja, ka āmulis palīdz pret krītamo kaiti jeb epilepsiju. Zars, ar kuru ārstēja, nedrīkstēja pieskarties zemei. To drīkstēja nolauzt, nošaut vai arī nogriezt, bet tikai ar zelta (vara) nazi. Burvestībām augs griežams tikai mēness gaismā. Āmulis palīdzot pret zibens spērienu un ugunsgrēku. Paņemts līdzī ceļojumā, tas esot novērsis pat vilciena katastrofu.

Anglijā bijis zināms rituāls, kā ar āmuļa palīdzību atvairīt lāstu. Vajadzējis nostāties zem koka zara, uz kura audzis āmulis, un skūpstīties. Pēc katra skūpsta esot jānorauj pa vienai ogai. (Jādomā, ka

netika ieteikts ogu apēst, jo āmulis ir indīgs.) Līdz ar pēdējo skūpstu un ogu burvestība izzūd. Ziemassvētkos un Jaungadā angļi ar āmuļu zariem izgrezno istabu griestus vai pakarina tos virs durvīm. Šim nolūkam āmuļus ievie no citām valstīm, piemēram, Francijas, kur tie savvaļā aug lielākā daudzumā. Šī mode ieviesusies arī Vācijā. Tādēļ daudzās vietās āmulis ir pilnīgi iznīcināts. Francijā bērni ar āmuļu pušķiem rokās iet no mājas uz māju, vēlēdami laimīgu jauno gadu.

Latgalē ar āmuļu zariem īpaši svinīgos gadījumos ir greznotas baznīcas, bet Liepājas rajona Kalnišķos un Nīcā arī dzīvojamās telpas.

Lai arī āmulis nav nekāds lielais krūms, tā vecākie zari ir pietiekami resni un cieti, lai tos varētu apstrādāt. No tiem tiek izgatavotas lūgšanu krelles — rožukroņi, bet āmuļu ekstraktu lieto matu krāsas ražošanā.

Mūsdienu ārstniecības augu grāmatās atrodami gari apraksti par āmuļa izmantošanu ārstniecībā. Tautas medicīnā āmulis lietots gan iekšķīgi, gan ārīgi vannām — pret visdažādākajām slimībām. Ir noskaidrots, ka ar āmuli var pazemināt asinsspiedienu slimības sākumā. Tas ir lietots pret krampjiem. Tomēr āmuļa izmantošana ir ierobežota tā indīguma dēļ.

Nedaudzajās vietās, kur Latvijā āmulis ir atrodams, par tā izmantošanu liecina ievākšanas pēdas — aplauzītie āmuļu zari koku vainagu apakšējā daļā, kur tiem vieglāk piekļūt, kaut arī āmulis ir aizsargājamo augu sarakstā un Sarkanajā grāmatā.

Publicētajos latviešu teiku un ticējumu krājumos diemžēl par āmuli nekas nav atrodams. Varbūt tomēr vecāki cilvēki Latvijas dienvidu rajonos, kur āmulis vēl sastopams savvaļā, zina arī kādu nostāstu par balto āmuli?

Kas ir ķērpji — augi vai sēnes?

K

ērpji ir savdabīga organismu grupa. Tie sastāv no diviem komponentiem — sēnes un aļģes, kas atrodas viena ar otru ciešā kontaktā. Ķērpju aļģes ir autotrofi organismi, kas paši sevi apgādā — foto-sintēzes

procesā ražo organiskās vielas. Sēne (pati) sev nepieciešamās vielas neražo, bet iegūst tās no aļģes. Sēne pasargā aļģes no ūdens zuduma, intensīviem saules stariem un zināmā mērā arī no dzīvniekiem.

Ķērpju sēnes var eksistēt tikai kopdzīvē ar aļģēm. (Ķērpji ir piemērs dažādu organismu savstarpēji izdevīgai kopdzīvei, ko sauc par simbiozi.) Ķērpju aļģes ir augi ar tiem raksturīgajām pazīmēm. Varam uzskatīt, ka ķērpji ir radniecīgāki augiem nekā sēnēm.

Ķērpju divdabīgums ļauj tiem piemēroties dzīvei visdažādākajās vietās un uz ļoti daudzveidīga substrāta. Tie aug uz koku mizas un koksnes, uz klintīm, mūriem, kapu pieminekļiem, jumtiem, akmeņiem, mežos uz augsnes, purvos un pat ūdenī. Tie ir sastopami uz visas zemeslodes. Pēc ārējā izskata ķērpji ir ļoti daudzveidīgi. Daudzi ķērpji ir ļoti sīki, cieši saauguši ar substrātu. Tie atgādina plānas krevītes. Tie ir krevju ķērpji. Turpretī citi ir izmēros lielāki un atgādina lapas formu. Tie ir tā saucamie lapu ķērpji. Ir arī ķērpji, kas atgādina sīkus stāvus vai nokareni augošus krūmiņus. Tie ir krūmu ķērpji.

Ķērpji ir veģetācijas pionieri, jo tie uz smilšainas augsnes un klintīm parādās pirmie. Ķērpjiem atmirstot, veidojas trūdu kārtas, kas rada labvēlīgu vidi citu augu augšanai. Ķērpjus ziemeļos barībā izmanto ziemelbrīži. Bada gados cilvēki ķērpjus izmantoja arī pārtikā, piejaucot miltiem. Ķērpjos ir atrodami vitamīni un dažādas ķērpju vielas, daudzām no tām piemīt antibiotiskas īpašības, tās izmanto medicīnas preparātu ražošanai. No ķērpjiem iegūst vielu, ko izmanto parfimērijas rūpniecībā smaržu un odekolonu ražošanai. Ķērpiš var būt bioindikators piesārņojuma noteikšanai. Šādi pētījumi ir veikti Rīgā, kā arī citās Latvijas pilsētās.

Pasaulē pazīst ap 16 000 ķērpju sugu, Latvijā konstatētas 485 ķērpju sugas. Vislielākā ķērpju sugu daudzveidība ir atrodama Slīteres

rezervātā, Gaujas un Ķemeru nacionālajos parkos, gar Baltijas jūras piekrasti, Daugavas ielejā un citu upju ielejās, kā arī dažādos liegumos. Ķērpju sugu sastāvs mainās atkarībā no veģetācijas izmaiņām un cilvēka saimnieciskās darbības (mežu izciršana, piesārņojums). Daudzas ķērpju sugas, kas kādreiz augušas Latvijā, jau izzudušas, daudzas atrodas uz izzušanas robežas.

Latvijas Sarkanajā grāmatā ierakstītas 34 retas ķērpju sugas. Lai tās aizsargātu, jāaizsargā ķērpju augtenes.

Cik sēņu sugu ir atrasts Latvijā?

Sēnes ir ļoti plaša un daudzveidīga organismu grupa. Agrāk sēnes uzskatīja par augiem, bet tagad, ņemot vērā to īpatnējo barošanās veidu un zaļā pigmenta — hlorofila iztrūkumu, ir izdalīta sēņu valsts. Tajā ietilpst gan viēnšūnas, gan daudzšūnu organismi, kuru uzbūve saskatāma tikai mikroskopā, gan arī tādi, kuru izmēri sasniedz desmitus un pat simtus centimetru, bet masa mērāma kilogramos.

Parasti, kad runājam par sēnēm, iedomājamies sēnes, kas aug mežā un kuras lasām ēšanai (ēdamās sēnes) vai arī nelasām (indīgās un nepazīstamās sēnes). Taču, ja atstāsim kādu augli vai maizes gabaliņu mitrumā, tas ātri pārklāsies ar pelējumu, kas arī ir sēne. Tātad gaisā ir bijušas sēnes sporas, kuras, nonākot uz atbilstoša substrāta, ir dīgušas un izveidojušas sēņotni. Liels sēņu daudzums ir augsnē un arī ūdenī. Mežos augsnē un trūdu kārtā sastopamas t.s. pazemes sēnes, kas tur veido savus augļķermeņus. Un kur nu vēl visdažādākās piepju sēnes, antibiotiku ražotājas, dažādu slimību izraisītājas!

Latvijas teritorijā sēnes tiek pētītas jau ilgāk nekā 200 gadus. Pirmais darbs, kurā minētas Latvijas sēnes, ir 1778. gadā publicētais Baltijas vācu dabaszinātnieka Jākoba Fišera darbs par Vidzemes dabu vācu valodā. No tā laika daudzi zinātnieki ir pētījuši Latvijas sēnes. Šis pētniecības darbs turpinās joprojām un vēl arvien nav uzskatāms par pabeigtu. Tāpēc arī mūsu jautājums skan: "Cik sēņu sugu atrasts Latvijā?", bet nevis: "Cik sēņu sugu ir Latvijā?"

Latvijas teritorijā ir zināmas apmēram 4000 sēņu sugas. Tas sastāda 1/14–1/18 daļu no tā sēņu sugu daudzuma, kas pazīstamas pasaulē (pēc pēdējiem vērtējumiem 56 000–72 000 sugu). Ir izteikta doma, ka sēņu sugu skaits kādā apgabalā ir sešas reizes lielāks par ziedaugu sugu skaitu. Latvijā patlaban zināmas apmēram 1600 ziedaugu sugas. Tātad, šādi aprēķinot, Latvijā varētu būt ap 9600 sēņu sugu.

No Latvijā atrasto sēņu sugu kopskaita apmēram 1100 sugu pieder t.s. cepurīšu sēnēm. Taču, veicot plašākus pētījumus, klāt nāk arvien jaunas sugas. Tā 1973. gadā V. Lūkins savā grāmatā par bēržlapēm minēja, ka Latvijas teritorijā atrastas 42 bēržlapju sugas, turpreti pēc divdesmit gadiem, 1992. gadā, publicētajā A. Amoliņa darbā jau norādīts, ka šis ģints sēņu sugu skaits Latvijā sasniedzis 100! No pūpēžu sēnēm vien Latvijā atrastas apmēram 50 sugas, bet no piepēm — vairāk nekā 120.

Latvijā atrastas arī daudzas mikroskopisko sēņu sugas. Pie tām pieder dažādas sēnes, kas ir dzīvnieku, cilvēka, bet galvenokārt augu slimību izraisītājas. Tādas, piemēram, ir īstās miltrasas sēnes, no kurām Latvijā atrastas apmēram 60 sugas uz kādiem 300 saimniekaugiem. Plaši pazīstamas augu slimību izraisītājas ir arī rūsas un melnplaukas sēnes. No rūsas sēnēm Latvijā līdz šim atrasta 241 suga, bet no melnplaukas sēnēm — 77 sugas. Un kur nu vēl t.s. nepilnīgi pazīstamās sēnes, kuras vairojas tikai bezdzimumiski un praktiski sastopamas visur, kur notiek organisko vielu mineralizācija. No nepilnīgi pazīstamajām sēnēm Latvijā līdz šim atrastas 1374 sugas.

Sēņu flora mainās un papildinās mūsu acu priekšā: ieceļo un izplatās jaunas gan mikroskopisko, gan arī makroskopisko sēņu sugas. Turpreti citas sugas izzūd. Latvijas Sarkanajā grāmatā ir ierakstītas 30 izzūdošas un tādēļ saudzējamas sēņu sugas.

Kas ir vējslotas?

Bieži dažādu savvaļas lapu koku — bērzu, alkšņu lapotnē, kā arī mežos skuju koku vainagos un dārzos ķiršu un plūmju zaros varam redzēt blīvus sazarojumus, kas pēc savas formas ir gan lodveidīgi, vainagveidīgi, ovāli, gan konusveidīgi vai arī atgādina blīvākas vai mazāk blīvas slotas. Tie ir veidojumi, kas tautas valodā ieguvuši vējslotu (arī raganu slotu) nosaukumu. Tie var sasniegt dažu desmitu centimetru platumu un garumu, bet var būt arī 1–3 m diametrā. Šādas vējslotas kā augu slimības veidojas kāda kairinātāja ietekmē, kad tiek stimulēta anomāla augšana, ierosinot gan dušošos, gan arī adventīvos pumpurus, kas izplaukstot veido blīvi novietotas īsvasas, uz kurām parasti ir sīkākas, sugai neraksturīgas formas lapas un skuja, kas ātrāk nokalst un nobirst. Šādi dzinumi mēdz būt nedaudz resnāki, un tiem parasti neveidojas ziedi un augļi. Pavasaros lapas uz šādiem dzinumiem saplaukst ievērojami agrāk nekā uz veselajiem dzinumiem. Ja kokos ir daudz vējslotu, tad koki zaudē daudz barības vielu un enerģijas. Šādi koki ātrāk lūst, apstādījumos tie zaudē savu dekoratīvumu.

Kā kairinātāji, kas ierosina vējslotu veidošanos, darbojas parazitiskās sēnes, vīrusi, kukaiņi, ērces, dažreiz arī baktērijas, mehāniski zaru bojājumi, pumpuru mutācijas.

Lapu kokiem kā galvenie vējslotu ierosinātāji darbojas parazitiskās sēnes — t.s. vējslotsēnes no asku sēnēm. Inficēto augu zaros atrodas daudzgadīga sēņotne, kas katru gadu ieaug pumpuros un tālāk lapās, uz kuru virsmas veido īpašas tvertnes — askus. To kopums uz lapas redzams kā samtaina balta, pelēcīga, iedzeltena vai iesārta apsarme. Askos attīstās sēnes sporas, kuras ziemo mizas plaisās, pumpuru zvīņās, bet dīgst nākamajā gadā un inficē jaunus dzinumus, dodot sākumu jaunām vējslotām.

Daudz neskaidrāka ir vējslotu veidošanās skuju kokiem. Latvijas apstākļos nelielas zaru deformācijas priedēm izraisa rūsas sēne. Taču, kāpēc rodas lielās vējslotas priedēs un eglēs, tas nav precīzi zināms.

Noteikti skaidrs ir viens — parazitiskās sēnes to veidošanos nu gan nav izraisījušas.

Par īpašu gadījumu ar vējslotām Vecsalacā Svētupes krastā zina stāstīt dendrologi prof. A. Mauriņš un T. Pūka. Savā laikā tur augusi priede — vējslota, bet zem šīs priedes — daudzas mazas vējslotiņas. Priede ir ziedējusi un pat devusi dīgstošas sēklas, kurās bijusi ietverta arī vējslotas ģenētiskā informācija. Vairāki mazie kociņi pārvesti uz Nacionālā Botāniskā dārza teritoriju, taču tie tur nav iesaistīti. Pati priede vētrā nolūzusi, un sakarā ar biotopa izmaiņām arī mazie kociņi aizgājuši bojā. Tā iznīcis interesants un unikāls novērojumu objekts.

Mūsu ziemeļu kaimiņi igauņi ir veikuši pētījumu par priežu un egļu vējslotu izmantošanu dekoratīviem nolūkiem.

Nejauciet vējslotas ar Latvijā aizsargājamo pusparazitisko augu — balto āmuli!

Par vējslotām latviešiem ir arī savi ticējumi. Piemēram, tās augot tur, kur bites piemetušās, bērnus laižot. Vai vēl šāds: kas vējslotas zariņu nēsājis klāt, tam neko nevarot padarīt ne dzīvē, ne tiesā, ne karā.

Kad dzīvnieki ir agresīvi?

Vai viņš kož?" — šo jautājumu no Rīgas Zooloģiskā dārza apmeklētājiem var dzirdēt ik dienas desmitiem reižu. "Kad ir bīstami iet pa mežu?" vaicā daudzi. "Kuri no mūsu dzīvniekiem uzbrūk cilvēkam?" jautās tie, kas jau kaut cik pazīst dabu. Neskaitāmas reizes dzirdēts par "pilnīgi droši zināmiem" gadījumiem, kad lūsis vai vilks Latvijā saplosījis cilvēku, tikai vēl neviens nav nosaucis "saplosītā" vārdu un uzvārdu. Vēl neviens.

Arī filmās un rakstos par cilvēkiem un dabu bieži tiek pārspīlēta to cilvēku "varonība", kuriem it kā iznākusi divkauja ar savvaļas zvēriem.

Piērdzējuši mednieki un naturālisti apgalvo, ka Latvijā nav cilvēkam bīstamu zvēru. Speciālisti, kas redzējuši visas pasaules dabu, stāsta, ka pat jebkuros džungļos pielavīties klāt plēsoņam vai čūskai ir grūts uzdevums.

Ap 50% gadījumu, kad dzīvnieki nonāvējuši cilvēkus, gulstas uz dažādo tropu joslas krokodilu sirdsapziņas. No atlikušajiem 50% jāatskaita karstajās zemēs lielā skaitā dzīvojošo mudžošo rāpuļu un posmkāju (čūsku, skorpionu u.c.) upuri, kuru visvairāk gadās Indijā un Brazīlijā, galvenokārt bērni. Nākamo vietu laikam ieņem — kaut arī stipri pārspīlēti — haizivju briesmas (tās ir tiešām nopietnas tikai dažos zemeslodes rajonos), citu zivju, piemēram, piraiju, barakudu u.c., kā arī indīgo ūdens bezmugurkaulnieku “konflikti” ar cilvēkiem. Oficiāli paziņots, ka Indijā caurmērā 1000 cilvēku gadā krīt par upuri tīģeriem.

No šī ļoti pavisā uzskaitījuma laikam katram kļūs skaidrs, ka mūsu vēsajā Latvijā liktenīgi cilvēku konflikti ar dzīvniekiem var būt tikai reti gadījumi. Turklāt ne vienmēr tā ir dzīvnieku vaina.

Dzīvniekus padara agresīvus, t.i., mudina aktīvi uzbrukt citiem dzīvniekiem un arī cilvēkiem, šādi instinkti:

- 1) barības iegūšanas instinkts,
- 2) teritorijas aizsargāšanas instinkts,
- 3) dzimuma instinkts un ar to saistītās cikliskās uzvedības formas,
- 4) pēcnācēju saglabāšanas, resp., aizsardzības instinkts.

Nolūkā iegūt barību cilvēkam uzbrūk galvenokārt relatīvi zemu attīstīti dzīvnieki, piemēram, krokodili, kas medī visu ūdenī sastopamo, vai dažas zivju sugas, kurām jebkura dzīvnieka, dažkārt īpaši cilvēka ķermeņa vai asiņu smarža ūdenī izraisa ārkārtīgi spēcīgu barošanās, t.i., uzbrukuma reakciju. Ožas kairinājuma apskurbināti, šie dzīvnieki netaupa pat cits citu. Īpašu lomu šajā grupā spēlē “cilvēkēdāji” tīģeri, lāči u.c. zvēri, kuriem šāda agresivitātes forma izskaidrojama ar individuālo, dzīves apstākļu un gadījuma pieredzes izraisītu specializāciju.

Bieži mēs šādu uzvedību neatšķiram no *teritorijas aizsargāšanas instinkta*. Bet ir taču zināms, ka pat paklausīgākais suns var sakost savu saimnieku, ja tas iedomāsies rīkoties pa viņa būdu vai gulvietu.

Savvaļas dzīvnieki parasti svešas, teritoriāli nekonkurējošas (barības vai mitekļa ziņā) sugas pārstāvim, arī cilvēkam, ļauj pāriet garām, neuzrādot savu dzīves vietu, tādēļ teritorijas aizsardzība cilvēku tikpat kā neskar. Tiesa, dažkārt bērni žēlojušies, ka tos saknābušas kaijas, bet bradāt pa kaiju koloniju tiešām nevienam nav

atļauts. Daudziem stāstiem par plēsīgiem putniem un pūcēm, kas centušies cilvēku notriekt no koka vai klints, lai to "nosistu un pēc tam saplosītu", pamatā ir vienkārši ligzdas apkārtnes izmisīga aizsardzība. Šajā gadījumā mēs nedrīkstam putniem neko pārmet — to aizsargāšanās ir bioloģiski pamatota, turklāt plēsīgie putni gandrīz nekad nelieto pret cilvēku spēku.

Pilnīgas aplamības ir visi no senas literatūras aizgūtie stāsti par plēsīgiem putniem, kas aiznesuši bērnus vai pat pusaudžus. Atcerēsimies, ka lielākie no šiem putniem sver 4 — 10 kg un divkāršu svaru pacelt pat nemēģina. Turklāt cilvēks — vertikāli staigājoša būtne, liels vai mazs, jau sen kļuvis par briesmas iemiesojošu siluetu, kuru visi dzīvnieki pazīst iztālēm un kuram tie griež ceļu. Šajā ziņā nav spēku samēra. Ērglis viegli tiek galā ar stepes vilku, kas stiprāks par cilvēku, bet nekad neuzbruks cilvēkam.

Daudz biežāk "pārpratumi" rodas, kad dzīvnieki nonāk *dzimuma instinkta* varā. Daudziem ikgadējais vairošanās rituāls ir saistīts ar riesta cīņām, un, meklējot pretinieku, satrauktie tēviņi negriež ceļu ne dzīviem, ne nedzīviem priekšmetiem. Brieži un aļņi bada kokus, uzbrūk automobiļiem, var kļūt bīstami arī sēņotājiem, kaut gan cilvēka priekšā lielākoties attopas. Pat tādi šķietami nevarīgi dzīvnieki kā medņu gaiļi, riesta trakumā neatraduši citu pretinieku, ir nikni uzbrukuši mednieka vai tūrista mugursomai, nepievēršot nekādu uzmanību tās īpašniekam, kas ar ne mazāku azartu lēkā apkārt, aizrautīgi fotografēdams apskurbušā putna izdarības.

Riesta laiks visiem dzīvniekiem ir ierobežots, iekļauts noteiktā gada ciklā, un vietas, kur šajā laikā nav vēlams pastaigāties, parasti ir jau iepriekš zināmas.

Ļoti spēcīgs instinkts visiem augstākajiem dzīvniekiem ir *pēcnācēju aizsardzība*. Pēc savas bioloģiskās un psiholoģiskās nozīmes tas jau tuvojas dzīvības aizsardzībai. Un tomēr visuvarenā cilvēka priekšā bieži paliek lielu, spēcīgu dzīvnieku mazuļi, kuru vecāki neuzdrošinās tuvoties, lai tos pasargātu no mums. Laikam gan visvaronīgākās šajā ziņā ir meža cūkas. Veci mednieki un naturālisti iesaka savlaicīgi paiet nost no ceļa, kad nāk meža cūka ar saviem sivēniem, kā arī paslēpt fotoaparātus un citus priekšmetus, kas gādīgajai mātei varētu izraisīt kādas aizdomas. Šāda sastapšanās ir

gandrīz vienīgā, kas jāuzskata par nopietni bīstamu. Pašreiz no ziemeļaustrumiem Latvijā pamazām atgriežas brūnie lāči. Cik zināms, šie dzīvnieki pret cilvēkiem ievēro “bruņotas neitralitātes” politiku.

Dzīvnieku dabiskā agresivitāte, kā redzam, pie mums tikai ārkārtīgi retos gadījumos noved pie vērā ņemamām nepatikšanām. Daudz biežāk ar nagiem un zobiem iznāk saskarties tad, kad dzīvnieki aizstāvas. Un šeit rodas pārpratumi. Tautas teiciens “izvelc suni no ūdens — viņš tev iekož rokā” gadsimtiem ilgi noderējis par nepateicības apzīmējumu, taču šā teiciena izgudrotājs nav padomājis, kā dzīvnieks nokļuvis nelaimē un ko pārcietis. Kad dzīvnieks ir briesmās, tā psihi pārņem varenaļa pašaizsardzības instinkts, kas, sastopoties ar cilvēku, apdzēš spēju analizēt mūsu rīcības detaļas. Daudzi ir lasījuši vai paši lietojuši salīdzinājumu “kā kaktā iedzīta žurka”, bet tikai retais ir redzējis, ar kādu neticamu spēku šis mazais dzīvnieks aizstāvas, nonācis bezizejas stāvoklī. Kurš zina, cik pamatīgi spēj iekost mazā pelīte vai ūdensvaboles kāpurs, tas nelabprāt ņem tos rokā, bet visbriesmīgākie nelaimes gadījumi visā pasaulē notikuši sadursmēs ar ievainotiem zvēriem.

Visos agresivitātes gadījumos dzīvnieki “patur vērā” savas fiziskās iespējas un risku. Jūtot neapšaubāmu pārspēku vai tiešas briesmas savai dzīvībai, tie vienmēr pamet kaujas lauku, dažkārt pat atstājot ienaidniekam savus mazuļus. Aizsargājoties tiešās dzīvības briesmās, visi “bremzējošie” faktori apdziest un dzīvnieks spēj attīstīt neticamu spēku un neatlaidību. Tieši ievainoti, lamatās nokļuvuši vai citādi nelaimīgi padarīti dzīvnieki visbiežāk nonāk kontaktā ar nejaušu garāmgājēju, un te nu rodas nostāsti par dzīvnieku “niknumu un ļaunumu”.

Patiesības labad jāpiebilst, ka dzīvnieki bez aktīvās aizsardzības pielieto arī pasīvo ar tās trim pakāpēm — bēgšanu, slēpšanos un sastingšanu. Pēdējā gadījumā mēs parasti sakām, ka dzīvnieks izliekas par beigtu. Pēc neilga laika šoka stāvoklis izbeidzas un “beigtais” vai “slimais” dzīvnieks ar negaidītu sparū atbrīvojas no mūsu klātbūtnes.

Dzīvniekiem daba ļoti labi iemācījusi likumu, ka labākā aizstāvēšanās ir pretuzbrukums. No šejienes rodas aplami secinājumi, ka, piemēram, odzes uzbrūkot cilvēkiem un pat “ilgi” vajājot tos. Sadursmes cēloni — nejaušu pieskārienu ar kāju vai tml. — cilvēks

vienkārši nav pamanījis. Bēgošs ienaidnieks atbrīvo dzīvnieku no aizsardzības refleksa, un tas dažkārt “atceras”, ka nu ir īstā reize paplašināt savu brīvo teritoriju vai citādi ļaut vaļu agresivitātei. Laikam gan katrs no mums pēc pieredzes ar nikniem suņiem zina, cik strauji mūsu izturēšanās spēj mainīt dzīvnieka uzbrukuma tieksmes pret bēgšanu — un otrādi.

Likums “nebēgt, nepiegriezt vērību, vislabāk uzbrukt” jāpatur vērā visās sadursmēs ar uzbrūkošiem dzīvniekiem.

Kas Latvijā ir lielākais dzīvnieks?

Skaidrs, ka tūlīt iedomājamies lielos meža zvērus un prātā sākam pārcilāt, vai kāds ir lielāks par lāci. Labākie faunas pazinēji nekļūdīgi nosauks alni. Tas patiešām ir liels dzīvnieks, kā nekā lielākais briežu dzimtas pārstāvis. Aļņu tēviņu svars sasniedz pat 600 kg, un to ragi vien sver līdz 20 kg. Alnis ir ziemeļu faunas pārstāvis, kas Latvijā mīt kopš vēlā ledus laikmeta. Dzīvnieks pēc uzvedības ir vientuļnieks un liels klejotājs, tikai aļņu mātes ar teļiem veido nelielus bariņus. Aļņu skaits ir bijis gan 100 īpatņu 1923. gadā, gan 22 000 — 1973. gadā. Aļņi ir vieni no nozīmīgākajiem mūsdienu medību objektiem.

Tie interesenti, kuri ir apmeklējuši Gaujas nacionālā parka Līgatnes zvēru dārzu, ir noteikti pamanījuši milžus sumbrus. Tie ir lielākie Eiropas sauszemes dzīvnieki, kuru tēviņu svars var sasniegt pat 1000 kg. Līdz pat mūsu ēras 13. gs. sumbrs bija Latvijas savvaļas dzīvnieks, bet pēc tam tas cilvēku darbības rezultātā Latvijā izmira. Mūsu gadsimtā zinātnieki sumbrus izglāba no izmiršanas, un tie tika reintroducēti Lietuvā. Pēdējo 50 gadu laikā sumbri ir atkārtoti ienākuši Latvijas teritorijā, bet tagad dzīvo voljeros arī Gaujas nacionālajā parkā. Tātad šis lielais vēršu dzimtas dzīvnieks lielumā pārspēj alni, taču runāt par to kā par īstu savvaļas dzīvnieku Latvijā šobrīd vairs un vēl nevaram.

Tomēr Latvija jau nav tikai sauszeme vien. Diezgan liela daļa no

Baltijas jūras piekrastes ūdeņiem skaitās Latvijas teritorija. Un tad jārunā arī par vaļiem kā Latvijas faunas pārstāvjiem. Kaut arī Baltijas jūra nav īsti piemērota vaļveidīgajiem, tomēr laiku pa laikam tos novēro Latvijas ūdeņos, un dzīvnieku izmēra rekordi novirzās par labu jūrai. Laiku pa laikam ir redzēts baltvalis, kura garums ir līdz 6 m un svars līdz 1000 kg. Šis ziemeļu jūru iemītnieks gan 20. gadsimta sākumā, gan 80. gados bijis novērojams pat no krasta. Kā īsts brīnums bija finvaļa atrašana Kauguru piekrastē 1976. gada 12. augustā. Finvalis ir otrs lielākais vaļveidīgo pārstāvis aiz zilā vaļa, un tā svars sasniedz 100 t (garums līdz 27 m). Rīgas līcī atrastais īpatnis gan bija tikai 14 m garš.

Kuprvaļu iekļīšana Baltijas jūrā ir vairākkārt reģistrēta. Pēc Rusova Vidzemes hronikas ziņām 1578. gadā viens īpatnis izsviests Kurzemes jūrmalā. Arī pagājušajā un mūsu gadsimtā kuprvaļi atsevišķos gadījumos novēroti Baltijas jūrā līdz pat Botnijas līča ziemeļu daļai. Arī kuprvalis ir viens no lielākajiem vaļiem. Tā garums ir līdz 18 m un svars — līdz 45 t.

Lūk, kādi milzeņi ir novēroti Latvijā! Var jau arī vēl piebilst, ka pašlaik Rīgas Zoodārzā vislielākais ir Āzijas zilonis. Lai atbilžu nebūtu tik daudz, jautājums būtu jāprecizē ar norādēm: savvaļas, mūsdienas, sauszemes, jūras, vispār utt. No zoologu viedokļa korekti būtu atbildēt, ka patlaban mūsu savvaļas faunas lielākais dzīvnieks ir alnis. Lielie vaļi Baltijas jūrā nedzīvo, tie parādās tikai kā maldu viesi, un sumbrs vēl Latvijā nav reaktivizēts.

Kā lācis cēlies?

Teika

Veci ļaudis saka, ka lācim esot deviņu vīru spēks, bet maz gudrības, un tomēr stāsta, ka lācis esot no cilvēka cēlies. Tas noticis šādā vīzē. Vienam bagātam saimniekam esot bijis ļoti liels bišu dārzs, bet medus laikā zaglis katrā naktī pa stropam uzlauzis un medu izkrāmējis. Lai nu gan saimnieks katru nakti stipri vaktēja, tak tas nekā nepalīdzēja, jo saimniekam katru reizi ap to laiku, kad zaglis nāca, miegs uznācis. Saimnieks, nespēdams pats savu bišu dārzu nosargāt,

gāja pie burvja palīdzības meklēt. Burvis apņēmās saimnieka vārdā zaglim atriebt.

Otrā rītā saimnieks gāja bišu aplūkot un atrada pie stropiem savādas zvēra pēdas, kuras gandrīz kā cilvēka pēdas izskatījās. Tās bija lāča pēdas. Pēc dažām dienām dabūja dzirdēt, ka nāburgos saimniece pazudusi un no tā laika savāda zvēru mātīte pa to māju blandoties, no kuras saimniece pazudusi, bet suņi to katru reiz, kad tā parādoties, dzenot mežā iekšā. Pazudusi saimniece bij katru nakti pa nāburgu mājām apkārt gājusi ar kreisā pusē apgrieztu kažoku mugurā, bites lauздama un govīs slaukdama tik ilgi, kamēr burvis to par lāču mātīti pataisījis. No šās lāču mātītes visi lāči cēlušies. Gudrības esot lācim maz, tādēļ ka tas no sievietes cēlies, bet, kādēļ viņam deviņu vīru spēks, tā nezinu.

Kas ir mazākais, bet negantākais plēsējs?

Ar vārdu “plēsīgs” parasti domā kādu plēsēju kārtas zīdītāju pārstāvi, mazāk pievērš uzmanību dzīvnieka bioloģiskajām īpašībām. Tā par plēsīgu var uzskatīt arī citu kārtu dzīvnieku. Piemēram, žurka ir ļoti plēsīga, bet tā skaitās grauzējs. Plēsēju kārtā ietilpst visi mums labi pazīstamie plēsīgie dzīvnieki, tādi kā lāči, vilki, kaķi, caunas un citi. Latvijā dzīvo 14 sugu pārstāvji.

Vismazāko dzīvnieciņu reti kurš ir redzējis. Tā ir zebiekste, kas dzīvo slēptu dzīvesveidu mežos un kultūrainavās. Ļoti labprāt apmetas akmeņu krājumos un krūmāju joslās. “Zebiekste dzīvo arī kūtiņās un ķer peles. Bet zebiekstes kodums ir jūtīgs un kaitē cilvēkiem un lopiem,” teikts prof. P. Šmita apkopotajos latviešu tautas ticējumos. Īstenībā zebiekste nav indīga, taču tās kodums ir sāpīgs un dziļš. Daži novērojumi liecina, ka lielajiem dzīvniekiem zebiekste iekož un pēc tam laiza asinis.

Tā kā zebiekste ir ļoti maza (tās garums bez astes ir 14–21 cm, svars 60–100 g), šīs zvēriņš spēj ielīst un izsekot peles un strupastes viņu pašu alās. Sīkie graužēji ir pamatbarība, ja to trūkst, zebiekste ēd abiniekus, kukaiņus, mazos putnus. Savu upuri zebiekste nonāvē ar kodienu pakausī, tad aiznes iegūto laupījumu uz kādu slēpni, kur izēd tā smadzenes. Ja iespējams, zebiekste nogalina vairāk, nekā spēj apēst, un veido barības krājumus. Zvēriņa asinskāre un mežonīgums ir ievēribas cienīgs, jo tas mēdz uzbrukt upuriem, kas ir 3–4 reizes smagāki par pašu plēsēju. Zoologi joko, ka, ja lauvas būtu tik rijīgas un negantas kā zebiekstes, tad uz zemes vairs citu dzīvu būtņu nemaz nebūtu.

Zebiekste izsenis ir Latvijas faunas zvēriņš, kuru skaits cilvēka darbības rezultātā samazinājies, tāpēc zebiekste ierakstīta Sarkanajā grāmatā ne tikai Latvijā, bet arī visā Eiropā un pasaulē.

Zebiekstes praktiski nav pieradināmas. Maz ir ziņu par zebiekšu vairošanos. Mazuļi ir novērojami kā ziemā, tā vasarā, to skaits no 3–10, bet parasti 5–6. Ģimene izklīst vasaras beigās, un tad zebiekstes dzīvo pa vienai.

Zvēriņi maina krāsu atkarībā no gadalaika. Vasarā tie ir brūni ar baltu vēderpusi, bet ziemā — pilnīgi balti. Ādiņa ļoti maza un salīdzinoši mazvērtīga. Zebieksti apdraud suņi, kaķi, lapsas, jēnotsuņi un plēsīgie putni.

No kā šūtas karaļu mantijas?

Aplūkojot senās gleznas, kurās redzami valdnieki visā augumā, skatienu saista greznās mantijas, kas ir baltas ar melniem plankumiņiem un sniedzas līdz pašai zemei. Tikai retais aizdomājas par tiem plankumiņiem. Un tikai īpaši uzmanīgs vērotājs smalki izstrādātās gleznās pamanīs, ka melnie plankumiņi ir nevis vienkārši raibumi, bet gan astes galiņi, kas, ādu iestrādājot mantijā, palikuši karājamies. Tās ir sermuļu ādas. Karaliskajās aprindās sermulis vienmēr ir uzskatīts par cēlu dzīvnieku.

Valkājot tērpu no šo zvēriņu ādām, cilvēks varot pārmantot valdnieku labās īpašības, tāpēc sermulī kļuvuši par varas simbolu.

Arī Latvijā dzīvo šis interesantais plēšējs, kas ir tikai nedaudz lielāks par zebieksti (garums bez astes 19–28 cm, svars līdz 200 g). Arī pēc izskata sermulis ļoti līdzīgs zebiekstei. Vasarā tā krāsa ir brūna ar baltu vai dzeltenīgu vēderpusi, bet ziemā — balta, tikai pats astes galiņš vienmēr ir melns. Tā tad arī ir drošākā atšķirības pazīme no zebiekstes. Sermulis ziemā labi pārvietojas pa sniegu un spēj “nirt” tajā. Labi peld un kāpelē pa kokiem.

Būtībā sermulis ir nopietns konkurents zebiekstei gan barības, gan dzīvesvietas ziņā. Tikai sermulis nevairās arī no mitrām vietām un labprāt apmetas dažādās piekrastēs. Pats sermulis alu nerok, bet, tā kā ir labs lodātājs, tad bieži iemitinās grauzēju alās, kuru likumīgos īpašniekus apēd. Tāpēc sermulis, tāpat kā zebiekste, ir peļu un strupastu briesmas. Tas ķer arī kurmjus. Zvēriņš labprāt mēlojas ar putnu olām vai mazuļiem, var uzbrukt arī tik lieliem dzīvniekiem kā zaķis, rubenis, balodis.

Izsenis sermulis ir medīts ādiņas dēļ. Taču lietderīgi būtu saskaitīt, cik daudz šo ādiņu vajag, lai uzšūtu karaļa mantiju. Mūsdienās sermulis kļuvis par retumu, tāpēc ierakstīts Latvijas Sarkanajā grāmatā.

Vai Baltijas jūrā mīt delfīni?

Delfīni 20. gadsimta 50.–70. gados kļuva ļoti populāri. Pateicoties daudzu pasaules zinātnieku darbībai, cilvēki uzzināja par šo jūras dzīvnieku neparastajām spējām orientēties, glābt cilvēkus u.c. Delfīni ir jūru iemītnieki, kas piedzimst jūrās, vairojas un nomirst dzelmē. Savas dzīves laikā tie nekad neiznāk uz krasta vai ledus.

Cūkdelfīns jeb jūras cūka ir vienīgā vaļveidīgo suga, kuru varētu pieskaitīt Latvijas faunai. Daži citi delfīni (afalīna, baltvalis) ļoti reti

novēroti kā maldu viesi. Senatnē cūkdelfins diezgan bieži novērots Kurzemes piekrastē un noķerts reņģu tīklos. Vēl pirms Otrā pasaules kara dzīvnieks vairākkārt redzēts Rīgas līcī un pat Daugavā. Mūsdienās intensīvā kuģniecība un zvejniecība, kā arī jūras piesārņošana negatīvi ietekmē šo delfīnu populāciju, tāpēc cūkdelfins ir kļuvis par tādu retumu, ka to gandrīz nemaz nepieņem.

Cūkdelfins ir delfins bez pagarinātā purna, ķermeņa garums 100–180 cm, svars 30–90 kg. Tā mugurpuse ļoti tumša, pat melna, vēderpuse — balta vai gaiši pelēka.

Cūkdelfins no Ziemeļjūras ienāk Baltijas jūrā pavasaros kopā ar zivju bariem, jo seko tiem. Tas mēdz uzturēties seklos līčos un piekrastes joslās. Pamatbarība ir siļķveidīgās zivis, Baltijas jūrā tās ir reņģes. Ēd arī citas zivis un gliemjus. Diennakti cūkdelfins patērē 4 — 7 kg barības. Cūkdelfins var ienirt 50 — 75 m dziļumā un uzturēties zem ūdens 6 min. Salīdzinājumā ar citiem vaļiem un delfīniem tas nav daudz. Lielākoties tas uzturas ūdens virsējos slāņos nelielās grupās un iznirst ieelpot ik pēc 10–30 sekundēm. Atšķirībā no citiem delfīniem cūkdelfīni nemēdz izlēkt no ūdens, tāpēc no lielāka attāluma jūrā tos ir grūti pamanīt.

Cūkdelfīniem mazuļi dzimst ūdenī ar asti pa priekšu pēc 10 mēnešu ilgas grūtniecības. Tā kā delfīniem nav iegurņa kaulu, tiem dzimst ļoti lieli mazuļi. Jaundzimušā garums ir 70–75 cm, svars — 3 kg. Mazuļi barojas ar ļoti treknu pienu ne mazāk kā 4 mēnešus. Kad izaug zobī, tie sāk ēst zivis.

Lielauces ezera klunkšķis

Teika

Lielauces ezerā dzīvojot kāds dzīvnieks, kas iesaukts par klunkšķi. Viņš klunkšķot, un šo klunkšķēšanu varot dzirdēt līdz trīs verstis tālumā. Cik reizes viņš pavasarī klunkšķējis, tik rubļu maksās tajā gadā rudzi. Daži viņu attēlo līdzīgu stārķim, citi atkal līdzīgu mazam putnelim ar lielu knābi.

Stāsta, ka klunkšķi esot iemeties pats nelabais. Rudenī viņš pārvēršoties par lepnu kungu un braucot uz Rīgu skatīties, cik tā jau

liela izbūvēta. Kad Rīga būšot jau pavisam uzbūvēta, tad viņš pāriesot uz Rīgu dzīvot. Tad Lielaucē ezers būšot ciet, pats nelabais to aizraušot ciet. Jo Rīga plešoties plašumā, jo Lielaucē ezers aizraujoties. Jau tagad Lielaucē ezers esot krietni mazāks, kāds bijis pirms kara.

Kas ir tālceļošanas rekordists?

Lieki nekavējoties, jau tūlī pateiksim, ka runa būs par zuti. Šo zivi gan laikam visi pazīst — vismaz vārda pēc. Žāvēts zutis tiek uzskatīts par delikatesi. Tiešām, tā gaļa ir mīksta, maigi taukaina, garšīga. To vajagot pasniegt kopā ar citronu. Zutis no citām zivīm atšķiras ar garo, slaido čūskveida ķermeni. Parasti noķer līdz 1 m un 1–3 kg smagus zušus, taču tie varot būt arī līdz 1,5 m gari un 6 kg smagi. Literatūrā minēti pat 10 kg smagi. Zuša mugurpuse ir olīvbrūna līdz gandrīz melnai, vēderpuse — sudrabbalta līdz dzeltenīgai. Āda ir bieza, glotaina. Sīkās zvīņas nav redzamas, jo iegremdētas ādā, turklāt tās izveidojas tikai tad, kad zutis sasniedzis 16–17 cm garumu. Tāpēc zuti nedrīkst ēst tie ļaudis jeb ticīgie, kuriem aizliegts ēst dažādu nezvīņainu “nešķīstību”.

Ilgu laiku zutis sagādāja zinātniekiem lielas raizes, jo viņi nevarēja atklāt ne zuša olas (ikrus), ne jaunuļus (kāpurus), ne nārstošanai nobriedušos zušus. Tāpēc izplatījās dažādi minējumi un uz fantāziju pamatoti apgalvojumi, piemēram, zuši rodoties no dūņām vai gļotām, tos dzemdējot lucīši (šīs jūras zivis dzemdē visai paaugušus mazuļus).

Tikai 1897. gadā noskaidrojās, ka zuša mazulis ir kāda jau agrāk pazīstama dīvaina zivtiņa ar mazu galvu un plakanu lapveida ķermeni, kas atgādina garu vītola lapu. Neatladīgu pētījumu rezultātā tika atklātas aizvien mazākas un tādas jaunākas “vītollapas”, līdz beidzot vissīkākās — aptuveni 5 mm garas — atrada Sargasu jūrā. Tā tad arī ir vieta, kur zuši nārsto, taču pastāv vēl daudz neizpētīta.

Lai nokļūtu pieaugušo zušu dzīvesvietās Eiropas, Mazāzijas un Ziemeļāfrikas saldūdeņos, zušu kāpuriem jāveic 6–7 tūkstošu km tāls

ceļojums. Ceļot tiem palīdz Golfa straume, kurā nākamie zuši pasīvi ļaujas plūdumam 2–3 gadus. Pie Eiropas krastiem kāpuri pārvēršas par mazuļiem, kurus sauc par stikla zušiem. Tās ir caurspīdīgas, velteniskas, aptuveni 6 cm garas būtnes — tātad uz pusi īsākas nekā veci kāpuri.

Pēc pārvēršanās jaunie zutiši aktīvi dodas pa upēm uz augšu, meklējot piemērotas dzīvesvietas upēs un ar tām saistītos ezeros. Zuši ir plēsīgi, pārtiek no zivtiņām un bezmugurkaulniekiem.

Pēc aptuveni 7–10 gadiem, kad zuši pilnīgi pieauguši, tie dodas atpakaļ uz Sargasu jūru, lai nārstotu vienīgo reizi mūžā. Pirms atgriešanās dzimtenē zuši uzkrāj tauku rezerves, jo Atlantijas okeānā tie nevar atrast ierasto barību. Pirms aizceļošanas to acis ievērojami palielinās, lai varētu labāk orientēties. Pēc nārstošanas pieaugušie zuši Eiropā neatgriežas, bet beidz savu dzīvi Sargasu jūrā.

Kā cēlies zutis un čūska?

Teika

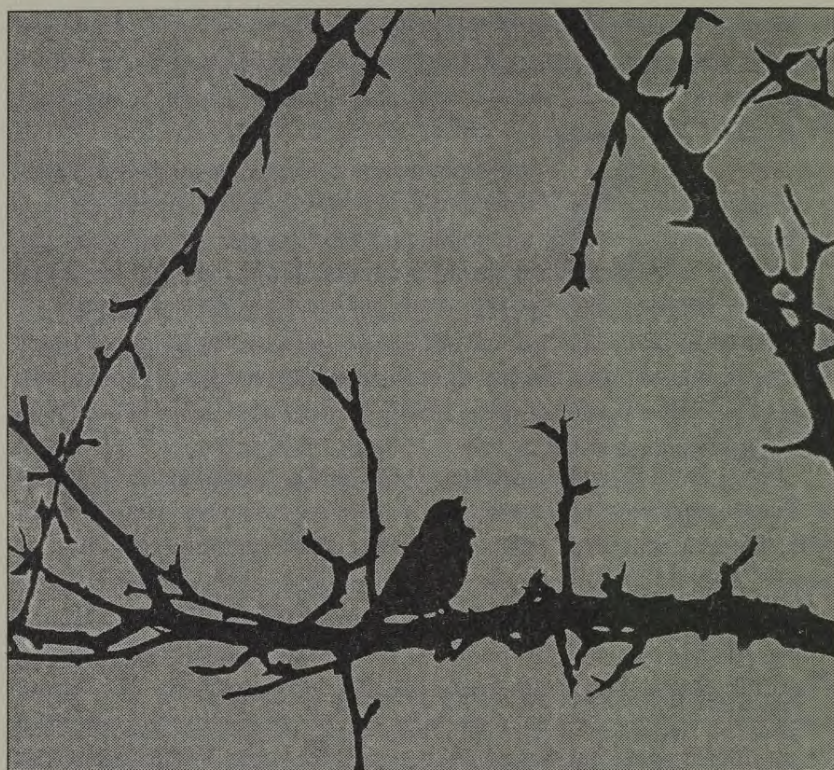
Reiz Dievs un Velns gājuši gar upes malu pastaigāties. Tur viņi atraduši vecu zirga pinekli, ko Dievs paņēmis un gribējis iemest upē, bet Velns arī piesteidzies, saķēris pinekli aiz otra gala un pārrāvis uz pusēm. Dievs tomēr savu pinekļa pusi iemetis upē, kurš palicis par zuti. Bet Velns savu pusi nometis uz sausumu, un no šā izcēlusies čūska. Par to vēl tagad mēdz teikt, ka zutis ar čūsku esot tuvu rada.

Kādas ir pirmās ziņas par Latvijas putniem?

Sirmsenos laikos Latvijas teritorijā dzīvojušie cilvēki diemžēl nav atstājuši akmenī iekaltus vai māla plāksnītēs iegrebtus traktātus par sava laika dzīvniekiem. Lai to uzzinātu, mums nu nākas meklēt aplinku ceļus. Viens no tādiem ir rakņāšanās tūkstošiem gadu vecās virtuves atliekās — tur uzkrājušies kauli stāsta gan par tolaiku cilvēku barību un materiālo kultūru, gan arī sniedz pirmās, taču visai neprecīzās un nepilnīgās ziņas par dzīvnieku pasauli attiecīgajā vietā un laikā.

Putnu kauli ir ievākti daudzu arheoloģisko izrakumu vietās Latvijā. Tomēr apkopota un izanalizēta ir tikai daļa no visa ievāktā materiāla. Divās pirmatnējo cilšu apmetnēs Lubāna apkārtnē (Zvidze — pirms 7100–4170 gadiem un Abora — pirms 3880–3640 gadiem) ievāktas un noteiktas 375 putnu atliekas no 29 sugām. Lielāko daļu (ap 90 %) sastāda zosveidīgie putni — medija taču galvenokārt iztikai! Visvairāk atrasti meža pīļu kauli (40 %), seko garkakļu (25 %) un pelēko pīļu (9 %) atliekas. Jāpiebilst, ka arī mūsu laikos meža pīles ieņem stabilu pirmo vietu mednieku guvumos, turpretī pelēkās pīles un it sevišķi garkakļi sastāda nesalīdzināmi mazāku daļu. Īpašu interesi izraisa četras sugas — lielgalvis, baltacis, sārtais pelikāns un lielais baltgārnis, kas mūsdienās Latvijā sastopamas kā ļoti reti ligzdotāji vai ieceļotāji. Šo putnu pašreizējās dzīvesvietas atrodas visai tālu uz dienvidiem no Latvijas. No tā varam secināt, ka pirms 3 līdz 7 tūkstošiem gadu klimats Latvijā bijis daudz siltāks nekā tagad.

Cits — jau mūsdienām tuvāks ziņu avots par Latvijas putniem ir tautas mutvārdu daiļrade — teikas, pasakas, tautasdziesmas. Taču arī tās sniedz visai aptuvenu priekšstatu par to, kādi putni senāk dzīvojuši Latvijā. Ir daudz neskaidrību par putnu nosaukumiem, par to, kura suga īsti pieminēta. Piemēram, bieži minētā cielvava. Latvijā sastopamas četras cielvavu sugas: divas no tām ir bieži sastopamas (baltā un dzeltenā), trešā un ceturrtā — visai retās pelēkā un dzeltengalvas cielvavas. Līdzīgi ir arī ar citiem putniem — zīlītēm, mežastrazdiem,

Kaņepītis

vanagiem u.c., arī tiem ir vairākas sugas. Latviešu tautasdziesmās putnu nosaukumi bieži vien minēti kā simboli. Ar cielavu un irbi daudzreiz jāsaprot tautu meita, bet ar vanagu — tautu dēls. Latviešiem mīļas bijušas arī putnu dziesmas — tās tautasdziesmās apcerētas it bieži:

*Dzīsim, gani, mežmalā,
Putnu dziesmas klausīties:
Stērste sauca, dzilna vilka,
Lakstīgala vidzināja.*

Pirmās rakstītās ziņas par putniem ir no viduslaikiem. Tās gan ir ļoti epizodiskas un sniedz pat mazāk informācijas nekā tautasdziesmas. Piemēram, kāds hronists aprakstījis, kā latviešu

zemnieki “medījuši” putnus: ligzdošanas laikā viņi paslēpušies pie jūras ērgļu ligzdas, sagaidījuši, kad ligzdā atgriežas ērglis ar ieguvumu, tad izbiedējuši to un savākuši izbiedētā putna izmesto medījumu.

Pats pirmais zinātniskais Latvijas dabas (tostarp putnu) apraksts dienas gaismu ieraudzīja tikai pirms aptuveni 200 gadiem — tā bija 1778. gadā izdotā J. Fišera grāmata “*Versuch einer Naturgeschichte von Livland*” (“Vidzemes dabas apraksta mēģinājums”). Pētījums gan attiecas tikai uz nelielu daļu pašreizējās Latvijas teritorijas — tās ziemeļaustrumu novadu. Savukārt J.M.G. Beseke savā 1792. gadā publicētajā rakstā par Kurzemes putniem “*Beytrag zur Naturgeschichte der Vögel Kurlands*” (“*Raksts par Kurzemes putniem*”) atzīmējis Kurzemē sastopamos putnus. Šajos darbos ir dots tikai sastopamo putnu saraksts (pie tam nepilnīgs), nav ziņu par to sastopamību. Milzīgu ieguldījumu Latvijas dabas, tostarp arī putnu pētniecībā deva *Naturforscher-Verein zu Riga* (Rīgas dabaspētnieku apvienība), kas darbojās no 1845. līdz 1942. gadam. Tās biedri (galvenokārt Latvijas vācieši) vāca ziņas par visdažādākajiem dabas objektiem un parādībām, regulāri izdeva žurnālu “*Korrespondenzblatt des Naturforscher-Vereins zu Riga*” (“Rīgas dabaspētnieku apvienības informācijas lapa”).

Kur ir visbagātākās putnu vietas Latvijā?

Putni Latvijā dzīvo visur — kaut īsu brīdi uzturoties laukā, redzēsīm vai dzirdēsīm vismaz vienu putnu, kaut vai mājas balodi, zvirbuli vai vārnu. Tomēr ir arī tādas vietas, kur putnu ir sevišķi daudz, kuras ir īpaši nozīmīgas to dzīvei. Intensīvās saimniekošanas apstākļos šādu vietu apzināšana un aizsardzība ir nepieciešama daudzvu tādu sugu saglabāšanai, kuru skaits un izplatības apgabals samazinās. Tāpēc jau kopš 70. gadiem daudzās Eiropas valstīs tiek veidoti putniem nozīmīgo vietu saraksti, kas ir pirmais solis

šo vietu efektīvai aizsardzībai. Ir izstrādāti noteikti kritēriji, pēc kuriem kādu vietu var pasludināt par putniem īpaši nozīmīgu, iedalot šīs vietas četrās kategorijās. Piemēram var minēt vienu no A kategorijas kritērijiem: vietā regulāri uzturas ne mazāk kā 1 % no kādas sugas pasaules populācijas. Šī vieta var būt nozīmīga ne tikai kā bagāta ligzdošanas teritorija, bet arī kalpot kā ļoti daudzu putnu atpūtas, spalvu maiņas, barošanās vai ziemošanas vieta.

Arī Latvijas ornitologi ir aktīvi iesaistījušies bagātāko putnu vietu apzināšanas darbā. Līdz 1997. gada beigām par putniem sevišķi nozīmīgām atzītas 58 teritorijas. Šīs vietas samērā vienmērīgi atrodas visā Latvijas teritorijā, izņemot dienvidaustrumu stūri, par kuru diezgan maz zināšanu. Īpašā Latvijas loma putnu dzīvē ir saistīta ar to, ka apmēram 50 % no valsts kopplatības aizņem cilvēku samērā maz skartas teritorijas. Sevišķi svarīgas ir t.s. pārmitrās teritorijas — purvi, sekļie piejūras ezeri un mitrie meži. Lielu ieguldījumu pārmitro teritoriju saglabāšanai ir devusi bebru reintrodukcija. Savukārt par gandrīz neskartajām smilšainajām pludmalēm Latvijas rietumu piekrastē mums jāpateicas vairākus gadu desmitus ilgušajai robežas zonas pastāvēšanai. Bez tam — Latvija atrodas t.s. Baltās—Baltijas jūras putnu migrācijas ceļā, tātad kalpo kā apstāšanās un barošanās vieta miljoniem ceļotājputnu.

Latvijas putniem nozīmīgās vietas (PNV) aptver visdažādākos biotopus. Bieži vienā PNV atrodas vairāki biotopi, piemēram, mežs + purvs, ezers + pļava, utt. Visvairāk ir tādi PNV, kuros ir meži (35), purvi (21) un pļavas (19), bet ir ietverti arī ezeri, upes, dīķi un jūras piekraste. Minēsim dažus no tiem.

Dažādu tipu **jauktie meži** ar nelieliem purviem un bebru dīķiem pie Maņģenes (Kuldīgas raj.) — 18 tūkst. ha. Šai vietai ir raksturīga ļoti liela ligzdojošo sugu daudzveidība un skaits, t.sk. daudz reto, aizsargājamo putnu, piemēram, melnais stārķis, ķīķis, mazais ērglis un klinšu ērglis, zivjērglis, dzērve, vairākas pūču un dzeņu sugas.

Teiču un Pelečāres purvi (ap 24 tūkst. ha). Lielākais purvu komplekss Baltijā. Ligzdo visi tipiskie purva putni, bet apkārtējos mežos — arī citas retas sugas. Minēsim kaut vai melnkakla gārgali, čūskērgli, mazo ērgli un klinšu ērgli, baltirbi, dzelteno tārtiņu, ūpi un purva pūci. Šie purvi ir arī nozīmīga apstājas vieta caurceļojošām dzīvēm, sējas un baltpieres zosīm.

Mitrs melnalkšņu mežs un pārplūstošas pļavas pie Kalnciema (1000 ha). Pļavās ligzdo ļoti daudz griežu, bet mežs ir īpaši bagāts ar dažādām dzeņu sugām.

Engures ezers un tā apkārtnē (18 tūkst. ha). Viena no nozīmīgākajām ūdensputnu ligzdošanas vietām Baltijā. Ligzdo gandrīz visi Latvijā sastopamie ūdensputni, daudzi no tiem lielā skaitā. Jūrā netālu no krasta ir nozīmīga gaigalu spalvu maiņas vieta (spalvu maiņa notiek jūlijā–augustā; šajā laikā pīles zaudē lidošanas spējas, tāpēc tas ir īpaši bīstams periods to dzīvībai).

Irbes šaurums — jūras piekraste un ūdeņi no Ovīšiem līdz Kolkasragam. Nozīmīga ūdensputnu (gārgales, tumšās pīles, kākauļi, svilpējalki) ziemošanas vieta.

Tikai daļā no šīm teritorijām ir noteikts aizsardzības režīms (rezervāts, liegums, piekrastes aizsardzības zona u.c.). Citas uz aizsardzības statusa piešķiršanu vēl gaida, bet tikmēr diemžēl ne viena vien vieta tiek degradēta, galvenokārt — izcērtot mežus. Ir ļoti iespējams, ka līdzīgas bagātas putnu vietas Latvijā ir arī vēl citur, bet pagaidām vienkārši trūkst ziņu, lai putniem nozīmīgo vietu saraksts varētu tikt papildināts.

Ko ķer ar murdu uz sauszemes?

Pašā Latvijas dienvidrietumu stūrī, šaurajā joslā starp jūru un Papes ezeru jau daudzus gadus katru rudenī paceļas savāds veidojums — uz stabiem nostiprināts tīklu murds.

To varētu salīdzināt ar milzu piltuvi, kas apgāzta uz sāniem. Šis murds ir apmēram 30 m garš, pie ieejas 5 m augsts un 10 m plats. Kas tas ir? Kas un kāpēc uzbūvējis šo dīvaino sauszemes konstrukciju?

Precīzi uz šiem jautājumiem atbildēs Latvijas ornitologi: tā ir speciāla iekārta putnu ķeršanai. Proti, jau 1958. gadā putnu pētnieki ievēroja, ka tieši šajā Latvijas vietā sauszemes putnu rudens pārlidojumu straume ir visbagātākā un visintensīvākā. Diena un nakti labvēlīgos laika apstākļos līdztekus jūras krasta līnijai dienvidu virzienā cits pēc

cita klusēdami vai sasaukdamies lido putnu bari vai atsevišķi putni. Migrācija šeit ir tik intensīva tāpēc, ka ceļojošo putnu straume te tiek sablīvēta starp jūru un Papes ezeru — dienā sauszemes putni pēc iespējas izvairās lidot virs ūdens. Šādas ģeomorfoloģiski īpatnējas vietas ornitologi sauc par “pudeles kakla vietām”. Ir aprēķināts, ka Papes “pudeles kaklam” katru rudenī cauri izlido apmēram 5 miljoni putnu.

Lai pētītu putnu migrācijas, 1966. gadā Latvijas Universitātes ornitologi ar speciāliem tikliem šeit sāka ķert un gredzenot putnus, bet 1968. gadā šim nolūkam uzcēla sauszemes murdu; tā konstrukcijas autors ir Jānis Jakšis. Patlaban darbojošais murds ir jau trešais pēc kārtas. Līdzīgas ķeramikārtas ir izvietotas gandrīz gar visu t.s. Baltās–Baltijas jūras migrāciju trasi: Pēterburgas apgabalā, Igaunijā, Lietuvā, Kaļiņingradas apgabalā un Polijā. Šīs putnu stacijas darbojas koordinēti un veic vairākus kopīgus pētījumus. Putni tiek ķerti no augusta beigām līdz novembra vidum.

Cik un kādus putnus Papes murdā noķer? 30 gadu laikā noķerts vairāk nekā pusmiljons putnu. Dažu rudenī izdevies noķert apmēram 60 tūkstošus putnu, bet, piemēram, 1997.gadā — tikai 2624 putnus. Līdz 1997.gadam noķerti vairāk nekā 120 sugu putni. Visvairāk (kopā ap 80 %) bijušas lielās zīlītes, zeltgalviši, žubītes, meža zīlītes, ķīvuļi un zilzīlītes, taču ir arī tādi putni, kas noķerti tikai vienu vai dažas reizes. Dažkārt šie putni tādējādi vispār pirmo reizi konstatēti Latvijā, piemēram, meža stērste un mazā stērste.

Noķerto sugu sastāvs ir ļoti mainīgs pa gadiem. Ja kādai sugai īpaši labvēlīgu apstākļu dēļ bijusi ļoti veiksmīga vairošanās, kam sekojusi ziemas barības neraža, tad masveidā savairojušies putni lielā skaitā barību dodas meklēt citur, to pārlidojumi kļūst īpaši intensīvi (šādus straujus ceļojošo putnu skaita kāpumus sauc par invāzijām). Tātad tie arī vairāk tiek noķerti putnu murdā (piemēram, riekstroži, sīļi, dažādu sugu dzeņi ir tipiski invāziju putni).

Ļoti interesanta ir pūču ķeršana. Naktī, noslēpušies aiz kāda krūma murda ieejā, ķērāji imitē peļu pikstienus, tādējādi šos nakts plēsējputnus ievilinot murdā. Visveiksmīgākais “ķēriens” bija 1975. gadā, kad izdevās noķert ap 1000 pūču, pat vairāk nekā 200 vienā naktī! Visvairāk noķer ausainās pūces un bikšainos apogus.

Kopš 1980. gadu vidus murdu lieto arī pavisam citu lidoņu — sikspārņu ķeršanai un gredzenošanai. Jā, nebūt ne visas “lidojošās peles” saldo ziemas miegu izguļ pie mums: 7 sugu sikspārņi, tāpat kā daudzu sugu putni, lido ziemot uz siltākām zemēm, bet arī pārējās 8 sugas vasaras beigās veic vietēja mēroga pārlidojumus. Murdā izdevies sagūstīt visu 15 Latvijas sugu sikspārņus, visvairāk — Natūza sikspārņus (90 %). Tieši viens no šīs sugas sikspārņiem mēneša laikā veicis ceļojumu no Papes līdz Francijas dienvidiem — 1906 km; tas ir līdz šim tālākais pierādītais sikspārņa pārlidojums pasaulē! Visražīgākais ķeršanas ziņā bijis 1990. gads — noķerti 3975 sikspārņi.

Sikspārnis

Teika

Putni un zvēri karojuši, bet sikspārnis nevarējis izšķirties, kurā pusē nostāties un cīnīties, jo viņš gribējis nostāties tajā pusē, kura uzvarēs. Tā arī vēl tagad sikspārnis atrodas vidū starp putniem un zvēriem.

Kādi putni dzīvo Rīgā?

Rīga ir pilsēta, kurā blakus cilvēkiem dzīvesvietu sev atraduši ne tikai suņi un kaķi, bet arī daudzi sāvvaļas dzīvnieki. Tā, piemēram, 80. gados mednieki tika lūgti izdzīt no Lāčupes (agrākajiem Lācara) kapiem Pārdaugavā lāči! Rīgā taču ir tik daudz parku, ir arī meži, ezeri, Daugava un tās attekas, pļavas un jūras piekraste. Tāpēc putnu sugu daudzums, kā arī to skaits Rīgā ir visai iespaidīgs — konstatētas vairāk nekā 150 ligzdojošas sugas (Latvijā kopumā — nedaudz virs 200 sugām), bet, pieskaitot vēl caurceļotājus, iecelotājus un ziemotājus, Rīgā sastopamo putnu sugu skaits sasniedz apmēram 260 (Latvijā kopā ap 320 sugu). Putnus Rīgā

piesaista ne tikai daudzveidīgās dzīvesvietas, bet arī bagātīgās barošanās iespējas (visdažādākie atkritumi gan uz ielām, gan izgāztuvēs), kā arī liels klāsts izdevīgu slēptuvju un nakšņošanas vietu. Pat Rīgas centrā ar tās blīvo daudzstāvu apbūvi bez baložiem un mājas zvirbuļiem ligzdo kovārņi, svīres, bezdelīgas, pelēkie mušķērāji. Pētera baznīcā vairākus gadus ligzdoja lauka piekūns, bet uz Vecrīgas jumtiem mīt sudrabkaijas. Daudz vairāk putnu apdzīvo parkus, skvērus, kapsētas un dārziem bagātās nomales. Bez ļoti parastajiem mājas strazdiem un melnajiem meža strazdiem, lielajām zīlītēm, vārnām, kraukļiem, žagatām, žubītēm, vairākām ļauķu, kāpelētājķauķu un lapu ļauķīšu u.c. sugām šeit sastapsim arī meža pūces, zvirbuļu un vistu vanagus, lakstīgalas, dižraibos un mazos dzeņus, dižknābjus, pupuķus, gredzenūbeles, siļus u.c. putnus. Plašajās Spilves, Vecdaugavas, Daugavgrīvas u.c. plāvās mīt ķīvītes, mērkaziņas, plavas tilbītes, melnās puskuitalas, ormanīši, griezes, pa kādai laukirbei, dažādu sugu pīles (visvairāk — meža pīles). Dažās no šīm plāvām, kā arī aizaugušajās Daugavas attekās, attīrīšanas dīķos, ezeru salās un piekrastē ligzdo arī kaijveidīgie putni — lielie un mazie ķīri, upes un jūras zīriņi, kajaki un sudrabkaijas. Īpaši interesantas ir mitrās plavas, niedrāji un mazie dīķīši Daugavgrīvā — tur ligzdojam konstatētas tādas retas sugas kā niedru lija, lielais dumpis, pat dzērve (kādu gadu no daudzstāvu māju logiem, tiesa gan — ar binokļa palīdzību, varēja ielūkoties dzērves ligzdā!), grieze, somzīlīte u.c. Savukārt šaurajā smilšainajā joslā gar jūras malu ligzdo stepēs čipstes un upes tārtiņi, bet citos dabiskos (sērītes un smilšu saliņas Daugavā) un mākslīgos smiltajos sastapsim arī mazos zīriņus un retumis — arī kādu jūrasžagatu. Pat tāds rets putns kā ūpis atradis piemērotu dzīvesvietu Rīgā (Getliņu izgāztuves tuvumā).

Putnu daudzveidība un skaits Rīgā nav pastāvīgs. No tās faunas izzuduši tādi agrāk ligzdojuši putni kā rubeņi, lielās gauras, gaigalas, zaļvārnas, melnpieres čakstes un cekulainie cīruļi. Bet ir arī jaunpienācēji, piemēram, gredzenūbeles un somzīlītes. Mainījusies arī daudzu putnu sugu uzvedība — tās pielāgojušās dzīvei pilsētā. Piemēram, sudrabkaijas un upes zīriņi sākuši ligzdot uz namu jumtiem, galvenokārt — Daugavas un citu ūdeņu tuvumā, bet kopš 1980. gadu sākuma Rīgā (kanālā, Mārupītē u.c.) lielā skaitā sākušas ziemot meža pīles. Nereti putni rada arī konfliktsituācijas. Piemērs tam ir upes

zīriņu kolonija, kas apmetusies uz Preses nama tipogrāfijas jumta. Upes zīriņi ir visai agresīvi putni un aktīvi uzbrūk, sāpīgi, dažkārt līdz asinīm knābjot galvā saviem “miera traucētājiem” (ne tikai tiem, kas šāda vai tāda iemesla dēļ uzkāpuši uz jumta, bet arī gluži nevainīgiem garāmgājējiem lejā uz trotuāra). Turklāt tieši blakus namam atrodas autostāvvietā, kurā apmēram 2 mēnešus gadā novietotie spēkrati tiek bagātīgi “dekorēti” ar baltām svītrām un plankumiem. Jāpiebilst, ka tieši tāpēc Preses nama darbinieki šo koloniju regulāri posta — par spīti tam, ka upes zīriņi ir iekļauti Eiropā izzūdošo putnu sarakstā.

Lai aizsargātu Rīgas putnus, pilsētas teritorijā ir izveidotas arī īpaši aizsargājamas dabas teritorijas — tie ir Vecdaugavas, Daugavgrīvas, Krēmeru, Vakarbulļu un Jaunciema dabas liegumi.

Kā skan gulbja dziesma?

Kas tad ir gulbja dziesma? Vai patiešām ir reāls pamats ticējumam, ka gulbji, jūtot nāves tuvošanos, dzied savu vienīgo apburoši skaisto dziesmu? Vai arī tā ir tikai skaista alegorija par pēdējo — augstāko veikumu pirms bojāejas? Vai gulbji vispār mēdz dziedāt? Atbildēt uz šiem jautājumiem viennozīmīgi nevar kaut vai tāpēc, ka eksistē vairākas gulbju sugas ar atšķirīgu balsi un paradumiem. Latvijā sastopamas trīs gulbju sugas: paugurknābja gulbis, mazais gulbis un ziemeļu gulbis. Aplūkosim tos visus pēc kārtas.

Paugurknābja gulbis ir liels sniegbalts putns (sver 10 līdz 12 kg) ar īpatnēju knābi — pie augšknābja melns paugurs, pats knābis oranžs. Peldot tas parasti graciozi izliec kaklu S veidā. Šos gulbjus ir viegli pieradināt, tie greznojuši daudzu parku dīķus kā skaistuma un cēluma simbols. Tieši tie attēloti neskaitāmās gleznās, gobelēnos, uz visdažādākajiem sadzīves priekšmetiem, iedvesmojuši dzejniekus un komponistus. Arī savvaļā to ir daudz. Latvijā ligzdo 400–500 pāru, tie ir parastākie pie mums ligzdojošie gulbji. Arī ziemu, it sevišķi, ja tā pagādijusies ne pārāk barga, gan daļa vietējo putnu, gan no citām

Paugurknābja gulbis

ligzdošanas vietām (ziemeļaustrumos no mums) atlidojušie putni pavada neaizsalušos Latvijas iekšējos ūdeņos un jūras piekrastē (1500–4000 putnu), bet pārējie dodas galvenokārt uz Dānijas un Vācijas ūdeņiem. Šie gulbji ir salīdzinoši klusi. Dažkārt, it sevišķi ligzdošanas sezonas laikā un uztraukumā, dzirdamas ne pārāk skaļas kurkšķošanas skaņas — “hrrrrr”, “viarrrr”. Sevišķi spēcīga uztraukuma brīžos tās kļūst skaļākas — “giurrrr”, “keiorrr”. Kad gulbis ir dusmīgs un agresīvs, tas mēdz arī šņākt. Lidojot tie klusē, toties dzirdama raksturīga skaļa, dziedoša spārnu švīkstoņa.

Mazais gulbis, kā jau to rāda nosaukums, ir mazākais no Latvijā sastopamajiem gulbjiem (sver ap 6 kg). Arī tas ir sniegbalts, bet knābis — dzeltenā un melnā krāsā. Knābja zīmējums katram putnam

ir atšķirīgs, tā ka iespējams tos atpazīt, tā sakot, “pēc sejas”. Peldot kakls tam izstiepts taisni uz augšu. Pie mums tie neperē, to dzimtene ir Ziemeļaustrumeiropas, Ziemeļāzijas un Ziemeļamerikas tundras. Latvijā tie sastopami caurceļošanas laikā (ziemo galvenokārt Ziemeļjūras piekrastās zemēs). Šo gulbju balss ir melodiskas, ne pārāk skaļas klaigas — “gūk”, “go-ū-e-lu-ok” u.tml. Dzied gan tēviņi, gan mātītes visos gadalaikos — gan solo, gan kori, gan lidojumā, gan peldot. No attāluma, kad gulbju bars apstāties atpūsties, to kopējais koris skan kā melodiska murmināšana.

Ziemeļu gulbis arī ir spodri balts un gandrīz tikpat liels kā paugurknābja gulbis (sver 8 līdz 11 kg), tikai nedaudz slaidāks, bet knābis tam ir citā krāsā — melna pamatne, pats knābis dzeltens. Peldot tur kaklu taisni izstieptu uz augšu. Kaut gan nosaukums rāda, ka to īstā dzimtene ir ziemeļos, kopš 20. gs. 70. gadiem šie putni sākuši ligzdot arī Latvijā, galvenokārt Kurzemē (kopā 20–30 pāri). Agrāk Latvijā tie bijuši sastopami tikai caurceļošanas laikā. Nelielā skaitā (10–100 putnu) tie paliek pie mums arī pārziemot. Tieši ziemeļu gulbjus var nosaukt par īstiem dziedātājiem. Visu gadu gan tēviņi, gan mātītes ir ļoti trokšņaini. Visraksturīgākie ir skaļi, melodiski, trompeti atgādinoši pūtieni “hī-uk”, “ā-hiuk”. Ir arī cita veida balsis — pakluss, zems “ang”, sarunājoties pašam ar sevi; skaļš, griezīgs “gigije”, sasveicinoties ar citiem, kā arī skaļš, augsts baiļu sauciens “vak”. Arī lidojumā šie gulbji nepārtraukti skaļi klaigā — “hū-hū-hū”, bet, ja lidojumā gadās kādi uztraukumi, — “gangangang”.

Tāpat vismaz daļa gulbju patiešām ir lieli dziedātāji. Diemžēl mīts par gulbja pēdējo dziesmu gan ir tikai skaista alegorija, kam ar reālo dzīvi nav nekā kopīga. Vēl jāpiebilst, ka ziemeļu gulbis ir ierakstīts Latvijas Sarkanajā grāmatā, bet Eiropas Sarkanajā sarakstā ir iekļauts gan tas, gan mazais gulbis.

Gulbja dziesma

Teika

Pasaules sākumā Dievs radījis putnus un katram piešķīris savu balsi. Ar savām balsīm tie visi slavējuši Dievu kā gudru radītāju, tik gulbis vien ne. Tas teicis, lai Dievs dodot viņam tikpat jauku balsi kā lakstīgalai, tad gan viņš tam pateikšoties. Dievs par to apskaities un gulbim noņēmis visas dziesmas, tik atstādams vienu, ar kuru tas var apdziedāt savu nāvi pirms miršanas. Vēl tagad visu mūžu gulbis pavadot klusumā, bet īsi pirms miršanas dziedot savu nāves dziesmu.

Kāpēc dzērves dejo?

Rudenī ap kartupeļu rokamo laiku debesis laiku pa laikam sašvīkā putnu kāši, dubultkāši un strīpas, brīžiem atskan arī ceļojošo putnu balsis. Starp tām labi atšķirams dzērvju mazliet skumīgais, bet satraucošais “grū–grū, grū–grū”. Protams, putni ceļo arī pavasarī, bet tad tas notiek daudz straujāk — rudenī dzērves redzam ceļojam apmēram mēnesi, turpretī pavasarī, kad jāsteidzas ar ligzdošanu, — tikai divas nedēļas. Dzērvju kāši ir atšķirīgi pēc lieluma — no pāris desmitiem līdz dažiem simtiem putnu; arī lidojuma augstums mēdz būt dažāds — no dažiem desmitiem metru līdz diviem kilometriem, retumis — arī līdz četriem kilometriem. Mūsu dzērves ziemo galvenokārt Ziemeļāfrikā. Ar smeldzi un ziņkāri sirdī daudzi cilvēki ir noraudzījušies dzērvju aizceļošanā, tomēr daudz interesantāka šķiet kāda cita to dzīves īpatnība — slavenās dzērvju dejas.

Nebūs daudz cilvēku, kas dabā redzējuši dzērves dejojām. Visbiežāk izdevība šādiem novērojumiem rodas pavasarī, kaut gan dejojot tām patīk arī citos gadalaikos. Ģimenes lielāko rūpju — ligzdošanas laikā dzērves dejo retāk. Tomēr ir novērots, ka pat tad, uz īsu laiku uzticējies rūpes par pēcnācējiem partnerim, otrs “aizšmauc” uz vietu, kur uzturas neligzdojošo putnu bariņš, lai piedalītos

“sabiedriskajā dzīvē” uzdejojot. Kā tad īsti dzērves dejo? Šim priekam nododas gan atsevišķi putni un pāri, gan putnu bari. Dejai ir vairākas “tūres”: parādes maršs ar taisni izslietu kaklu; riņķošana pa apli, astoņniekos vai zigzagos ar paceltiem spārnieniem; pēkšņa apstāšanās, noliekšanās, piruetes; palēkšanās gaisā, plivinot spārnus un vienlaikus pastiepjot uz priekšu galvu un kājas; noliekšanās, lai satvertu kādu zāles stiebru, ko pamet gaisā un mēģina atkal noķert. Deja beidzas, izstieptā pozā sastingstot uz vietas, tad sapurinot spalvas. Parasti deju uzsāk viens putns, tam pamazām pievienojas arī pārējie. Pie tam dejas pavada arī “dziedāšana” — skanīgs “kurr–kurr”.

Par to, kāpēc dzērves dejo, viennozīmīga skaidrojuma nav. Skaidrs ir tas, ka tā nav tikai rieta deja, — dzērves dejo visu gadu, ne tikai kāzu ceremonijas laikā. Aplidošanas ceremonija izpaužas citādāk, lai gan tā ietver arī atsevišķus dejas elementus. Pie tam — nebūt ne vienmēr dejas sācējs ir pāra partneris. Acīmredzot dejošanai ir dažādi iemesli un nozīme — tā ir vispārēja putnu satraukuma izpausme gan sakarā ar seksuālo, gan migrācijas nemieru, bez tam dejas laikā tiek saskaņotas un nostiprinātas bara locekļu savstarpējās attiecības. Dzērves ir sabiedriski putni un, izņemot ligzdošanas laiku, uzturas kopā lielākos vai mazākos baros. Apmēram no augusta vidus neligzdojušo, vēl ģimenes dzīves vecumu nenasniegušo putnu bariņi sāk ierasties noteiktās pulcēšanās vietās; drīz tiem pievienojas arī dzērvju ģimenes. Šīs vietas paliek nemainīgas daudzus gadus. Dzērvju pārlidojuma ceļos savukārt ir citas — arī ļoti pastāvīgas atpūtas un nakšņošanas vietas (visbiežāk — seklūdens rajoni), kur kopā uzturas daudzi tūkstoši putnu. Visās šajās vietās arī novērojamas dzērvju dejas.

Par dzērvēm Latvijā ir rakstījuši jau pirmie putnu valsts pētnieki 18. gs. beigās — tās esot parasti, bieži ligzdojot sastopami putni. To iemīļotākās uzturēšanās vietas ir dažāda lieluma augstie un pārejas purvi, kur tās ligzdo galvenokārt purva ezeriņos uz saliņām. Retāk tās apmetas purvu un ezeru malu niedrājos, mitrās pļavās, arī mežos — mazos zāļu purviņos, pie bebru dīķiem, uz slapjām stigām utt. Unikāls ir gadījums, kad 1983.gadā dzērvju pāris mēģināja (diemžēl nesekmīgi) ligzdot Rīgā, Daugavgrīvas niedrājā; ligzdā varēja ieskatīties no blakus esošo daudzstāvu dzīvojamo māju logiem! Visvairāk dzērvju — ap 20 pāru — ligzdo Teiču purvā. 1980. gadu

sākumā Latvijā ligzdojošo dzērvju skaits tika vērtēts ap 200–300 pāriem, bet desmit gadus vēlāk — ap 300–600 pāriem. Skaita palielināšanās ir saistīta ar to, ka tās vairāk sākušas ligzdot mitros mežos — galvenokārt bebru radītajos uzplūdinājumos.

Vai zaļā vārna ir vārna?

Atbildēt var īsi un skaidri: zaļā vārna nav vārna, turklāt tā nav zaļa, bet dažādās krāsās. Vācieši un krievi uzsver, ka šis putns ir zils (*Blaurake*, *сизоворонка*).

Vācieši to nesauc par vārnu, krievi tas ir tikai kaut kāds vārnulis, ja tā varētu tulkot. Latviešiem ar šī putna nosaukumu tā tad nav paveicies...

Skaidrības labad palūkosimies, kas īstenībā ir vai nav zaļā vārna no zinātnes viedokļa, bet tad jāsāk ar atkāpi.

Ļoti radniecīgas vai visradniecīgākās dzīvnieku (un augu) sugas tiek apvienotas zemākajā sistēmātikas grupā, ko sauc par ģinti. Tēlaini izsakoties, ģints bioloģijā būtu tas pats, kas cilvēka sabiedrībā ģimene, kurā ieskaita vecākus un bērnus; bērni savā starpā, protams, ir brāļi un māsas. Zaļā vārna nepieder pie tās ģints, kurā ietilpinātas “īstās” vārnas — pelēkā vārna, melnā vārna, kraukis, krauklis, kovārnis.

Radniecīgu ģinšu grupu bioloģijā sauc par dzimtu. Arī cilvēku ģimenes var apvienot dzimtā, kurā būtu brāļi un māsas ar to bērniem, tas ir, arī brālēni un māsīcas. Taču tā ģints, kurā ietilpst zaļā vārna, neietilpst vārnu dzimtā, kurā apvienota vārnu ģints ar tai radniecīgām ģintīm. Tātad zaļā vārna nav pat vārnas māsīcas māsīca.

Izrādās, ka zaļā vārna ieskaitāma pat pavisam citā putnu pamatgrupā jeb kārtā nekā vārnu dzimta. Tātad zaļajai vārnai nav itin nekādas, pat ne attālas radniecības ar vārnām, kraukļiem, kraukļiem utt. Ja tā, tad skaidrs, ka “zaļā vārna” nav vārna. Ja nav vārna, tad nav loģiski to saukt par vārnu. Zooloģijā (un botānikā), starptautiski vienojoties, ir aizliegts dažādas ģintis saukt vienā un tajā pašā vārdā.

Tiesa, šī vienošanās attiecas uz zinātniskajiem (latīņu) nosaukumiem. Būtu saprātīgi un loģiski to ievērot arī latviešu valodā.

Ko darīt?

Ornitologi atrisinājumu atrada, kad vairākās plašās sanāksmēs apsprieda un precizēja visus Latvijas putnu nosaukumus. Apspriežu rezultāti tika pārlūkoti un apstiprināti ZA Terminoloģijas komisijā un publicēti atsevišķā grāmatiņā 1991. gadā ("LZA Terminoloģijas komisijas 60. biļetens"). Diemžēl daži ornitologi kopīgo lēmumu neievēro un turpina lietot neloģiskus un maldinošus nosaukumus. Bet kāpēc neievēro? Te darbojas psiholoģijas likums, kas skaidro: viss jaunais parasti liekas šaubīgs, pat nederīgs, labāk pieturēties pie vecā, ierastā, tradicionālā, kaut arī vecais ir neparocīgs un pat nederīgs.

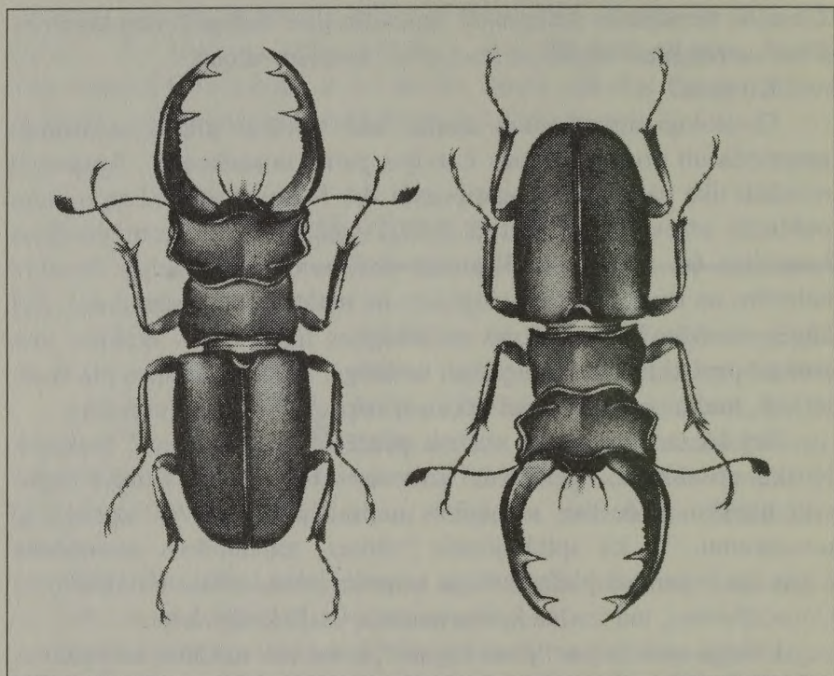
Bet kā tad ornitologi nolēma pārdēvēt "zaļo vārnu"? Meklējot labāku nosaukumu, galvenais uzdevums bija pareizi izteikt sugas sistemātisko piederību, vienlaikus nezaudējot saikni ar iepriekšējo nosaukumu. Tā kā aplūkojamās "vārnas" zinātniskais nosaukums *Coracias* ir pamatā plašas krāšņu tropisko putnu kārtas nosaukumam *Coraciiformes*, tad iznāca kompromiss — zaļā krāšņvārna.

Līdzīgi sprieda par "jūras žagatu", kurai nav nekādas radniecības ar žagatām. "Jūras žagata" ir tārtiņputnu pārstāve, tātad — žagattārtiņš, t.i., tārtiņš, kas atgādina žagatu.

Kura ir Latvijas lielākā vabole?

Spriežot pēc "oficiālām", t.i., literatūras, ziņām, ar 25–75 mm un izņēmuma gadījumos pat ar gandrīz 90 mm garumu lielākā Latvijas vabole ir dižā briežvabole (*Lucanus cervus*). Sērkokciņu kastītē tādu ievietot vairs nevar.

Skaidrības labad tomēr der noskaidrot, ko nozīmē garums 25–75 mm. Garums tātad var būt visai dažāds — tas atkarīgs no kāpura dzīves apstākļiem: jo labāk kāpurs savas vismaz piecgadīgās dzīves laikā būs paēdis un izaudzis lielāks, jo lielāka būs vabole, kas pati pēc izkūpošanās vairs neaug. Tēviņi ir lielāki (3,5–7,5 cm) nekā mātītes

Briežvabole

(2,5–4,5 cm). Tēviņiem ir sevišķi lieli, galā zaroti augšžokļi, kas aizņem vismaz trešdaļu no vaboles kopējā garuma. Tie atgādina brieža ragus, un no tā cēlies šīs vaboles zinātniskais un latviskais nosaukums. Arī vācu un krievu valodā tā ir briežvabole (*Kirschkäfer*, жу́к-о́лень.). Savus “ragus” tēviņi reizēm liek lietā riesta laikā, mēģinot ar augšžokļiem satvert sāncensi un nogrūst to no koka stumbra, ja pie vienas mātītes sarodas vairāki tēviņi.

Dižā briežvabole ir blāvi brūnmelna vai melna ar kastanbrūniem spārniem. Kāpuri dzīvo galvenokārt ozolu, reizēm arī citu lapu koku, pavisam reti skuju koku vecos stumbros un lielākās saknēs, pārtiek no trūdošas koksnes. Tie varot izaugt līdz 11 cm gari. Senie romieši kāpurus esot ēduši kā delikatesi. Turpretī vabolēm ļoti garšo rūgstošas koku sulas.

Dižā briežvabole izplatīta visā Eiropā, bet uz ziemeļiem — tikai līdz Zviedrijai un Baltijai. Pēc ievērojamākā Baltijas koleopterologa

(vaboļu pētnieka) Georga Zeidlica (1840–1917) ziņām, Vidzemē 19. gadsimtā tā bijusi sevišķi reti sastopama. Arī tagad dižā briežvabole Latvijā ir retums. Vienīgā droši zināmā atradne ir Dienvidlatvijā, Auces apkārtnē, bet arī tur vabole varbūt ir tikai ielidojusi.

Dižā briežvabole ir ierakstīta Latvijas Sarkanajā grāmatā. Lai to aizsargātu, ja tā pie mums vēl vispār atrodama, jā saglabā vecu ozolu audzes un trūdoši ozolu, kā arī vītolu, ošu, liepu un zirgkastaņu stumbri. Tas nav tiešā pretrunā ar meža aizsardzību, un minēto lapu koku veco stumbru saglabāšana varbūt ļaus izdzīvot vai pat no jauna ieviesties par dabas pieminekli uzskatāmajai dižajai briežvabolei. Tādi stumbri noderēs par dzīvesvietu arī citām retām un aizsargājamām vaboļu sugām.

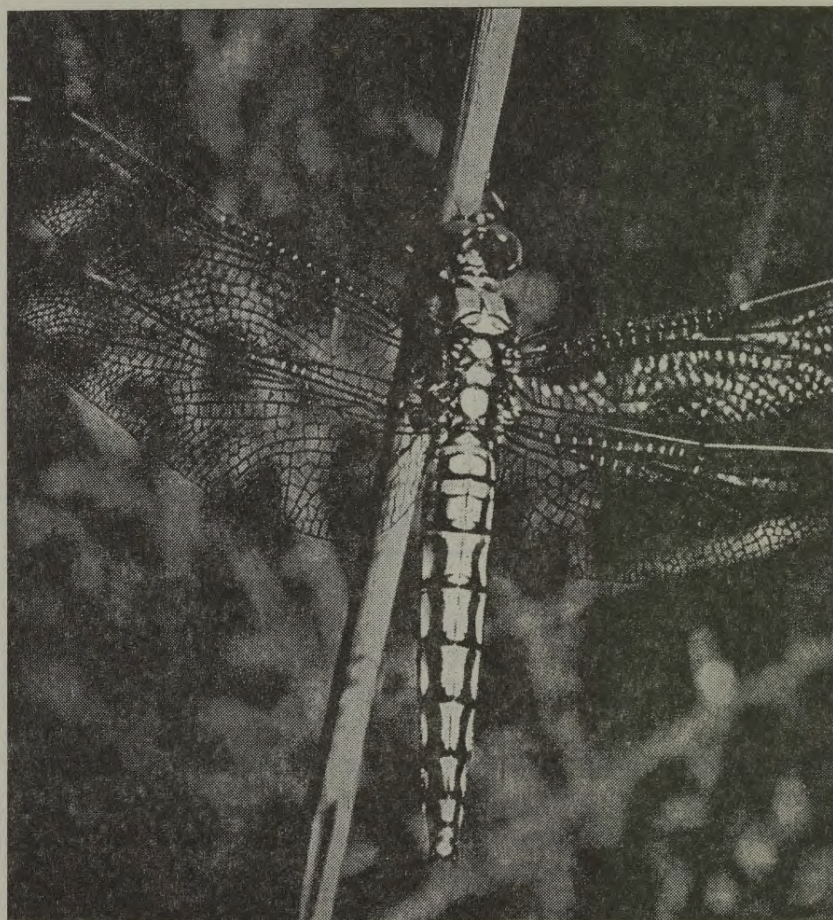
Vai spāres ir greizsirdīgas?

Pēc izšķilšanās no kāpura ādas jeb izlidošanas spāres kādu laiku pavada atstatu no ūdeņiem. Šajā laikā tās daudz ēd un “nobriest” — sasniedz dzimumgatavību, t.i., kļūst spējīgas vairoties. Pēc tam tās atgriežas pie dzimtajām ūdens-tilpēm. Tas tā vispārinoši — ievadam.

Kas notiek, kad spāres tēviņš, enerģijas pārpilns un labu nodomu vadīts, ierodas ezera vai upes malā?

Vispirms viņš izvēlas un ieņem savu personisko iecirkni jeb teritoriju, kas būtībā ir vairošanās vieta. Jo vairāk kādas sugas tēviņu, jo tiem jāsamierinās ar mazāku iecirkni. Latvijā pie nelielām un vidēji lielām upēm bieži sastopama upju zilspārne. Tās tēviņiem spārni gandrīz pilnīgi zili, bet mātītēm — zaļgani. Šī spāre lido ne visai ātri, it kā svaidoties, šajā ziņā atgādinot dienastauriņus. Tās iecirknis Viduseiropā vidēji ir 2,6 m garš (gar krastu) un 0,9 m plats. Lielajām dižspārēm tas ir ievērojami lielāks.

Savu iecirkni spāres tēviņš pārrauga un sargā: to nemitīgi aplido, tepat noķer medījumu, tepat nometas sēdus, to ēdot un atpūšoties. Te gaida ielidojam savas sugas mātītes.

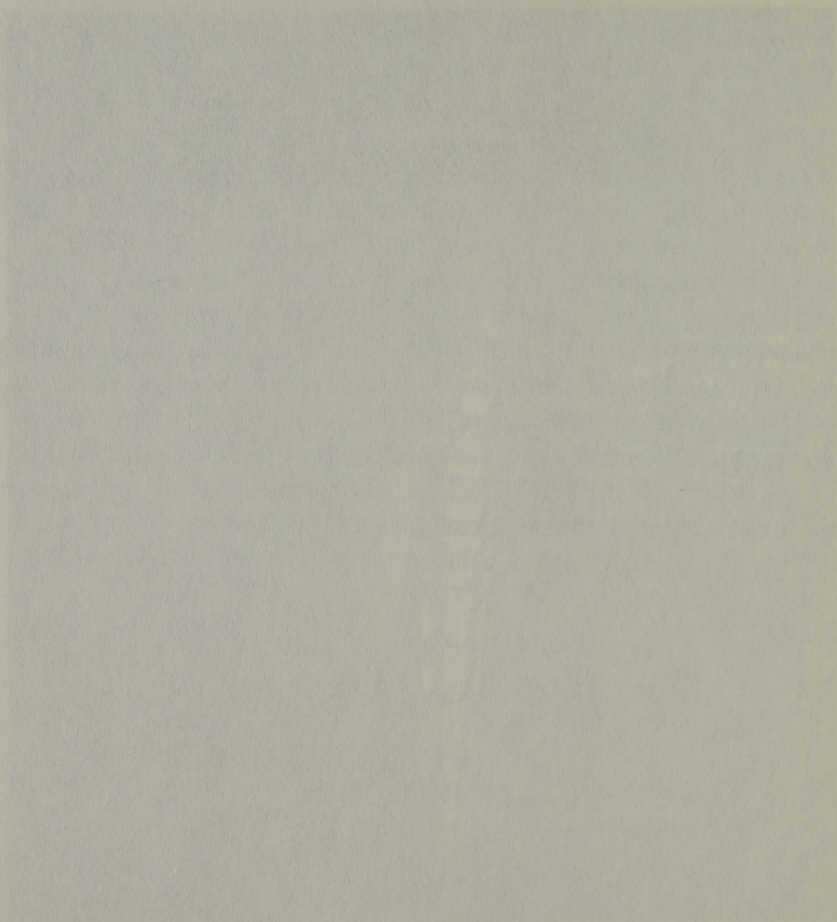
Spāre

Ko nozīmē sargāt savu teritoriju? Tēviņš te necieš ne savas sugas, ne citu sugu līdzīgi lielus tēviņus un cenšas tos aizdzīt ar diviem galvenajiem paņēmieniem.

Viens no tiem ir sava pārākuma parādīšana, demonstrējot krāsainas ķermeņa daļas (vēdera virspusi, spārnus). Pilnīgāk izveidojies krāsojums liecina par lielāku gatavību pāroties, un tā īpašnieks sacensībā parasti uzvar. Sacensība notiek aptuveni tā, ka greizsirdīgais iecirkņa īpašnieks (pirmieņēmējs) metas ienācējam

viršū, demonstrē savu pārākumu, ienācējs it kā bēg, īpašnieks tam dažus metrus seko, tad abi kādu brīdi virpuļo viens ap otru, beidzot viens tēviņš aizlido. Bet ne jau vienmēr uzvar iecirkņa īpašnieks.

Otrs paņēmieni, ko arī attēlosim visai vispārināti, neminot detaļas, ir tieša cīņa. Tā parasti notiek starp lielo spāru, piemēram, dižspāru tēviņiem, turklāt ne vien ar savas, bet arī ar citu sugu tēviņiem. Ja kāds tēviņš ielido aizņemtā teritorijā, sākas trokšņaina cīkstēšanās, ko neredzot var sadzirdēt pēc spārnu švirkstoņas. Arī šajā gadījumā iecirkņa īpašnieks strauji pielido ienācējam klāt, taču neko nedemonstrē, bet uzbrūk tieši: palido apakšā un triecas virsū ar savu mugurpusi. Iebrucējs cenšas darīt to pašu, tāpēc abi virpuļo viens ap otru un vienlaikus neizbēgami slīd lejup. Šajā gadījumā rodas arī ievainojumi, piemēram, tiek sabojāti (ieplēsti) spārni. Rezultāts tāds, ka viens tēviņš aizlido. Jāpiebilst, ka uzbrukums no apakšas ir raksturīgs, ņerot medījumu ēšanai. Tāpēc, ja konflikts teritorijas dēļ rodas starp dažādām sugām, lielākais tēviņš reizēm mazāko sagrābj un apēd.

The first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the
the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the
the tenth is the fact that the

Tava labākā grāmata par Latviju
3.grāmata

Korektore M. Starka, S. Liniņa

Tehniskā redaktore M. Zaumane

Formāts 60x90/16. 15 iespiedl. Ofsetspsiedums.

Izdevniecība "Aplis", Aspazijas bulv. 24, LV-1050.

Iespiesta "Tipogrāfija Ogre", Brīvības ielā 31, Ogrē.

Iesietā tipogrāfijā "Rota", Mūkusalas ielā 63, Rīgā.

These labels are for the

of the

of the

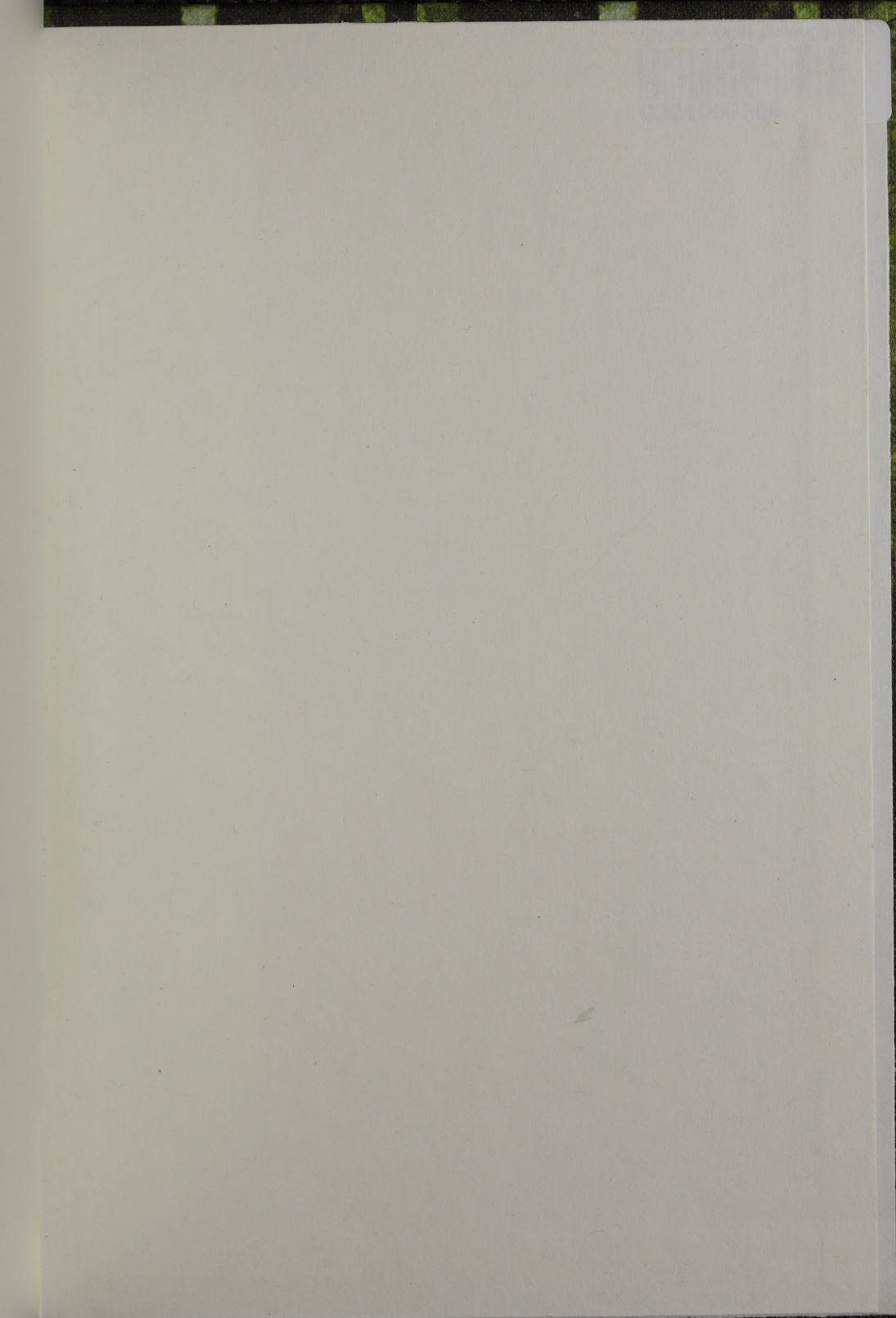
of the

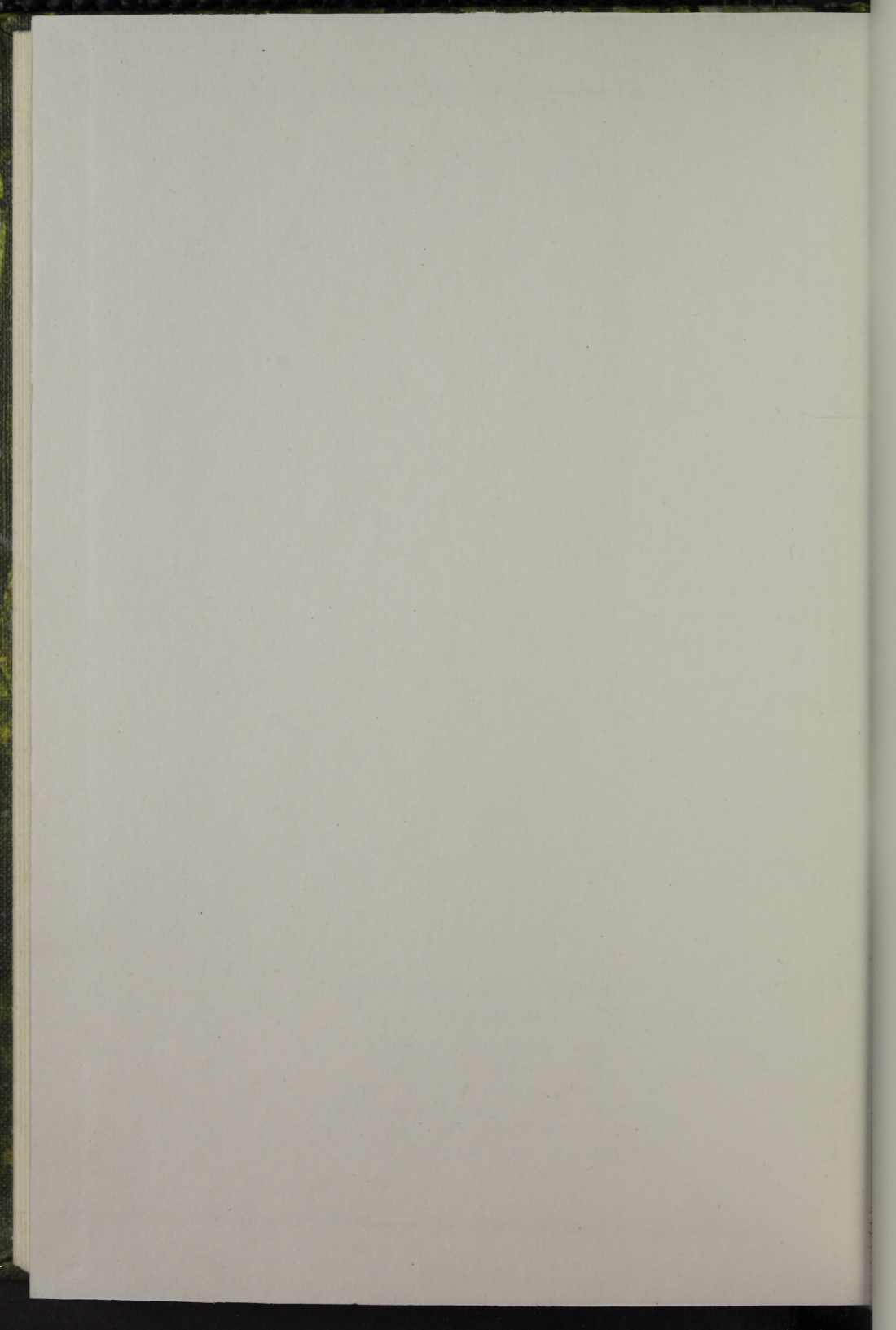
of the

of the

of the

of the

Ls 2,40

LĀTVIJAS NĀCIONĀLĀ BIBLIOTĒKA

0301009508

97-4
L 77 II

109 *jautājumi un atbildes* par Latviju

Kas bija Viestarta karalvalsts?
Kā dzīvoja amatnieki?
Par ko cēsinieki tiesājās 35 gadus?
Par ko apcietināja studentus?
Kas cīnījās Mores kaujā?
Ko zinām par Rīgas bruģi?
Kā radās Rīgas balzams?
Cik Gulbju ir latviešu rakstniecībā?
Kā sita ripas?
Ar ko slidoja mūsu senči?
Kas ir dižkoks?
Kas ir dinozauru laikabiedrs?
Vai zaļā vārna ir vārna?
Kura ir Latvijas lielākā vabole?

3. grāmata

āplis